

ISSN 2227-2844

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 1 (260) СІЧЕНЬ

2013

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

№ 1 (260) січень 2013

Частина I

Засновано в лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено до переліку
наукових фахових видань України
(історичні науки)
Постанова президії ВАК України від 14.10.09 №1-05/4

Журнал включено до переліку видань реферативної бази даних
«Україніка наукова» (угода про інформаційну співпрацю
№ 30-05 від 30.03.2005 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 5 від 21 грудня 2012 року)

Виходить двічі на місяць

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор – доктор педагогічних наук, професор **Курило В. С.**

Заступники головного редактора –

доктор педагогічних наук, професор **Савченко С. В.**

Випускаючі редактори –

доктор історичних наук, професор **Бур'ян М. С.**,
доктор медичних наук, професор **Виноградов О. А.**,
доктор філологічних наук, професор **Галич О. А.**,
доктор педагогічних наук, професор **Горошкіна О. М.**,
доктор сільськогосподарських наук, професор **Конопля М. І.**,
доктор філологічних наук, професор **Синельникова Л. М.**,
доктор педагогічних наук, професор **Харченко С. Я.**

Редакційна колегія серії «Історичні науки»:

Члени редакційної колегії:

Головний редактор –
Бур'ян М. С., доктор
історичних наук, професор
Заступник
головного редактора –
Грицьких І. В.,
кандидат історичних наук,
доцент
Відповідальний
секретар –
Савенков В. В.,
кандидат історичних наук,
доцент

Борисова О. В., доктор історичних наук, професор
Віднянський С. В., доктор історичних наук, професор
Гіясов Т. Г., доктор історичних наук, професор
Гончар Б. М., доктор історичних наук, професор
Дончевський Г. Н., доктор економічних наук, професор
Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор
Качараба С. П., доктор історичних наук, професор
Климов А. О., кандидат історичних наук, професор
Михальський І. С., доктор історичних наук, професор
Посохов С. И., доктор історичних наук, професор
Рєєнт О. П., доктор історичних наук, професор
Рубель В. А., доктор історичних наук, професор
Савенкова І. Ю., кандидат історичних наук, доцент
Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор
Хазанов А. М., доктор історичних наук, професор

Редакційні вимоги до технічного оформлення статей

Редколегія «Вісника» приймає статті обсягом 4 – 5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, правє й лівє) — 3,8 см ; верхній колонтитул — 1,25 см , нижній — 3,2 см .

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) , 2012.

Статті у «Віснику» повинні бути розміщені за рубриками.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шрифт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра — номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга — номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13 – 14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова «Список використаної літератури» або після слів «Список використаної літератури і примітки» (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацем; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Статтю закінчують 3 анотації обсягом 8 рядків українською, російською та англійською мовами із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора: (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафедри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний).

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

1. **Дегтярьов С. І.** Професіоналізація бюрократичного апарату Російської імперії у контексті розбудови системи освіти (перша чверть ХІХ ст.)..... 5
2. **Ладига О. І.** Окупаційна діяльність угорських військ на території України під час війни з СРСР (1941 – 1944 рр.).... 17
3. **Священко З. В.** Роль та значення селянської общини у проекті аграрної реформи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії 27

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

4. **Бурьян М. А.** Російсько-турецька війна (1877 – 1878): південно-кавказький театр бойових дій..... 33
5. **Набока О. В.** Ч. В. Лежандр та політика США відносно Тайваню в 60 – 70-х роках ХІХ ст. 45
6. **Пилипенко В. В.** Генрі Кіссінджер про роль Ірану у зовнішній політиці США на Близькому та Середньому Сході в епоху «холодної війни» (1946 – 1979 рр.)..... 56
7. **Сосюкіна О. О.** Культурно-мистецькі відносини між Китайською Народною Республікою та Україною в 1950 – 1960 роки..... 63
8. **Харьковский Р. Г.** Англо-французский договор 1890 г. и обострение колониального соперничества в Африке..... 70

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

9. **Безега Т. М.** Особливості економічного розвитку Карпатської України..... 81
10. **Забудкова О. А.** Об'єднання цукрозаводчиків 70 – 80-х рр. ХІХ ст. як передумова монополізації цукрової галузі..... 91
11. **Кацєро В. О.** Політичні сили і благодійництво в Україні на рубежі ХХ – ХХІ ст. (на прикладі діяльності фонду «Соціальний захист»)..... 98
12. **Короткова О. О.** Правові і матеріальні основи соціальних змін в українському селі в умовах аграрної реформи 1906 – 1917 рр. 104
13. **Левицька Н. М.** Студенти-гуманітарії України в контексті боротьби за свої права і свободи (друга половина ХІХ ст.). 112
14. **Петриків В. І.** Устрій, людність, соціально-економічний розвиток села Довге (Гірське) у ХVІ – ХVІІІ ст. 123

15. **Поляков А. В.** Конституційне будівництво в Українській Народній Республіці доби Директорії (листопад 1918 – початок 1921 рр.)..... 130
16. **Чумак О. Т.** Влияние немецких переселенцев на социально-экономическое развитие Юга Российской империи (1820 – 1914 гг.)..... 137

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

17. **Краснікова О. В.** Хозарський каганат і становлення Київської держави у IX – X століттях..... 146
18. **Крюков В. Г.** Логіка і діалектика розуміння етноніму “бурджан” / بُرْجَان / у творах “описового” жанру арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя..... 155
19. **Машевский О. П.** Чинник Чорноморських проток у міжнародних відносинах: західна історіографія проблеми... 164
20. **Нефьодов Д. В.** Рух Опору на Півдні України у вітчизняній історіографії 90-х рр. XX ст. 174
21. **Тупчієнко-Кадирова Л. Г.** Деякі аспекти класифікації листів (на прикладі архівної творчої спадщини композитора Мейтуса Ю. С.)..... 190
- Відомості про авторів**..... 195

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 323.37(477) «18»

С. І. Дегтярьов

**ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ БЮРОКРАТИЧНОГО АПАРАТУ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У КОНТЕКСТІ РОЗБУДОВИ СИСТЕМИ
ОСВІТИ (ПЕРША ЧВЕРТЬ ХІХ СТ.)**

Одним з актуальних питань історичної науки є становлення і розвиток бюрократичної системи Російської імперії. В умовах сучасності, коли всі галузі суспільного життя стали максимально бюрократизовані, важливим також є вивчення державної політики минулого щодо побудови управлінського апарату (від нижчого рівня до вищого), забезпечення його якісними кадрами і забезпечення самих службовців належними умовами для ефективного функціонування. У цьому контексті слід досліджувати процес професіоналізації чиновницького апарату Російської імперії, який відбувався протягом фактично всього періоду її існування (XVIII – початок XX ст.) і був тісно пов'язаний, у першу чергу, з процесом побудови та розвитку системи освіти.

У пропонованій роботі нами розглянуто спроби уряду Російської імперії налагодити постачання професійних чиновників до цивільних державних установ, які робилися на тлі розвитку системи освіти у першій чверті ХІХ ст. Урядовці намагалися реалізувати вказану мету, насамперед, через гімназичну та вищу освіту, хоча у цей період починає з'являтися і т. зв. спеціальна освіта саме для майбутніх цивільних чиновників. Втіленню вказаних цілей заважала ціла низка проблем: недосконалість самої системи освіти; становий характер як освіти, так і цивільної державної служби; відношення до ідеї обов'язковості навчання дворян тощо.

Проблема професіоналізації чиновництва Російської імперії вкрай рідко ставала предметом спеціальних досліджень. У той же час існують роботи, присвячені історії розвитку різних галузей освіти, окремих навчальних закладів або ж історії освіти в цілому, зокрема у першій чверті ХІХ ст. Вони містять деяку інформацію, необхідну для вивчення окресленої нами проблеми. Це праці дослідників ХІХ – початку ХХ ст. : П. Ферлюдіна [1], Я. Баршева [2], Д. Багалія [3; 4], В. Григорьєва [5], В. Серебренникова [6], С. Шевирьова [7], А. Воронова [8], П. Знаменського [9], П. Мілюкова [10] та ін.

Питання розвитку системи освіти у першій чверті ХІХ ст. порушуються також у роботах, присвячених діяльності вищих

сановників імперії того часу (частіше – безпосередньо самого Олександра I, рідше – інших) – Д. Ванюкова [11], В. Ключевського [12] та ін.

Важливим джерелом для вивчення окресленої теми є нормативні акти досліджуваного періоду, що регулювали різні аспекти державної політики у галузі освіти (особливо спеціальної), визначали умови вступу на цивільну державну службу і т. п. Всі ці документи були опубліковані у першому зібранні «Полного собрания законов Российской империи», починаючи з тому XXVI.

В цілому ж, проблема професіоналізації бюрократичного апарату Російської імперії є малорозробленою і потребує у подальшому більш глибокого і всебічного вивчення із залученням не лише наявної літератури, але й архівних джерел. Перейдемо безпосередньо до розгляду пропонованої теми.

Попередник Олександра I, імператор Павло I не встиг приділити достатньої уваги розбудові системи освіти. Хоча саме йому належить ідея заснування Дерптського університету, але на практиці вона була реалізована вже Олександром I. При цьому уряд ставив перед собою мету надати можливість Ліфляндському, Естляндському та Курляндському дворянству надавати своїм дітям освіту, не відправляючи їх за кордон. У цей же період куратор Московського університету (тоді це був князь Голицин) клопотав перед Павлом I, щоб той дозволив найбільш успішних випускників нагороджувати при зарахуванні їх на державну службу обер-офіцерськими чинами. Це міг бути дуже важливий крок у напрямку заохочення осіб, які навчалися, при вступі їх на службу. Але ця ідея не була підтримана імператором [13, с. 287, 294]. Саме з часів Павла I мета освіти визначалася наступним чином – з часом отримати людей, більше пристосованих і до військової, і до цивільної служби, але не до стану, який відрізняє вчену людину [14, с. 343].

Проблема підготовки молоді до державної служби за царювання Олександра I залишалася актуальною. Основною метою освіти у цей період було «посредством лучших учебных книг водворить постоянное и спасительное согласие между верою, ведением и разумом», тобто між релігійною свідомістю, розумовою освітою й політичним порядком [15 с. 297]. Фактично Олександр I намагався створити таких чиновників, які були б здатні змусити ефективно працювати новий державний апарат. А нова, розширена система освіти повинна була підготувати людей, здатних служити у такій адміністрації. Саме приклад Європи показував, що для отримання місця в адміністрації необхідна університетська освіта або складання відповідних екзаменів для вступу на цивільну службу. Навіть Попередні правила народної освіти від 24 січня 1803 р. закріплювали норми, згідно з якими в жодній губернії через п'ять років після утворення в окрузі, до якої та належить, училищ ніхто не буде прийнятий на державну службу, не отримавши необхідної освіти [16, с. 437–442]. При цьому саме дворянство відгукнулося на цей документ

найбільш пасивно за рідкісними виключеннями. Ця соціальна група не бажала витратити час на навчання, а мріяла лише про високі чини.

Після утворення міністерств, а особливо Міністерства народної освіти, починає активно розбудовуватися система освіти. Згідно з вищезгадуваними Попередніми правилами народної освіти всі навчальні заклади імперії стали відноситися до шести учбових округів: Московського, Санкт-Петербурзького, Казанського, Харківського, Дерптського та Віленського. У кожному окрузі повинен був діяти один університет і училища кількох губерній, схожих між собою за місцевими ознаками. У тих округах, де не було університетів, пропонувалося їх заснувати (у Санкт-Петербурзі, Харкові, Казані) [17, с. 90]. Створювалися наступні університети: у 1802 р. – Дерптський, 1803 р. – Віленський, 1804–1805 рр. – Казанський і Харківський, 1804 р. – Педагогічний інститут (з 1819 р. – Санкт-Петербурзький університет) [18, с. 11]. Правила народної освіти також передбачали створення повітових гімназій та приходських училищ.

Структура самої системи освіти стала більш чітко сформованою, але її внутрішнє наповнення поки що не давало можливості поставити на «конвеєр» масовий випуск освічених бюрократів. Це було пов'язано, передусім, з низьким рівнем організації системи освіти в цілому. А з цього впливали й такі проблеми (деякі з них вже називали вище. – *С. Д.*), як нестача професійних педагогічних кадрів, низька якість освіти, її становий характер, недостатня мотивація для отримання освіти (особливо для дворян). Та все ж слід відмітити, що у цей же період здійснювалися успішні спроби вирішення зазначених проблем.

Як і в період правління попередників Олександра I, залишалася невирішеною проблема викладацьких кадрів у новостворених навчальних закладах. У цьому відношенні цікавою є історія т. зв. Академічної гімназії, що діяла при Московському університеті з самого його заснування. На початку XIX ст. ця гімназія вже вважалася пережитком минулого і у 1806 р. міністр народної освіти граф Завадовський підписав постанову, якою визначав подальшу мету цієї гімназії – педагогічну. Було вирішено, що «Гимназия должна сделаться рассадником ученых чиновников Округа (мається на увазі Московський учбовий округ. – *С. Д.*) для того, чтобы успешнее распространить учение в Гимназиях» [19, с. 375].

Позитивним явищем стало відкриття у 1803 р. учительської гімназії у Санкт-Петербурзі, яку вже наступного року перейменували на Педагогічний інститут. Саме цей заклад і був у 1819 р. реорганізований в університет. Ще з 1816 р. дисципліни, що тут викладалися, були згруповані у три відділення:

- 1) наук філософських і юридичних;
- 2) наук фізичних і математичних;
- 3) наук історичних і словесних.

Того ж року інститут отримав університетське право – на основі іспитів надавати всі академічні вчені ступені. Окрім того, у цей же час в інституті щорічно з травня до листопада проводилися публічні (т. зв. післяобідні. – *С. Д.*) лекції з тих дисциплін, іспити з яких повинні були складати цивільні чиновники для отримання чинів VIII та V класів [20, с. 4–5]. Але, як і в інших вищих навчальних закладах того часу, тут мала місце проблема професорсько-викладацьких кадрів.

Важливим кроком на шляху забезпечення університетів професійними кадрами став указ від 11 січня 1811 р., де йшлося про те, що «Студенты, Кандидаты, Лекторы, Магистры, Докторы, Адъюнкты, Ординарные и Экстраординарные Профессоры и Академики, в Российских учебных заведениях действительно служащие и получившие классы, по учебному порядку им предназначенные, доколе они остаются в учебной службе, производятся в чины до Статских Советников по заслугам и не подлежат испытанию, в Указе 6 Августа 1809 года для гражданских чиновников предписанному» [21, с. 400]. Цей документ фактично заохочував до викладацької діяльності, яка теж відносилася до державної служби. Можемо навіть зазначити, що професіоналізація викладацьких кадрів була складовою процесу професіоналізації всього чиновницького апарату.

Фактично розбудовувати перші університети в імперії, як бачимо, прийшлося Олександрю I. Перші роки діяльності університетів були не дуже вдалим для цих закладів. Кількість бажаючих навчатися тут була відносно невеликою (у перше десятиліття університети налічували лише по декілька десятків слухачів). Це пояснювалося тим, що дворянство надавало перевагу спеціальним навчальним закладам для військової служби (вона була більш популярною, ніж цивільна). А для тих, хто був готовий піти на цивільну службу, достатньо було пройти особливі спрощені курси [22, с. 339].

З 1804 р. університети були поставлені на чолі освітньої справи у навчальних округах. Ці установи підпорядковувалися адміністративно вищому керівництву (Комітет міністрів, Міністерство народної освіти тощо) [23, с. 228].

Не всі розуміли необхідність відкриття університетів на початку XIX ст. Навіть пізніше, у 60–70-х роках XIX ст. таку позицію щодо Санкт-Петербурзького університету висловлював навіть ординарний професор цього закладу В. В. Григор'єв, який вважав, що «Петербург нуждался в университете менее нежели Казань и Харьков». Він пояснював це тим, що тут і так вже давно існувало багато вищих навчальних закладів, які, начебто, задовольняли державні і приватні потреби. Григор'єв називав духовну академію, що забезпечувала Петербурзьку й інші єпархії освіченими церковниками; кадетські корпуси, що готували дворян для служби на флоті та в армії; Царськосільський Ліцей, де готували молодь «для важных частей государственной службы» (тут і далі підкреслення наше. – *С. Д.*) і т. д.

Вчений вважав, що для підготовки майбутніх чиновників до цивільної служби досить одного ліцею. Це свідчить про нерозуміння важливого значення чиновницьких функцій у першій чверті XIX ст., про застарілі уявлення про те, що чиновник – це сумлінний, охайний писар (чи, скоріше, переписувач), якому достатньо лише правильно скласти документ, а не знавець законів і службової процедури, професійний виконавець і захисник державних інтересів. Окрім того, В. В. Григор'єв стверджував, що «для первоначальной службы не только по администрации, но и по судебной части, специального приготовления не требовалось, а чиновники 9-го и 6-го классов, стремившиеся приобрести чины коллежского асессора и статского советника, имели полную к тому возможность слушая особые для них курсы читавшиеся при Педагогическом Институте» [24, с. 1–2].

За рекомендацією Сперанського Олександр I 6 серпня 1809 р. видав указ про екзамен. Згідно з ним умовою отримання VIII рангу на цивільній службі була здача іспиту при університеті. Ця ж вимога висувалася й щодо зайняття важливих державних посад, до можливості отримання потомственного дворянства через службу. Екзамен містив перевірку знань з таких предметів, як словесність, юриспруденція, історія, математика і фізика. По юридичному напрямку на екзамені перевірялися знання з природного, римського, приватного, кримінального права, державної економії [25, с. 99].

Для того, щоб полегшити дворянам виконання указу про екзамен, у Московському університеті були оголошені курси, що тривали з травня до жовтня. На них викладалися філософія, риторика, історія, римське право, державна економія, статистика, математика і фізика.

Не дивлячись на указ імператора про екзамен, приток дворян до університетів практично не збільшився. На початку XIX ст. із близько 100 студентів Московського університету лише біля половини належали до дворянства. А у 1825 р. студентів тут було вже 714, з яких лише 219 – дворяни [26, с. 101]. Ще 10 листопада 1811 р. вийшов царський указ, що стосувався студентів з податних станів. Згідно з ним виключати таких осіб з окладу дозволялося не раніше, ніж після закінчення повного університетського курсу, оскільки сам факт вступу до університету податних осіб «не представляет еще отечеству члена, образованного по намерению Нашему» [27, с. 401].

Багато дворянських дітей зараховувалися на цивільну службу у дуже юному віці, щоб встигнути вислужити максимально можливі чини. Але у таких випадках годі було говорити про будь-яку освіту цих молодих людей, особливо спеціальну. Аби відмовити дворян від раннього вступу на службу, урядом були введені нові стимули до університетського навчання. Указом 1822 р. був підвищений чиновницький ранг, який отримували випускники університетів. Відвідування університетських курсів давало право на чин XIV класу;

закінчення університету з успішною здачею екзаменів по прослуханим дисциплінам – XII класу. Ті, хто випускався зі званням кандидата, отримували чин X класу, магістра – IX, а доктора – VIII [28, с. 113; 29, с. 157].

Саме Олександр I здійснив першу спробу (щоправда, не дуже вдалу) ввести систематичну юридичну освіту. Проект спеціального юридичного училища з'явився ще у 1801 р. Вище училище правознавства було відкрите лише у 1806 р. і отримувало від держави дуже незначну допомогу. Студенти відвідували заняття нерегулярно. У 1809 р. діяльність училища була призупинена, а у 1816 р. воно взагалі було закрито [30, с. 154].

Аби забезпечити кадрами у державних установах посади писарів, створювалися спеціальні відділення для вихованців приказів суспільного нагляду, де вони проходили відповідну підготовку. 1 та 2 листопада 1825 р. такі відділення були відкриті в містах Ярославль і Полтава. На навчання до кожного з них було відряджено по 50 вихованців [31, с. 466].

Деякі вищі сановники імперії також розуміли, що вищу освіту в державі слід активно поширювати і намагалися зі свого боку вплинути на цей процес. У 1805 р. брат покійного князя А. Безбородька граф Ілля Безбородько звернувся до імператора з проханням «устроить в Малороссии на счет сего пожертвования (маються на увазі кошти, які заповів після своєї смерті князь А. Безбородько на утримання різних т. зв. богоугодних установ. – С. Д.) Училище высших Наук, которого здесь еще не существует и от которого можно ожидать великой пользы, как для всех, так особливо для тех неимущих Дворян и другого состояния молодых людей, кои по скудости своей не могут иметь достаточно способов к образованию себя, и коим, с учреждением сего заведения, открыться может новое средство к приуготовлению себя на службу Вашего Императорского Величества» [32, с. 1142]. На утримання цього закладу І. Безбородько виділяв 81920 руб. і протягом семи років обіцяв сплачувати по 20 тис. руб. з капіталу свого брата (це були умови заповіту). Зі свого особистого капіталу він зобов'язався сплачувати на утримання училища 15 тис. руб. щорічно. Імператор наклав схвальну резолюцію на це прохання і надав цьому училищу статус гімназії (указ від 29 липня 1805 р.).

16 грудня 1805 р. статус гімназії отримало також Новгород-Сіверське народне училище [33, с. 1303–1304].

Слід також зазначити, що гімназична підготовка початку XIX ст. була ще недосконалою і не відповідала потребам часу. Міністр народної освіти граф О. Розумовський у 1812 р. говорив, що «не всякий имеет возможность продолжать в университете» і тому саме гімназія повинна була дати завершений курс знань, необхідних для розвитку та практичного життя. Вже у перші роки правління Олександра I до гімназичної програми включено низку університетських дисциплін [34, с. 341–342]. У цей період, йдучи на поступки дворянству, щоб зацікавити

віддавати їхніх дітей на навчання, у деяких гімназіях навіть вводилися такі дисципліни, як французька мова, фехтування, танці замість тих, що могли знадобитися на майбутній цивільній службі (щоправда, і така практика не завжди спрацьовувала).

Щодо провінційних навчальних закладів, то їхній учнівський склад став досить демократичним. Оскільки дворяни не бажали віддавати сюди своїх дітей, то до них було легше потрапити дітям різночинців, а інколи навіть селян, незважаючи навіть на те, що це було заборонено законом. Певною мірою це зіграло позитивну роль у справі розповсюдження освіти на інші верстви населення [35, с. 229–230]. А це у свою чергу позитивно вплинуло у подальшому на комплектування освіченими чиновниками (хоча вже й різноманітними за соціальною приналежністю) державних установ імперії (здебільшого нижчих інстанцій). З іншого боку, коло предметів, що вивчалися в провінційних навчальних закладах, зокрема у повітових училищах, було доволі обмеженим і впливало лише на рівень загальної грамотності особи, не готуючи при цьому фахівця для державної служби.

У цей час радник імператора М. Сперанський намагався відстоювати ідею, згідно з якою на вищій щабель у державному апараті повинні ставитися люди, які цього заслужили завдяки своїм освіті та старанності, а не походженню. Він навіть особисто протегував таким особам, влаштовуючи їх на важливі державні посади. Такі погляди дуже непокоїли дворянство, виразником тривоги якого став відомий історик М. Карамзін. Останній стверджував, що вибір чиновників з дворян (особливо заможних) принесе державі більше користі, оскільки вони можуть обійтись без грошової винагороди за службу. У той же час він розумів, що для якісної служби потрібні освічені чиновники, а тому слід було підвищувати освітній рівень дворянства. Для цього у 1811 р. був створений спеціальний ліцей у Царському Селі, перед яким ставилося завдання підготувати групу дворянських дітей до цивільної і військової служби. У той час, як випускникам університетів ще надавався XIV ранг, то випускники цього ліцею отримували відразу IX.

В цілому процес бюрократизації у країні дуже сильно залежав від позиції дворянства. Фактично, на думку американського дослідника Р. С. Вортмана, якщо дворянство не йшло назустріч намаганням монарха посилити професіоналізацію бюрократичного апарату, то залишалися два шляхи вирішення цієї проблеми: створення недворянського за соціальним складом управлінського апарату (в цьому держава не була зацікавлена) або відмова від абсолютистських поглядів, за допомогою яких влада стверджувала свою зверхність [36, с. 104].

Дворянство цього періоду продовжувало активно користуватися домашнім вихованням, не бажуючи віддавати своїх дітей до погано керованих державних навчальних закладів. Якісна освіта продовжувала бути рідкістю і дозволити її могли заможні дворяни та представники вищого чиновництва. Професор історії Шиман, посиляючись на спогади

відомого російського хірурга та педагога Пирогова, говорить про те, що в роки правління Олександра I культурна частина суспільства розпалася на два табори. Перший – вищий, який володів усіма засобами до освіти, але за своїм статусом та менталітетом не був налаштований на справжню наукову роботу і не відчував потреби у національній науковій літературі або перекладній іноземній. Другий – нижчий, «набравшийся почти исключительно из пролетариата» (у даному випадку під пролетаріатом розумілося дрібне зубожіле дворянство. – С. Д.), навіть якщо і бажав отримати якісну освіту, не міг цього зробити з причин відсутності належної літератури рідною мовою, дорожнечі навчання і т. п. [37, с. 80].

У цей період залишалася невирішеною проблема освіти чиновників, обраних міською громадою на посади до міських установ з числа міщан та купецтва. 30 червня 1822 р. навіть було видано указ Сената «О прикладывании именных печатей к актам неграмотными Членами Магистратов и Ратуш». У цьому документі було вказано, щоб «избираемые градским обществом в должности по Магистратам, Ратушам и тому подобные, граждане безграмотные, не доверяли никому за себя подписывать никаких актов Присутственных мест, а вместо подписи прикладывали именные свои печати...». Причиною такому рішенню послужив прецедент у Сосницькій городській ратуші Чернігівської губернії, де чиновник цієї установи (займав посаду секретаря) губернський секретар Фіалковський завірив своїм підписом паспорт замість неграмотного ратмана та ще й без відома інших членів ратуші. Фактично це призвело до підробки паспорта [38, с. 313–314]. Як бачимо, елементарна неписьменність особи, яка виконувала певну державну функцію, призвела не лише до неякісного виконання нею обов'язків, але й могла стати причиною незаконних вчинків з боку інших осіб, у тому числі колег-чиновників.

Можна говорити про те, що отримання освіти у першій чверті XIX ст. стало певною мірою більш системним явищем. При прийнятті на державну службу (крім військової) вимагалися три основних документи – довідка від предводителя дворянства про дворянське походження, метричний запис про народження та атестат або свідоцтво про освіту. Останні видавалися закладом, де навчався майбутній чиновник. Тут зазначалося, скільки провчився учень у цьому закладі, які предмети він вивчав і з якою успішністю, яку мав поведінку. В цих документах обов'язково містилася інформація про те, що учень «окончил полный курс учения» чи неповний. Це пояснюється тим, що «полный курс» давав згадуване вище пільгове право почати службу з більш високого чину. Атестат чи свідоцтво завірялися печаткою навчального закладу і підписами директора або наглядачів закладу та кількох викладачів. З цих документів робилися копії, що залишалися в установі, куди особа приймалася на службу, а оригінали поверталися власнику. Таким чином, практично в усіх архівних фондах державних установ цього періоду можна зустріти документи про освіту службовців цих установ.

Незважаючи на начебто цілком позитивні зрушення в освітній галузі в цілому, призначення навчальних закладів часів Олександра I не відповідало тим вимогам, дотримання яких могло б вирішити проблему забезпечення державного бюрократичного апарату освіченими фахівцями. Навіть університети відігравали роль не лише вищих навчальних закладів, але були при цьому ще й фактично адміністративно-освітніми установами.

Але в цей період умови для розвитку системи освіти були значно кращими, якщо порівнювати їх з часом правління Катерини II і, тим більше, Павла I. Було звернуто увагу на підготовку викладацьких кадрів, яких катастрофічно не вистачало. Одну з головних ролей було при цьому відведено згадуваному педагогічному інституту в Санкт-Петербурзі. У 1803–1806 рр. в імперії вже діяли 42 гімназії та 405 повітових училищ. Окрім того, з'явилися приватні Демидівський ліцей у Ярославлі та гімназія вищих наук князя Безбородька в Ніжині. На всі заклади освіти спочатку виділялися досить значні кошти. Але така активність уряду Олександра I в цілому і, зокрема Міністерства народної освіти, на освітній ниві скоро помітно знизилася. Основною причиною цього була нестача коштів на відповідні потреби [39, с. 149–150, 183]. Після смерті Олександра I у 1825 р. проблема забезпечення державних установ (особливо місцевих, нижчого рівня) освіченими чиновниками залишалася відкритою. Певною мірою цьому також сприяло обмеження доступу осіб не дворянського походження як до цивільної державної служби, так і до освіти, що була необхідною для цього.

Список використаної літератури

1. **Ферлюдин П.** Исторический обзор мер по высшему образованию в России. – Вып. I. Академия наук и университеты / П. Ферлюдин. – Саратов : Типо-Литография П. С. Феокристов, 1894. – 190 с. 2. **Баршев Я.** Историческая записка о содействии Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии развитию юридических наук в России / Я. Баршев. – СПб. : Тип. 2 отд. Собств. е. и. вел. канцелярии, 1876. – 32+7 с. 3. **Багалея Д. И.** Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) : в 2 т. / Д. И. Багалея. – Харьков: Паровая Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1893–. – Т. 1. – 1893. – 1204 с. 4. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / [под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея]. – Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1908. – 390+XII с. 5. **Григорьев В. В.** Императорский С.-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования. Историческая записка / В. В. Григорьев. – СПб. : В Типографии В. Безобразова и комп., 1870. – 432+96+СХХII с. 6. **Серебрянников В.** Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ея в 1819 году / В. Серебрянников. – К. : Типография Императорского

Университета св. Владимира, 1897. – 223 с. 7. **Шевырев С.** История императорского Московского университета / С. Шевырев. – М.: В Университетской Типографии, 1855. – XII+584 с. 8. **Воронов А.** Историко-статистическое обозрение учебных заведений С. Петербургского учебного округа с 1715 по 1828 год включительно / А. Воронов. – СПб.: В Типографии Якова Трея, 1849. – 293 с. 9. **Знаменский П.** Духовные школы в России до реформы 1808 года / П. Знаменский. – Казань: Типография Императорского Университета, 1881. – 807 с. 10. **Милюков П.** Очерки по истории русской культуры: в 2 ч. / П. Милюков. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1904–. – Часть вторая. Церковь и школа (вера, творчество, образование). – 1905. – 402+VIII с. 11. **Ванюков Д. А.** Век трех императоров / Д. А. Ванюков. – М.: ООО ТД «Издательство Мир книги», 2008. – 240 с. 12. **Ключевский В.** Александр I / В. О. Ключевский // Император Александр I: Великий князь Николай Михайлович. Александр I. – М.: Мир книги, Литература, 2007. – 320 с. 13. **Шевырев С.** История императорского Московского университета / С. Шевырев. – М.: В Университетской Типографии, 1855. – XII+584 с. 14. **Милюков П.** Очерки по истории русской культуры: в 2 ч. / П. Милюков. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1904–. – Часть вторая. Церковь и школа (вера, творчество, образование). – 1905. – 402+VIII с. 15. **Ключевский В.** Александр I / В. О. Ключевский // Император Александр I: Великий князь Николай Михайлович. Александр I. – М.: Мир книги, Литература, 2007. – 320 с. 16. **Об устройстве училищ** // Полное собрание законов Российской империи–1. – 1830. – Т. XXVII. – №20597. 17. **Воронов А.** Историко-статистическое обозрение учебных заведений С. Петербургского учебного округа с 1715 по 1828 год включительно / А. Воронов. – СПб.: В Типографии Якова Трея, 1849. – 293 с. 18. **Ванюков Д. А.** Век трех императоров / Д. А. Ванюков. – М.: ООО ТД «Издательство Мир книги», 2008. – 240 с. 19. **Шевырев С.** История императорского Московского университета / С. Шевырев. – М.: В Университетской Типографии, 1855. – XII+584 с. 20. **Григорьев В. В.** Императорский С.-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования. Историческая записка / В. В. Григорьев. – СПб.: В Типографии В. Безобразова и комп., 1870. – 432+96+СХХII с. 21. **Шевырев С.** История императорского Московского университета / С. Шевырев. – М.: В Университетской Типографии, 1855. – XII+584 с. 22. **Милюков П.** Очерки по истории русской культуры: в 2 ч. / П. Милюков. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1904–. – Часть вторая. Церковь и школа (вера, творчество, образование). – 1905. – 402+VIII с. 23. **Корнилов А. А.** Курс истории России XIX века / А. А. Корнилов. – М.: ООО «Изд-во Астрель»; ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 862 с. 24. **Григорьев В. В.** Императорский С.-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования. Историческая записка / В. В. Григорьев. – СПб.: В Типографии

В. Безобразова и комп., 1870. – 432+96+СХХІІ с. 25. **Уортман Р. С.** Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Р. С. Уортман. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 520 с. 26. **Уортман Р. С.** Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Р. С. Уортман. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 520 с. 27. **Шевырев С.** История императорского Московского университета / С. Шевырев. – М.: В Университетской Типографии, 1855. – XII+584 с. 28. **Уортман Р. С.** Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Р. С. Уортман. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 520 с. 29. **Закалужна Н.** Професіоналізація юстиції в Російській імперії як чинник судової реформи 1864 року / Н. Закалужна // Міжкультурний діалог. – К.: Дух і Літера, 2009–. – Том 1: Ідентичність. – 2009. – С. 151–165. 30. **Закалужна Н.** Професіоналізація юстиції в Російській імперії як чинник судової реформи 1864 року / Н. Закалужна // Міжкультурний діалог. – К.: Дух і Літера, 2009–. – Том 1: Ідентичність. – 2009. – С. 151–165. 31. Об открытии в городах Ярославле и Полтаве Отделений для воспитанников Приказов Общественного Призрения, для приуготовления в писцы // Полное собрание законов Российской империи–2. – Т. I. – №346. 32. О заведении в Нежине Гимназии высших Наук Князя Безбородко // Полное собрание законов Российской империи–1. – 1830. – Т. XXVIII. – №21852. 33. О обращении Новгород-Северского Народного Училища в Гимназию // Полное собрание законов Российской империи–1. – 1830. – Т. XXVIII. – №21963. 34. **Миллюков П.** Очерки по истории русской культуры: в 2 ч. / П. Миллюков. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1904–. – Часть вторая. Церковь и школа (вера, творчество, образование). – 1905. –402+VIII с. 35. **Корнилов А. А.** Курс истории России XIX века / А. А. Корнилов. – М.: ООО «Изд-во Астрель»; ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 862 с. 36. **Уортман Р. С.** Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Р. С. Уортман. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 520 с. 37. **Шиман Т.** Александр Первый / Т. Шиман: пер. с нем. – М.: «Образование», 1911. – 160 с. 38. О прикладывании именных печатей к актам неграмотными Членами Магистратов и Ратуш // Полное собрание законов Российской империи–1. – 1830.– Т. XXXVIII. – №29092. 39. **Корнилов А. А.** Курс истории России XIX века / А. А. Корнилов. – М.: ООО «Изд-во Астрель»; ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 862 с.

Дегтярьов С. І. Професіоналізація бюрократичного апарату Російської імперії у контексті розбудови системи освіти (перша чверть XIX ст.)

Зроблено спробу прослідкувати комплекс заходів уряду Російської імперії у першій чверті XIX ст., що повинні були сприяти професіоналізації корпусу цивільних чиновників і були тісно пов'язані з розбудовою системи освіти. Окрему увагу приділено організації

спеціальних навчальних закладів для майбутніх чиновників. Підкреслюється, що незважаючи на позитивні зрушення в освітній галузі за часів Олександра I, навчальні заклади не могли вирішити проблему забезпечення державного бюрократичного апарату освіченими фахівцями.

Ключові слова: чиновник, юридична освіта, цивільна державна служба, бюрократичний апарат, гімназія, університет.

Дегтярев С. И. Профессионализация бюрократического аппарата Российской империи в контексте создания системы образования (первая четверть XIX в.)

Сделана попытка проследить комплекс мероприятий правительства Российской империи в первой четверти XIX в., которые должны были содействовать профессионализации корпуса гражданских чиновников и были тесно связаны с развитием системы образования. Отдельное внимание уделено организации специальных учебных заведений для будущих чиновников. Подчеркивается, что, несмотря на положительные сдвиги в образовательной отрасли во времена Александра I, учебные заведения не могли решить проблему обеспечения государственного бюрократического аппарата образованными специалистами.

Ключевые слова: чиновник, юридическое образование, гражданская государственная служба, бюрократический апарат, гимназия, университет.

Degtyarev S. I. Professionalization of the bureaucratic apparatus of the Russian Empire in the context of the creation of the education system (the first quarter of the XIX cr)

Article deals with the attempt to trace the complex actions of the Government of the Russian Empire in the first quarter of the XIX cr, which should contribute to the professionalization of civilian officials and were closely associated with the development of the education system. Special attention is paid to the organization of special educational establishments for future bureaucrats. It is emphasized that in spite of changes for the better in educational sphere during the reign of Alexander I, educational establishments could solve the problem of meeting the requirement of state bureaucratic apparatus in good educated specialists.

Keywords: official, juridical education, civil public service, the bureaucracy, the gymnasium, the university.

Стаття надійшла до редакції 8.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. іст. н., доц. Нестеренко В. А.

УДК 355.4 [439:(470+571)]

О. І. Ладига

**ОКУПАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ УГОРСЬКИХ ВІЙСЬК НА
ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ З СРСР (1941 – 1944 рр.)**

Сьогодні достатньо небезпечними є спроби лідерів деяких східноєвропейських держав висунути територіальні претензії Україні, яка нібито отримала частину територій Угорщини та Румунії незаконно, або економічні претензії Росії за нібито їх «окупацію», що робилися після закінчення Другої світової війни. Забуваються факти масового використання військ союзників гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР. Зокрема, на території СРСР проти Червоної Армії воювали італійські, угорські, румунські, фінські, хорватські, словацькі, іспанські частини. Військовослужбовці армій цих держав під час окупації завдали громадянам і державі величезних матеріальних збитків, а також брали участь у каральних акціях проти партизан і мирного населення, що могло б стати приводом для зустрічних претензій.

До розвалу соціалістичної системи про участь військових контингентів країн Європи в окупаційних діях проти населення СРСР не говорилося з ідеологічних міркувань. Ця актуальна наукова проблема була однаково «незручна» і угорській, і російській, і німецькій сторонам, але вона все одно вимагає вирішення.

Представники радянської історіографії та вчені Угорської народної республіки військові історики А. Пушкаш [1], С. Філоненко [2] І. Неміскурту [3], Є. Кан [4], Д. Гергені [5] досліджували проблему участі угорських військ у війні з СРСР. Найбільшої уваги радянські та угорські вчені приділили участі угорської армії у військових діях з серпня 1942 по січень 1943 рр. Цим подіям присвячено дві докторські дисертації – угорського вченого Г. Вімпфена «II угорська армія у військовій кампанії проти Радянського Союзу» (1968 р.) [6] та воронезького історика С. Філоненка «Розгром армій сателітів фашистської Німеччини під Сталінградом та Воронежем (листопад 1942 г – лютий 1943 г.)» [2]. Вище названі вчені зазначають, що поразка Гонведу мала визначальне військово-політичне значення, так як від цієї катастрофи Угорщина не змогла отямитися до кінця війни і ніколи не виставляла армію, за чисельністю і бойовою здатністю рівну загиблому об'єднанню.

Позиція історіографії радянського періоду стосовно окупаційної діяльності угорських військ під час війни носить дещо упереджений характер: відзначена участь угорських охоронних дивізій у проведенні окупаційної політики, але сама окупаційна політика угорських військ не аналізується, не досліджений і бойовий шлях угорських дивізій «Ваффен-СС». Між Угорщиною та СРСР за часи десятиліть соціалістичної державності не обговорювалася ця делікатна проблема.

Під час обговорення окупаційних дій було неможливо уникнути таких тем, як звірства угорських військ або співпраця радянського населення з окупантами. Також не могли вписатись у соціалістичні догми «радянсько-угорської дружби» оприлюднення і визнання діянь угорських загарбників.

Секретні служби проводили велику кількість процесів проти офіцерів окупаційних військ, але дуже рідко було проведено розслідування реальних злочинів, а про обвинуваченого говорили як профашистські налаштованого, тобто засуджували його з ідеологічно визначеною причиною. З різних причин німецькі та інші західні історики теж не акцентували увагу на діяльності угорських окупаційних військ. Причина полягає не тільки у відсутності архівних джерел. Тут зіграло свою роль і те, що «залишилося небагато джерел угорською мовою і їх аналізувати не угорцю-експерту дуже важко» [7, с.40]. Тому, як правило, злочини приписувались німцям або відносились на рахунок СС. У західній історичній науці партизанська війна була фактично проігнорована разом з окупаційними діями. Останнім часом у Німеччині з'явилися праці, які присвячуються історії вторгнення в Радянський Союз, але дуже рідко зазначається, що завдання окупаційних сил виконувала Угорська Королівська Армія. Навіть через 70 років після подій війни залишається темною плямою історія угорської окупації території СРСР.

Після падіння соціалістичної системи угорські вчені Військово-історичного інституту і музею Міністерства оборони Угорщини опублікували низку праць, присвячених участі угорського військового контингенту у війні з СРСР (роботи П. Сабо [8], Й. Холло [9]). Ці роботи дозволили відкоригувати дані щодо втрат угорських збройних сил, у тому числі й охоронних дивізій (переважно у бік зменшення).

Особливої уваги заслуговує перша узагальнююча праця з історії участі угорської армії у війні з Радянським Союзом Крістіана Унгварі (2004 р.) [7]. У цій роботі відображена сучасна оцінка участі Гонведу (угорської армії) проти Червоної Армії та партизан на Східному фронті, порушуються в ній і проблеми діяльності угорських окупаційних сил.

Головна ідея, яку намагаються донести сучасні угорські військові історики, полягає в тому, що «...з військової точки зору – всупереч поширеній думці – участь угорських військових у II Світовій війні більш значущою була при окупаційних діях і військових операціях на Східному фронті у 1944–1945 роках (прим. автора статті: жорстокий та вмілий спротив Червоній Армії і, як наслідок, її великі втрати, пояснюються угорськими вченими високим патріотизмом армії та відчуттям військового обов'язку). Битви другого армійського корпусу менш вплинули на події світової війни, ніж діяльність угорських окупаційних військ...» [7, с. 41].

Відомо, що на початку травня 1941 р. Гітлер не збирався залучати Угорщину до війни проти СРСР, оскільки німецько-угорські відносини

були не найкращими. Керівництво Третього рейху було незадоволене пасивністю Угорщини, яку вона зайняла під час військової операції Вермахту проти Югославії. У свою чергу угорська влада була розчарована протидією Третього рейху відносно територіальних претензій до Румунії [11, с. 254]. На думку радянського історика А. Пушкаша, угорське керівництво бажало надати свою військову допомогу Німеччині, щоб отримати нові козирі при післявоєнному перевлаштуванні Європи; хортисти були впевнені в черговій перемозі Німеччини і боялися запізнитися на розподіл «пирога» [1, с. 10–11].

В цілому, настрої угорських правлячих кіл, та й більшості пересічних громадян, ілюструють виважені аргументи начальника Генерального штабу угорської армії Хенріка Верта, які він виклав у своїй доповіді військовому міністру: «Ми повинні прийняти участь у війні з СРСР, тому що: це забезпечить територіальну цілісність країни і збереже наш суспільний і економічний порядок; послабить російського сусіда... і віддалить від наших кордонів; це християнський обов'язок і наша принципова позиція проти більшовизму; політично ми остаточно стали на бік країн Осі; ми розраховуємо на подальше збільшення територій» [12, с. 49].

До 22 червня 1941 р. угорці підтягли до кордонів з СРСР рухома групу у складі 5 бригад (44 тис. чол., 200 артсистем і мінометів, 189 танків, авіагрупа з 48 літаків) [13]. 27 червня 1941 р. Угорщина оголосила війну СРСР, і угорські частини були відправлені на фронт. Як бачимо, участь Угорщини в поході на СРСР була справою абсолютно добровільною.

Але на цьому Угорщина свою «визвольну» місію не закінчила – у кінці листопада на окуповану територію СРСР почали прибувати угорські дивізії (неповного штатного складу) для виконання поліцейських функцій. У російській історіографії цим подіям приділено мало уваги (в сучасній Україні цю проблему взагалі не досліджують, хоча більшість угорських частин діяла на території України: у Києві розміщувався штаб угорської «Окупаційної групи»).

К. Унгварі наголошує на тому, що не відомо широкому загалу, що під час Другої світової війни понад півмільйона квадратних кілометрів території Радянського Союзу контролювали угорські війська, які виконували окупаційні завдання. Значущість внеску угорських окупаційних військ характеризує той факт, що на Східному фронті угорські війська становили 20–25 % від загальної чисельності німецьких військ [7, с. 38]. Така висока чисельність пояснюється тим, що німецький генеральний штаб волів не використовувати бойові частини для виконання окупаційних завдань, а угорське керівництво більш охоче пропонувало свої воєнні сили для окупаційних завдань, замість боїв на передовій, з метою збереження своїх ресурсів.

Використавши розсекречені угорські та німецькі архіви, угорські вчені доводять, що найбільшу частину окупаційних сил склали

частини, які були сформовані власне з радянських громадян. Чисельність угорських окупантів на початку 1943 р. складала 90 000 осіб. У той же час 1 404 000 радянських громадян працювали в різних німецьких або місцевих добровільних частинах і ще 250 000 осіб воювали у якості «сільських сторож» проти партизанів. Крім того, в кожній німецькій дивізії 5–10% чисельності складали завербовані місцеві «допоміжні службовці» [10, арк. 24].

У Радянському Союзі більша частина угорських окупаційних військ була розташована на територіях, де діяли партизанські загони, через що угорська окупація й історія Радянської партизанської війни (за угорською термінологією) є невід'ємними частинами.

Угорські історики визнають: «...На території Радянського Союзу вчинялися неймовірні злочини. На окупаційній території 1,3 мільйона євреїв стали жертвами голокосту. З обох боків фронту від голоду та епідемій померло приблизно 10 мільйонів цивільних, та під час партизанської війни загинуло 3–4 мільйони людей. З радянських військовополонених загинуло 2,5–3,3 мільйонів осіб під час війни, більшість – протягом осені 1941 р. і весни 1942 р. від голоду у таборах для військовополонених на території Радянського Союзу та Польщі. Різними способами, але угорські окупанти були причетні до всіх вищезгаданих злочинів. Історична наука до 1989 р. з політичних міркувань нехтувала дослідженням діяльності угорських окупантів» [7, с. 39].

Німецьке керівництво завжди оцінювало угорську армію як силу, придатну для виконання «миротворчих завдань» (такий термін ми знаходимо у тогочасних угорських та німецьких документах). Німецький військовий аташе Будапешта Рудольф Туссен при зверненні до генерал-майора Ханса Грайфенберга у листі від 21 вересня 1941 р. зробив такі пропозиції: «Серби – це балканські грабіжники. Цю рису завжди плутають з воєнними чеснотами. Навіть турки були змушені вирубувати ліси навколо Белграду для знищення й укриття сербських грабіжників. [...] Німецький солдат – воїн у бою, але не жандарм. На такі «миротворчі» завдання найбільш підходять угорці. Не розумію, навіщо ми залишаємо найкращі армії на території Сербії. Для Белграда цілком достатньо залишити Головнокомандуючого з боездатною зведеною командою. Під керівництвом німецького командування три угорські бригади швидко прочісували Сербію і залишили ряди могил. Добрим прикладом є Хорватія, ні хорвати, які всіх знищують, ні італійці, які просто бояться, не підходять для наведення порядку. Може й не дуже приємно чути, але моя думка така, що на Балканах один добрий солдат – угорець. В першу чергу тому, що має відмінний офіцерський корпус» [14, арк. 20, 21].

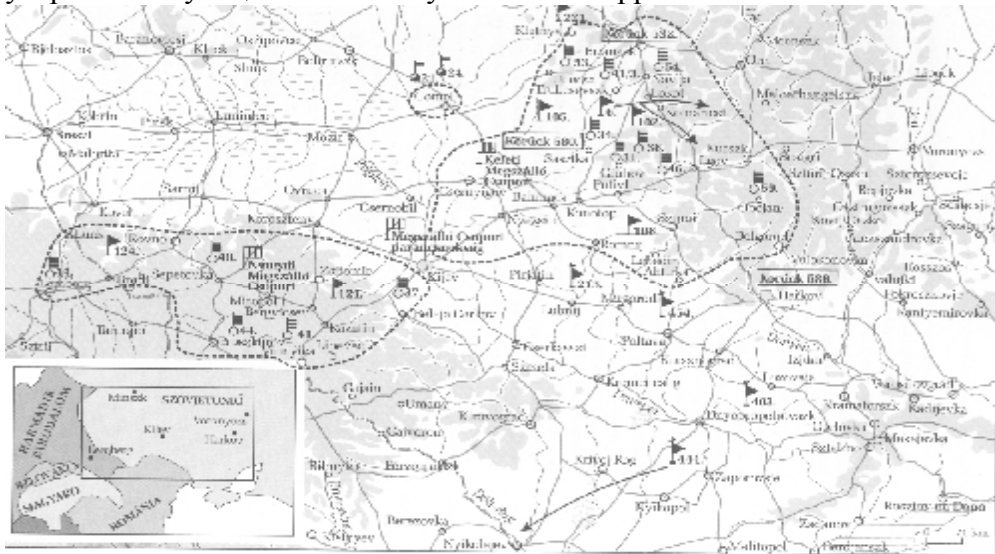
Перші окупаційні команди були сформовані з частин Карпатської групи, яких німецьке керівництво до осені 1941 р. притримувало на території Галичини (8 пограничних, 1 гірська бригада). Влітку 1941 р.

німецьке керівництво вже наполегливо просило угорську армію про виділення хоч і не достатньо екіпірованих окупаційних частин для східної військової кампанії.

Угорське політичне керівництво пропонувало п'ять бригад для заміни Карпатської групи, сподіваючись уникнути подальших німецьких претензій. Бригади 121. і 124. відправили в Проскурів і Вінницю 2-го жовтня, а наприкінці жовтня 102., 105. і 108. бригади були направлені у Бердичів. У листопаді 1941 р. німецький генеральний штаб просив виділити дві бригади і декілька менших військових частин, щоб поповнити недостатню кількість солдат після відправлення в Угорщину частин швидкого реагування, які воювали разом з частинами Карпатської групи. Восени 1941 р мобілізувати ще й 111. піхотну бригаду, але ця імпровізована частина тільки частково була дієздатною. Керівництво угорського командування домоглося повернення раніше відправлених частин у травні 1942 р. [15, арк. 98]. Це доводить досить широкую свободу щодо прийняття рішень угорським генеральним штабом і те, що для них не було обов'язковим виконання всіх вимог німців.

26 жовтня 1941 р. було створено окупаційне командування угорської групи, в яку входило в січні 1942 р. п'ять бригад і ряд дрібних частин, приблизно 40 000 вояків потрібно було забезпечити провіантом.

На угорській карті ми бачимо місця дислокації та діяльності угорських окупаційних військ у 1941 – 1942 рр.

Для підняття значущості рівня угорських частин 12. 02. 1942 р. окупаційним піхотним військам губернатор надав звання «легкі дивізії» – майже вдвічі підвищив їх військову значущість. Тим не менш, це не змінює той факт, що чисельність «легкої дивізії» лише у півтора рази перевищувала чисельність посиленого полку. Батальйони замість 4-х рот склались тільки з 2-х. Війська поповнювали солдатами старших років, 30% чисельності яких склали національні меншини; у подальшому практика поповнення національними меншинами продовжувалася: на

початок 1943 р. у 121. і 124. «легких дивізіях» майже 60 % складала не угорці [16, арк. 80].

Озброєння військові отримали у повному обсязі, але тільки застаріле. Пояснювалось це тим, що, мовляв, для ефективної окупаційної служби немає необхідності мати протитанкову артилерію, оскільки війська виконують функцію забезпечення правопорядку. На думку угорських учених, причина економії полягала в іншому – уряд і командування армією намагались залишити сучасне озброєння у країні для оборони північної Трансільванії і в подальшому – повернення «споконвічних угорських територій» [7, с. 29].

З організаційної точки зору окупаційні війська вважались імпровізаційним формуванням. З цієї причини офіцерський склад батальйонів познайомився одне з одним лише на території Радянського Союзу. Для поповнення окупаційних військ було організовано «подвоєні роти». З цієї причини чисельність полків, батальйонів і рот відрізнялись одне від одного.

Після того, як 17 січня Головнокомандування перенесли у Київ, а угорські частини отримали основним завданням забезпечення безпеки залізничного руху, їх поділили на дві частини: від 15 лютого 1942 р. вони поділені на Східне і Західне Командування Окупаційними Групами. Під керівництвом Українського Командування Вермахту на території західної частини Дніпра у відносно мирних умовах проводили свою діяльність 121. і 124. бригади Західної групи. Слід зазначити, що на території західної частини від Дніпра до квітня 1942 р. було проведено 21 партизанський рейд, 10 збройних сутичок і 16 саботажних дій. Перший підриг залізничних колій партизанами було проведено у травні 1942 р. [7, с. 43–44].

На відміну від західної, на східній частині окупаційної території Східна група (102., 105., 108. піхотні батальйони) майже одразу почала бойові дії з чисельними партизанськими формуваннями, які отримували підтримку ще й від спеціально підготовлених груп, скинутих парашутистами у Брянській, Курській та Чернігівській областях.

3 грудня, вже за російськими даними, угорці почали активно проводити антипартизанські операції. Ці операції перетворювалися на вельми серйозні за масштабами бойові зіткнення. Наприклад, 21 грудня 1941 р. було розбито одне з партизанських угруповань генерала Орленко. «Генерал Орленко» (партизанський псевдонім Олексія Федорова – секретаря Чернігівського обкому партії, з 1957 по 1979 рр. міністра соціального забезпечення УРСР). На думку О. Федорова, створена система партизанського супротиву не витримала іспитів. «Кожен загін сам незалежно один від одного, обмежувався дрібними операціями, а здебільшого очікували, хто вдома, хто в лісі, не було дисципліни. Командири не мали чіткого плану дій, навіть не завжди конкретно уявляли собі, що треба робити. Сподівались, що через декілька місяців Червона Армія почне наступ, от тоді вони і будуть діяти. Подібне

становище приховувало в собі смертельну небезпеку». Зваживши все, Федоров прийшов до висновку, що треба об'єднувати всі загони. Тільки великий загін зможе проводити серйозні операції, громити ворожі гарнізони, наносити ворогові нищівних ударів. Прийшовши на базу обласного загону під командуванням М. Попудренка, Федоров приступив до активних дій і втілення своїх ідей в життя. Почався новий організаційний період. Як визнавав потім О. Ф. Федоров, він був найтяжчим: не вистачало військового досвіду, не всі командири партизанських загонів були готові об'єднатися, багато питань зустрічало суперечки і протидію. У вирішенні цих питань О. Федорову допомогли його організаторські здібності, твердість характеру і вміння довести доцільність і правомірність задуманого, своїх рішень. У з'єднанні діяли практично всі служби: штаб і політичний та особливий відділи, розвідка, шпиталь, перукарня і пральня, майстерні для виготовлення зброї, школа-академія, друкарня, радіо. Не зважаючи на прийняті титанічні заходи, угорці оточили і частково знищили одну з найбільших баз партизан. Згідно з угорськими даними, було вбито близько 1000 «бандитів» (назва за документом), захоплено військових трофеїв на десятки залізничних вагонів [17].

Справедливо зазначимо, що угорські війська теж несли значні втрати з самого початку боїв на фронті та з партизанами. Так, за період з 15.10.1941 р. по 15.08.1942 р. вони склали 31 818 чоловік [18, арк. 106, 153–154, 223]. Наприклад, під час боїв угорського гарнізону с. Шилівка з партизанами загинуло 150 угорських солдат і 41 здався в полон (в основному русини). У бою з партизанами біля с. Коломіно угорці втратили вбитими близько 200 вояків, а у вуличних боях за Хіней – більше 100 солдат та офіцерів [19, арк. 259].

Зрозуміло, що меншу боєздатність мали частини, де служили представники національних меншин Угорщини. Зі Східного фронту у середині 1942 р. повідомляли: «...Русини часто втікають, мають місце і випадки непокори...». Часто солдат не угорців з угорських частин німецьке та угорське командування зводило в окремі, озброєні тільки гвинтівками, роти на чолі з «вірними і рішучими командирами». Що ж до русинів, то в деяких військових частинах їх взагалі роззброїли і перевели в робочі роти [1, с. 20, 21].

Тим не менше, угорські окупаційні частини виконували свої функції досить вдало, більш того, 102-а, 105-а, 108-а, 121-а, 124-а, 1-а, 201-а, 18-а та 25-а легкі дивізії, які раніше виконували окупаційну діяльність на радянських територіях, продовжили військову службу у 2-й армії під командуванням Гези Лакатоша. Коли у березні 1944 р. радянські війська прорвали німецьку оборону на Західній Україні і перейшли кордон Угорщини, переслідуючи мету вивести Угорщину з війни, командувач групою армій «Південь» Еріх фон Манштейн вводить у бій угорські частини, які дислокувалися у передгір'ях Карпат і північній Трансільванії. Вони нанесли вдалий контрудар і тимчасово перехопили

ініціативу. Командувачі фронтів Р. Малиновський та Ф. Толбухін не змогли вдало і вчасно відреагувати, внаслідок чого угорці відкинули наступаючі частини РСЧА на 30–50 км. [20].

Крім того, заслуговує наукової уваги твердження угорських істориків, що специфічну діяльність, яка, тим не менше, мала окупаційний характер, виконували технічні частини на Східному фронті. Угорських військових інженерів та солдат можна було зустріти на узбережжі Чорного моря, підгір'ях Кавказу, у Краснодарі та Ростовській області. 105-й залізничний батальйон навіть дійшов до підніжжя гори Ельбрус [17].

Крім виконання завдань щодо забезпечення залізничного руху, технічні формування отримали завдання щодо переведення залізничних колій СРСР на європейські вузькоколіїні. У 1942 р. в містах Київ, Харків, Курськ, Полтава та Вінниця були створені угорські станційні командування. «Фактично, не було на території на південь від річки Прип'ять значущих місць, де не розташувались угорські командні пункти» [7, с. 43].

Таким чином, зазначимо, що тільки узагальнивши матеріали російської, угорської, німецької сторін, можна навести документально підтвержені факти по спірних версіях щодо результатів участі угорських окупаційних частин у боях з партизанами та РСЧА. Отримані в ході «миротворчих», як пишуть угорські джерела, та «каральних», як пишуть радянські дослідники, військових операцій угорських охоронних дивізій, результати стали можливі завдяки оперативному мистецтву німців та угорців, що виявилось в доброму плануванні операцій проти партизан, ефективнішій організації та дисципліні військ.

Дійсно, можна погодитись з угорськими істориками, що використання угорських охоронних дивізій з «миротворчими» місіями проти партизан та з метою пограбування мирного населення підвищувало бойові можливості Вермахту, дозволяючи йому зосередити ударні сили на головних напрямках.

Можна впевнено сказати, що, не дивлячись на всі свої недоліки, дивізії Угорщини мали добру бойову здатність. Можна розмірковувати про те, що угорські війська за своїми бойовими якостями поступалися німецьким, однак партизани та інші сили спротиву, крім десантованих загонів НКВС, мали з'єднання, підготовлені (і вмотивовані) значно гірше, ніж частини Червоної Армії. Але ж це не може слугувати приводом для того, щоб віднімати слабші частини із загальної чисельності РСЧА та партизан. Особливо це було важливо в переломні 1941/42 рр., що вимагало від народів СРСР найвищого напруження сил.

Список використаної літератури

1. **Пушкаш А. И.** Венгрия в годы второй мировой войны / А. И. Пушкаш. – М. : Наука, 1966. – 527 с. 2. **Филоненко С. И.** От Прута и Днестра до Дона и Волги: Разгром армий сателлитов фашистской

Германии под Сталинградом и Воронежем (ноябрь 1942 г. – февраль 1943 г.) / С. И. Филоненко. – Воронеж : ВГУ, 1999. – 256 с.

3. **Nemeskürty I.** Requiem egy hadseregért / I. Nemeskürty. – Budapest : Magve'fo, 1972. – 305 old.

4. **Кан Е.** Материалы о гибели 2-й венгерской армии / Е. Кан // Военно-исторический журнал. – 1960. – № 6. – С. 103–106.

5. **Гергени Д.** Один из первых / Д. Гергени. – М. : Воениздат, 1970. – 312 с.

6. **Wimpffen H.** Die zweite ungarische armee im feldzug gegen die Sowjetunion Em beitrug zur koalitionskriegfuhrung im zweiten weitkrieg / H. Wimpffen // Inaugural Dissertation zuz Erlaugung der Doktorwurde der Philosophie Fakultat der Julius-Maximilians. – Universität zu Wurzburg, 1968. – 392 old.

7. **Ungváry K.** A magyar honvédség a második világháborúban / Kristián Ungváry. – Budapest : Osiris Kiadó, 2005. – 607 old.

8. **Szabo P.** Don-kanyar / P. Szabo. – Budapest : Ister, 1994. – 309 old.

9. **Холло Й.** Вторая венгерская армия в боях на Дону (1942–43 гг.) / Й. Холло // Верхний и Средний Дон в Великой Отечественной войне: Материалы межд. науч. конф. – Воронеж, 2006. – С. 37–55.

10. **Bundesarchiv** Berlin (a továbbiakban (далі) BA-B), NS 19/1706.

11. **Венгрия** и Вторая мировая война: Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. – М. : Изд. ин. лит., 1962. – 367 с.

12. **Зефиров М. В.** Асы Второй мировой войны: Союзники Люфтваффе: Венгрия. Румыния. Болгария. Хорватия. Словакия. Испания / М. В. Зефиров. – М. : ООО «Изд-во АСТ», 2002. – 526 с.

13. **Союзники** III Рейха – боеспособные и не очень / Артем Кречетников // ВВС, Москва. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.pseudology.org.

14. **Bundesarchiv–Militaerarchiv**, Freiburg (далі BA-MA), Korabeli iratok: RH 2/2925.

15. **Hadtörténeti** Levéltar (далі HL) Tanulmánygyűjtemény (далі TGY) 2779, Kálmán Dániel.

16. **BA-MA**, RW 4/506.

17. **Венгерские** войска в боях против Красной Армии (1941–1943 гг.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.warmech.ru/easteur_0/hun022.html. Матеріали про генерала Орленка <http://childlibr.org.ua/index.php?m=content&d=view&cid=173>

18. **Центральный** архів Міністерства оборони Ройської федерації (далі – ЦАМО РФ), ф. 32, оп. 11306, спр. 89.

19. **ЦАМО** РФ, ф. 32, оп. 11306, спр. 83.

20. **Тарас Д. А.** Боевые награды союзников Германии во II мировой войне / Д. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2003. – 144 с.

Ладига О. І. Окупаційна діяльність угорських військ на території України під час війни з СРСР (1941 – 1944 рр.)

Стаття містить матеріали, підготовлені на основі нових наукових розробок вітчизняних і зарубіжних учених, а також архівних джерел. У статті розглядаються нові аспекти участі угорських солдат у війні з Радянським Союзом, такі як: окупаційна діяльність охоронних угорських частин, діяльність угорських технічних окупаційних частин.

Ключові слова: СРСР, Європа, Угорщина, війна, фронт.

Ладыга А. И. Оккупационная деятельность венгерских войск на территории Украины во время войны с СССР (1941 – 1944 гг.)

Статья содержит материалы, подготовленные на основе новых научных разработок отечественных и зарубежных ученых, а также архивных источников. В статье рассматриваются новые аспекты участия венгерских солдат в войне с Советским Союзом, такие как: оккупационная деятельность охранных венгерских частей, деятельность венгерских технических оккупационных частей.

Ключевые слова: СССР, Европа, Венгрия, война, фронт.

Ladyga O.I. The Occupation Activity of the Hungarian Troops in the Territory of Ukraine in During the War with the USSR, 1941 – 1944

In the article there are materials which are prepared on the basis of new scientific breakthroughs of the Ukrainian and foreign scientists and also on the base of the archives documents. The new aspects of the participation of the Hungarian troops in the war with the Soviet Union are considered in the article. The last are occupational activity of the Hungarian units, activity of the Hungarian technical military units etc.

It is proved that the use of the Hungarian security divisions in «peace making» actions against the soviet partisans had the aim to plunder civilians. It is also helped to increase the combat capability of Wehrmacht and provided an opportunity to focused strike force on the main axis.

Key words: USSR, Europe, Hungary, war, battlefront.

Стаття надійшла до редакції 9.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бурьян М. С.

УДК 94(470+571) «18/19»

З. В. Священко

**РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ ОБЩИНИ У ПРОЕКТІ
АГРАРНОЇ РЕФОРМИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ МІНІСТЕРСТВА
ВНУТРІШНІХ СПРАВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

Регулювання аграрного законодавства є актуальною проблемою для сучасної України. В умовах ринкових відносин потрібна виваженість і поступовість під час підготовки аграрних законів, адже земельне питання – це наріжний камінь соціально-економічної політики держави. У вітчизняній історії є приклади довгострокової підготовки реформ. Один з них – законотворчий процес напередодні столипінських перетворень, коли назріла необхідність руйнування общини.

У червні 1902 р. при Міністерстві внутрішніх справ було створено Редакційну комісію з перегляду законодавства про селян під головуванням товариша міністра внутрішніх справ О. С. Стишинського. Матеріали для Редакційної комісії готували співробітники Земського відділу МВС, зокрема його начальник В. І. Гурко. Втім, проект Редакційної комісії мав глибоко суперечливий характер. Це позначилося на оцінці общинного землекористування.

Питання діяльності Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ розглядалося у працях В. В. Леонтович [1], Л. В. Нестерової [2], С. М. Сидельникова [3], М. С. Симонової [4], І. К. Щербакової [5] та ін., однак загалом вище означена проблема ще не дістала достатньо повного висвітлення, а тому стала предметом нашого аналізу. Автор статті ставить за мету з'ясувати позиції щодо ролі та значення селянської общини у проекті аграрної реформи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії.

Восени 1903 р. Редакційна комісія завершила роботу над законопроектом аграрної реформи. Було підготовлено нове Положення про селян. Основним принципом цього положення із-поміж інших визнавався принцип наділення усього селянства землею, який члени Редакційної комісії розуміли як «створення сільського населення, забезпеченого у своїх потребах особливим, дарованим йому земельним фондом» [6, с. 11]. Також пафосно проголошувалося, що нове Положення буде діяти «багато років».

Питанням общини члени Редакційної комісії відводили другорядну роль. Було визнано, що община – форма землекористування, що склалася історично, а тому у своєму розвитку вона може трансформуватися у щось інше. Оскільки общину стали розуміти як щось динамічне, то її перестали вважати гарантом непролетаризації селян, єдиною можливою формою господарювання на селі [6, с. 20–27].

Перегляд ролі та значення общини у соціально-економічному та правовому житті селянства на порядок денний ставив питання про те, які форми господарювання на селі сприятимуть покращенню селянського добробуту. Як не парадоксально, але саме консервативно налаштовані члени Редакційної комісії висловилися за відруби та хутори як альтернативу общині та надільному землеволодінню селян. Вважалося, що саме хутірська система господарювання сприятиме «зміцненню у селян поваги до чужих прав» [7, с. 23–24]. У такому ж контексті згодом лунали і думки П. Столипіна.

Водночас вважаємо хибним стовідсоткове ототожнення розуміння сутності хутірського господарства П. Столипіним та членами Редакційної комісії. По-перше, в аналізованому проекті ідея хуторів та відрубів лише викристалізувалася, формувалася. По-друге, найголовніше, за новим Положенням, володіння селянами хуторами та відрубамі відбувалося на правах общинної та подвірної власності. За аграрною реформою П. Столипіна – на правах приватної власності. По-третє, О. Стишинський та його колеги, розуміючи, що відрубно-хутірська система зумовить кардинальні трансформації в укладі селянського життя, не хотіли цього допускати.

У такий спосіб ми спостерігаємо алогізм у судженнях членів Редакційної комісії. З одного боку, вони критикують общину, а з іншого – докладають зусиль для зміцнення цього інституту: реорганізації та упорядкування переділів [6, с. 23–25]. Основним аргументом на користь общини у такому шараханні навколо цієї інституції було те, що вона опікувалася незаможним селянством.

Ставка на надільне землеволодіння зумовила пильну увагу з боку В. Плеве та його колег цьому питанню. Порівняно з попередніми подібними документами якісно нові риси мав проект «Положення про надільні землі».

Новим у «Положенні про надільні землі» було обґрунтування юридичної природи селянської надільної власності на землю. Члени Редакційної комісії застосували цікавий принцип – протиставлення індивідуальної, приватної власності, що мала місце у поза надільному землеволодінні, та сімейної власності. Останню вони трактували як особливість селянського побуту, що склалася історично. В її основі лежало сімейно-трудове начало, іманентно властиве селянській праці. У документі стосовно цього йшлося: «... доки основним промислом селян є землеробство, майнові інтереси членів селянської родини будуть зосереджені навколо одного, спільного для всієї родини польового господарства, у руках розпорядника цього господарства – господаря – будуть за необхідності зосереджуватися всі майнові засоби селянського двору, котрі ... не можуть розглядатися інакше, ніж власність усієї родини» [8, с. 428–429]. У такий спосіб у новому проекті відбулося закріплення сімейно-трудової теорії селянської власності. Члени Редакційної комісії вважали не просто за доцільне, а за необхідне застосовувати поняття «сімейна власність» [8, с. 429].

Зберегти общину, на думку членів Редакційної комісії, потрібно було ще й тому, що за общинного землеволодіння власником надільної землі була община, а окремі господарі наділялися правом лише користування землею.

У такий спосіб запропоновані колегами В. Плева законодавчі ініціативи ігнорували закріплення поняття «приватна власність» за селянами. Зрозуміло чому. Адже визнання за селянином права приватної власності автоматично на порядок денний ставило питання про наділення його цивільними правами.

Постатейний аналіз нового Положення переконує у тому, що акцент робився на середньозаможних верствах. Сільській бідності та заможним селянам створювалися, хоча й незначні, умови для виходу зі складу общини. Після скасування такого інституту, як кругова порука, визнавалося недоречним насильницьке утримання селян в общині [6, с. 45–47; 2, с. 74–76]. Тому проектом усувалися другорядні перешкоди до виходу селян із общини, передбачені Положенням 1861 р. Зокрема, від селянина, який мав намір вийти з общини, перестали вимагати виплати викупного боргу та договір про його прийом від іншої общини. Право виходу зі складу общини окремим селянам надавалося 26 статтею [9, с. 243–246]. Єдиною умовою, яку мав виконати селянин, що бажав залишити общину, була вимога відмовитися від прав на присадибну ділянку та польовий наділ [8, с. 76]. А на це, як ми думаємо, селяни не зважилися б.

Автори нового положення вважали, що у такий спосіб пригальмують пролетаризацію села. «... позбавлення вихідців із общини права на землю стане стримуючим засобом проти виходу з общини, не вмотивованого об'єктивно. Втрата землі – настільки серйозний результат, що навряд чи хтось на нього наважиться, якщо не переконаний у тому, що зможе по-іншому забезпечити себе та свою родину» [8, с. 77]. Статтями 52–53, 57, 66 передбачався продаж присадибної ділянки за умови, якщо із общини виходить уся родина. Однак і тут було обмеження. Продати можна було лише однообщинникам [8, с. 131–135, 139–141, 149]. Насправді на перший погляд непримітне обмеження було серйозним гальмом, користь від якого отримувала тільки община.

Не менш суперечливими були статті нового положення про перехід селян на хутори та відруби. Водночас зауважимо, що це було новим моментом в аграрному законодавстві Російської імперії початку ХХ ст. Передбачалися три основних способи їхнього створення при общинному володінні: 1) утворення виселок; 2) виокремлення ділянок окремим особам; 3) перехід цілих селянських общин від общинного володіння до подвірного.

За своєю спрямованістю статті про створення виселок більшою мірою відповідали стратегічним інтересам заможного селянства. Підтвердженням такої нашої тези є зміст статей 115, 116, 118, 124 та 125 проекту. Зокрема, статтями 115–116 визначалися умови створення виселок. Вони створювалися у малонаселених общинах, які нараховували 20–50 дворів, за вимогою 1/5 від загалу господарів. Якщо община нараховувала більше дворів, то потрібна була згода не менше 50 господарів, навіть, якщо

це буде менше 1/5. Утворення виселок не залежало від періодичності перерозподілу общинних земель. Бажаючі відійти на виселки наділялися правом отримання рівноцінної землі. За ними зберігалось право користування угіддями. Таким чином закон захищав виселенців від погіршення їхнього добробуту. Виселенці мали право більшістю голосів обирати форму землеволодіння: подвірну чи общинну [8, с. 338–347, 350–353].

На перший погляд, може скластися враження, що перехід на відруби та хутори був вигідний селянам, а держава була зацікавлена у масовості цього явища. Однак уважне вивчення усіх норм проекту нового законодавства змушує у цьому сумніватися. Насправді члени Редакційної комісії робили ставку не на все селянство, а лише на заможну його частину. Така позиція знайшла законодавче закріплення. Зокрема, передбачалося обов'язкове переселення виселенців на надані їм ділянки своїм коштом [8, с. 338–343]. Фінансової підтримки держава не надавала ні на переселення, ні на започаткування господарювання на новому місці.

Подібні принципи лежали в основі правил про виділення ділянок окремим господарям. Вони теж містили чимало суперечностей. Відповідно до статті 130 «Положення про надільні землі», вихід окремих членів общини із її складу не залежав від сплати викупу [8, с. 357–368]. Однак, згідно з її змістом встановлювалися такі обмеження. По-перше, виселення могло відбутися лише за умови, якщо відбувся общинний перерозподіл землі. По-друге, селянин, що виселявся, зобов'язувався негайно переселитися на виселок [8, с. 368–374]. У такий спосіб члени общин, в яких не відбувалися земельні перерозподіли, позбавлялися права на переселення на виселки. Відсутність матеріальної допомоги з боку держави також обмежувала коло учасників цього процесу.

Нарешті третій спосіб виходу з общини – перехід до подвірного землеволодіння цілими громадами – також більшою мірою урахував інтереси общини. Насамперед потрібна була згода 2/3 господарів, що мали право участі у селянському сході. Кожний двір отримував за умов такого переходу відруб на умовах подвірного володіння. Складність полягала у тому, що не завжди можна було отримати згоду необхідної кількості селян.

За умов подвірного землеволодіння, для переходу на відруби та хутори також потрібна була згода 2/3 сільського сходу. Однак у цьому випадку обмеження були ще жорсткішими. Справа у тому, що цим 2/3 господарів мало належати не менше 2/3 площ наділу. Перехід міг відбутися або шляхом розподілу всього наділу на відруби, або шляхом розверстки польових угідь для ліквідації черезсмузжя [8, с. 388–391, 457, 476–478].

Підсумовуючи, констатуємо, що упродовж відносно короткого терміну на розсуд імператора, урядовців, громадськості Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ запропонувала проект нового Положення про селян. Безсумнівно, урахуваючи бюрократичні традиції імператорської Росії, це був серйозний позитив і, вочевидь, єдиний. На наш погляд, ідейно-змістове наповнення проекту законодавства про селян повністю відобразило

назву інституції, яка його розробила. Прагнення членів Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ узгодити консервативну аграрну політику уряду з капіталістичними трансформаціями, залишаючи незмінними принципи 1880 – 1890-х рр., зумовили еkleктичний характер запропонованих ними законодавчих ініціатив.

Саме община розглядалася як інститут, спроможний захистити інтереси найбіднішого селянства, відвернути процес його пролетаризації, і відповідний сучасному рівню селянського господарювання. Але досконалішою формою господарювання, яка мала велике майбутнє, був визнаний хутір. Проект передбачав зняття деяких обмежень, які перешкоджали виходу з общини. Таким чином, автори проекту збиралися сприяти вирішенню проблеми малоземелля та обмежити вихід селян з общини. Прославляючи хутірську систему господарства, вони виступали проти індивідуальної селянської власності на землю, віддаючи перевагу колективній – сімейній або общинній формам власності. Основні положення проекту дали привід для різкого його засудження навіть у правлячих колах.

Список використаної літератури

1. **Леонтович В. В.** История либерализма в России 1762 – 1914. / В. В. Леонтович. – М. : Русский путь, Полиграфресурсы, 1995. – 550 с.
2. **Нестерова Л. В.** Вопрос о крестьянском надельном землевладении в Редакционной комиссии Министерства внутренних дел (1902 – 1904 гг.) // Научные доклады высшей школы. – 1960. – № 2. – С. 76–92.
3. **Сидельников С. М.** Аграрная политика самодержавия в период империализма / С. М. Сидельников. – М. : Изд-во Московского университета, 1980. – 289 с.
4. **Симонова М. С.** Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции / М. С. Симонова. – М. : Наука, 1987. – 254 с.
5. **Щербакова И. К.** Особое Совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале XX века (1902 – 1905 гг.) : дис. ... кандидата ист. наук : 07.00.02 / Ирина Константиновна Щербакова. – М., 2003. – 282 с.
6. **Труды** редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: в 6 т. – СПб., 1903–. – Т. I. – 1903. – 641 с.
7. **Столыпин П. А.** Об устройстве быта крестьян и о праве собственности. Речь на заседании Государственной думы 10 мая 1907 г. / П. А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе – М., 1991. – С. 99–107.
8. **Труды** редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: в 6 т. – СПб., 1903–. – Т. V. – 1903. – 631 с.
9. **Труды** редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: в 6 т. – СПб., 1903–. – Т. II. – 1903. – 263 с.

Священко З. В. Роль та значення селянської общини у проекті аграрної реформи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії

В статті досліджено позиції щодо ролі та значення селянської общини у проекті аграрної реформи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії на початку ХХ ст. Висвітлено спроби обґрунтування юридичної природи селянської надільної власності на землю при ігноруванні поняття «приватна власність». Звертається увага на еkleктичний характер запропонованих комісією законодавчих ініціатив, що дало привід для різкого його засудження навіть у правлячих колах Російської імперії.

Ключові слова: Російська імперія, селянська община, аграрна реформа, Редакційна комісія, надільне землевладіння.

Священко З. В. Роль и значение крестьянской общины в проекте аграрной реформы Редакционной комиссии Министерства внутренних дел Российской империи

В статье исследованы позиции относительно роли и значения крестьянской общины в проекте аграрной реформы Редакционной комиссии Министерства внутренних дел Российской империи в начале ХХ ст. Освещены попытки обоснования юридической природы крестьянской надельной собственности на землю при игнорировании понятия «частная собственность». Обращается внимание на еkleктический характер предложенных комиссией законодательных инициатив, что дало основание для резкого осуждения его даже в правящих кругах Российской империи.

Ключевые слова: Российская империя, крестьянская община, аграрная реформа, Редакционная комиссия, надельное землевладение.

Svyaschenko Z. V. The role and Importance of the Peasant Community in the Project of Agrarian Reform Drafting Committee of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire

The paper investigates positions concerning the role and importance of the peasant community in the project of agrarian reform Drafting Committee of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire in the early twentieth century. Attempts to justify the legal nature of the peasant allotments at the same time ignoring the concept of "private property" are took up. Special attention is paid to the eclectic nature of the proposed Commission legislative initiatives. This gave rise to censure of last mentioned proposals by the ruling circles of the Russian Empire.

Keywords: the Russian Empire, farming community, agrarian reform, Editorial Committee, allotments.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. іст. н., доц. Кривошея І. І.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 94[(470+571):560] „1877/1878”

М. А. Бурьян

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА (1877 – 1878): ПІВДЕННО-КАВКАЗЬКИЙ ТЕАТР БОЙОВИХ ДІЙ

У 60 – 70-х рр. ХІХ ст. перед російським зовнішньополітичним відомством стояло першочергове завдання – укріпити позиції Російської імперії на євразійській арені, які серйозно похитнулися після її поразки в Кримській війні (1853 – 1856).

Військова невдача Росії продемонструвала політичну, економічну й військову відсталість країни, що вимагало негайних заходів у всіх сферах життя імперії. Олександр ІІ, що зійшов на престол після смерті Миколи І, ініціював численні реформи, котрі були покликані вивести державу з затьяжної кризи й дипломатичного нокауту.

Ситуацію погіршувало те, що за мирним договором, підписаним на Паризькому мирному конгресі (1856) Австрією, Великобританією, Пруссією, Францією, Туреччиною, Сардинським королівством і Росією, остання втрачала Молдавське князівство, а з ним і вихід до Дунаю, змушена була згодитися з «нейтралізацією» Чорного моря й демілітаризацією Аландських островів. Це, у свою чергу, робило вразливими південні рубежі імперії за умови агресії зі сторони Туреччини, Ірану чи інших держав.

Разом із тим російським дипломатам усе ж таки вдалося зняти з порядку денного питання щодо можливої незалежності Черкесії й Дагестану, а отже, і перешкодити спробі Великобританії відділити Кавказ від Російської імперії. Більше того, переможні військові дії в цьому регіоні, що завершилися взяттям Карса, ще більше укріпили позиції Петербурга в Закавказзі, а входження гірського Кавказу до складу Росії в 1864 р. завершило столітню воєнну фазу оволодіння цією територією.

Завдяки тому, що в 1873 – 1874 рр. оформився «союз трьох імператорів» і були відмінені статті Паризького договору, Російська імперія таки зуміла вийти з міжнародної ізоляції й активізувала зовнішньополітичну діяльність. Однак якщо домогтися відміни «нейтралізації» Чорного моря в 1871 р. російським правлячим колам вдалося дипломатичним шляхом, то для повернення Бессарабії Петербургу довелося знову вступити у двобій із Портою в 1877 р.

Російсько-турецька війна (1877 – 1878) стала об'єктом вивчення багатьох дослідників, серед яких потрібно назвати М. Беляєва [1],

В. І. Виногорова [2], В. М. Виногорова [3], К. Волошину [4], А. Дебідура [5], Н. С. Кіняпіну [6], Е. Лавісса та А. Рамбо [7], Л. Нарочницьку [8], А. Широкограда [9] та інших. Однак в українській історіографії практично відсутні напрацювання щодо військових дій на Південно-кавказькому театрі війни й участі в ній національних кавказьких формувань, що й обумовлює наукову актуальність пропонованої статті. Розкриття обраної нами проблеми уможливило використання різноманітних документальних джерел, серед яких варто відзначити багатотомні «Матеріали для описання російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Кавказько-Малоазійському театрі» [10], підготовані на поч. ХХ ст. у військово-історичному відділі штабу Кавказького військового округу, збірку документів «Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. на Кавказі та у Малій Азії», складену ординарним професором Академії Генерального штабу Росії генерал-майором Б. Колюбакіним [11], мемуарів сучасників та безпосередніх учасників розглянутих подій тощо [12; 13; 14; 15].

В останній третині ХІХ ст. «Східне питання» знову опинилося в центрі міжнародної уваги: із новою силою розгорілася боротьба європейських держав за турецьку спадщину. Австро-Угорщина намагалася захопити Боснію й Герцеговину, побоюючись зростання впливу Росії на Балканах. Великобританія докладала чимало зусиль, аби Росії не дісталися Босфор і Дарданелли. Німеччина зі своєї сторони сприяла загостренню протиріч між Петербургом і Лондоном, адже в кінцевому результаті допоки епіцентр геополітичної конфронтації знаходився на Сході, доти в Центральній Європі в Берліна залишалася свобода дій.

У цей період на Балканах протягом 1875–1876 рр. розгорнувся антитурецький південнослов'янський національно-визвольний рух у Боснії, Герцеговині, Болгарії, Сербії й Чорногорії. Великобританія й Австро-Угорщина намагалися завадити створенню там незалежних слов'янських держав, а тому всіляко допомагали Туреччині в придрушенні виступів.

Хоча в Петербурзі за всіма цими подіями стежили надзвичайно уважно, однак втрутитися в балканські справи безпосередньо не наважувалися й діяли обережно через Слов'янський комітет у Москві. Через нього набиралися загони добровольців, надходили щедрі пожертви для повсталих народів. Російські правлячі кола з певним застереженням сприймали такі прояви братерства, побоюючись, що піднесення національної свідомості народів Російської імперії може призвести до конфлікту всередині самої держави, але при цьому й не хотіли відмовлятися від можливості витіснити турок із Балканського півострова й захопити стратегічно важливі протоки.

Туреччина не реагувала на заклики Петербурга переглянути політику щодо слов'янських народів, надати Боснії, Герцеговині й Болгарії автономію й припинити геноцид. Європейські держави зі свого

боку підписали в Лондоні протокол, котрим зобов'язували османів провести реформи на користь християн. Після того, як султан відмовився виконати ці умови, 24 квітня 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині.

Хоча головні події розгорнулися в Південно-Східній Європі, а Кавказький театр воєнних дій вважався другорядним, однак надалі стало зрозумілим, що турки мають на меті проникнути на Кавказ і підняти там антиросійське повстання гірських мусульманських племен. Враховуючи нестабільність цих територій і відносно нещодавнє упокорення горців, у Петербурзі боялися нової громадянської війни на півночі регіону. Крім недопущення такого повороту подій, російські генерали ставили за ціль також захоплення Карса й Ерзерума.

Тим часом у Закавказзі початок російсько-турецького військового протистояння зустріли з великим ентузіазмом. Так, грузини сподівалися, що в результаті поразки османів нарешті буде звільнена Південно-Західна Грузія. Майже одразу грузинські патріоти почали налагоджувати зв'язки з так званою Турецькою Грузією. Напередодні війни Південно-Західну Грузію відвідали відомі громадсько-політичні діячі Д. Бакрадзе, Г. Казбегі, М. Гурієлі, А. Мепісашвілі, Г. Церетелі, І. Кереселідзе. Останній зустрічався з аджарським лідером Шериф-беком Хімшіашвілі, який прагнув возз'єднання Аджарії з Грузією й вичікував лише зручного моменту для повстання проти турок [16, с. 321].

Аджарці відмовилися вступити в турецьку армію й брати участь у придушенні герцоговинського повстання. У відповідь на погрози зі сторони Порти турецькі грузини підняли проти поневолювачів повстання, яке з великим захопленням було сприйняте в Грузії. Росія використала таке патріотичне піднесення, аби укомплектувати загоны грузинських добровольців для боротьби з Туреччиною. На початку війни було сформовано вісім піших і три кінних полки ополченців-міліціонерів, чотири кінних дивізії й три піших сотні. Безпосередньо на театр бойових дій було направлено приблизно 30 тис. грузинських вояків-добровольців.

На Кавказі російська армія нараховувала 180 тис. солдат і 400 гармат. Туди було направлено 60 тис. вояків. У військових операціях активно брали участь грузинські, вірменські й азербайджанські міліціонери [16, с. 322]. Більше того, широке використання обома сторонами іррегулярних військ, набраних із місцевих жителів, було особливістю війни на Кавказькому театрі воєнних дій [9, с. 577].

Згідно з планом наступу, діючий корпус Кавказької армії було поділено на чотири частини: одна виступала в похід у напрямку Озургеті – Батумі, друга – Ахалцих – Ардаган, третя – Олександропіль – Карс і четверта – Єреван – Баязет. На чолі озургетської частини стояв генерал Оклобжіо, ахалцихської – генерал Девель, олександропільсько-карську вів генерал Гейман, а єреванську – генерал О. О. Тергукасов. Головнокомандуючим діючим корпусом було призначено генерала М. Т. Лоріс-Мелікова [16, с. 323].

Туреччина також добре підготувалася до війни. В анатолійському четвертому корпусі її армії нараховувалося близько 60 тис. солдатів, озброєних рушницями найновішого зразка, і велика кількість гармат фірми Круппа.

Росіяни розпочали бойові дії проти турків безпосередньо на їхній території. Командування російською армією докладало чимало зусиль, аби привернути на свою сторону вірменське населення Туреччини й підняти його на боротьбу проти ворога. Так, генерал Окложію застерігав своїх солдатів, що вступили на територію Аджарії, ні в якому разі не порушувати традиції й обряди місцевого населення й з повагою ставитися до народу, який згодом може поповнити ряди міліціонерів й ополченців російського війська.

Наступ росіян на лівому фланзі просувався доволі успішно. Через шість днів після оголошення війни, 30 квітня 1877 р., Єрванський загін генерала-лейтенанта О. О. Тергукасова захопив Баязет і рівнину навколо нього. А вже 10 травня дві колони російської армії на чолі з генералами Гейманом і Девелем оточили місто Ардаган.

На укріплення цієї фортеці, розташованої у верхній течії р. Кури, турки звернули особливу увагу ще під час Кримської війни. Під керівництвом європейських інженерів були зведені нові укріплення, де встановлено 95 гармат найновішої системи. За свідченням очевидця Г. К. Градовського, «Ардаган являв собою серйозну перешкоду на шляху наших (російських. – М. Б.) військ, і все це дякуючи нашим гуманним друзям-християнам англійцям. Не можна не обурюватися тим, як «дружня» Великобританія допомагала туркам всупереч оголошеному нейтралітету» [17, с. 12].

Ардаган захищав 8-тисячний гарнізон. Ахалцихський загін росіян складався з 15 тис. солдатів й офіцерів, на озброєнні котрих нараховувалося 76 гармат. 16 травня 1877 р. артилерійська дивізія підполковника Мухелішвілі розпочала атаку Гюлявердинських висот – ключових позицій оборони Ардагана. До вечора Єлисаветпольський полк під командуванням Амїреджібі розгромив ворожий табір на Гюлявердинській горі, потім були захоплені мало чи не всі укріплення й розчищена дорога до міста російській армії. На висоті розмістили російські батареї.

Однак «ніякі гармати й рушниці, жодна кількість патронів не допоможуть, якщо у військах немає усвідомлення правоти своєї справи й того духу, який створює перемоги» [17, с. 12]. Російські війська усе це мали. На наступний день, 17 травня, вони відкрили нищівний вогонь по Ардагану з 40 гармат. Противник почав відступати й залишив найсильніше укріплення – Рамазан-Тібія. Після двогодинного штурму місто капітулювало, близько трьох тисяч турецьких солдат загинуло, триста потрапило в полон. Росіяни втратили 49 чоловік убитими й 251 пораненими [18, с. 313].

Замість того, щоб спрямувати удар на Батумі через Артанджі й Артвін, російське командування направило військові частини, що отримали блискучу перемогу під Ардаганом, до Карської фортеці, яка вважалася неприступною. Вона розташовувалася на узвишші, представляла собою комплекс штучних і природних укріплень. Російська армія, оточивши місто, через топографічні особливості місцевості не мала змоги розташувати навколо неї артилерійські батареї, тому штурмувати довелося при відкритій позиції [16, с. 324].

У ніч із 13 на 14 червня 1877 р. частини генерала Девеля здійснили спробу непомітно наблизитися до Карса, аби виставити гармати. З іншої сторони на фортецю рухалися війська генерала Геймана, проте ця спроба оволодіти містом була невдалою. Більше того, стало зрозумілим, що взяття Карса не вирішувало стратегічних завдань, а тому армію спрямували на Ерзерум, однак зроблено це було запізно.

Головнокомандуючий Анатолійським корпусом Мухтар-паша зосередив свої сили в районі Зівіна, де перехрещувалися шляхи на Карс, Олтіс й Алашкерт, і вже 10 червня розпочав контрнаступ. І хоча його частини зазнали жорстокої поразки в Даркарській ущелині й почали відступати до Ерзурума, однак становище Єреванського загону залишалось критичним, адже противник більше ніж утричі переважав його чисельністю [16, с. 324].

Аби не допустити розгрому Єреванського загону, генерал Лоріс-Меліков почав наступ на Зівін. За таких умов основні сили російської армії опинилися у важкому становищі, бо вклинилися у ворожі позиції, відірвавшись від своїх тилів. Зівінський бій розпочався 25 липня. Війська, зосереджені в центрі й на правому фланзі, почали відступати. Турки продовжили наступ і поступово повернули собі всю територію, захоплену росіянами за місяць війни.

Невдача під Зівіном поставила загін О. О. Тергукасова у важке становище. Він був відрізаний від своїх баз переважаючими силами противника – корпусами Ізмаїл-паші й Фаїк-паші, що оточили Баязет. За таких умов генерал повинен був прийняти нелегке рішення: або рухатися на допомогу баязетському гарнізону, або вивести обоз із пораненими й хворими на російську територію. Тергукасов обрав другий варіант [18, с. 314].

Гарнізон Баязета складався з окремих частин Кримського й Ставропольського піхотних полків, Уманського, Хоперського, Кавказького козацьких полків, Єлисаветпольського і Єреванського кінноірегулярних полків, мав 2 гармати 19 артилерійської бригади й нараховував 1700 чоловік. Комендантом міста був підполковник Пацевич, його помічниками – підполковник Ковалевський й капітан Штоквич.

19 червня в ході розвідки російський загін зіштовхнувся з одинадцятитисячним корпусом Фаїка-паші. Під час відступу загинув улюбленець гарнізону Ковалевський, а загін ледве досяг цитаделі й

сховався в ній. Баязет прострілювався з найближчих висот, що значно ускладнювало його захист.

20 червня турки почали обстріл фортеці, а далі пішли на штурм. У розпалі бою Пацевич вирішив здати місто, силою примушуючи солдат припинити стрілянину, однак був застрелений чи то російською, чи турецькою кулею. Захисники Баязета дружніми залпами зі стін міста відкинули турків, утративши лише вбитими триста чоловік. У відповідь османи заблокували фортецю.

У цитаделі не було води, тому сміливці пробіралися до джерельця за сто кроків від міста. Більшість із них були вражені стрілами противників. На кінець турки отруїли воду, кинувши туди трупи. Дійшло до того, що в день баязетцям видавали дві ложки води й чверть сухаря. Захисники міста не могли навіть утримати зброю в руках, однак відмовлялися від пропозицій про капітуляцію. Комендант фортеці Штоквич слав посланців до Тергукасова, аби той поспішив на виручку. Один із них, вірменин Тер-Погосов зумів добратися до штабу Єрванського загону. 9 липня Тергукасов підійшов до Баязета. На наступний день його війська пробілися до фортеці, а корпус Фаїк-паші відступив, залишивши полонених і 3 гармат [18, с. 314 – 315].

Таким чином, із липня по серпень 1877 р. ситуація на фронті для російських частин залишалася критичною. Причину цього вбачали в розділенні армії на три колони, що й дозволило туркам маневрувати. Не менш складна ситуація склалася й на Кавказькому узбережжі Чорного моря. Наступ в Аджарії не приніс бажаного успіху. Це трапилося насамперед через відсутність у росіян військового флоту в чорноморських портах. Натомість турецькі військові кораблі безперешкодно перекидали морським шляхом боєприпаси, озброєння, продовольство, бомбардували прибережні російські фортеці. Не зважаючи на те, що наступальні дії з берегів Чорного моря були помилковими, російське командування продовжило наполягати на штурмі Батумі [16, с. 325].

11 травня 1877 р. турки висадили десант поблизу Гудаути й спрямували його в напрямку Сухумі. Генерал Кравченко здав місто, зваживши на чисельність ворога. Як наслідок, османи окупували значну частину Абхазії, спровокувавши повстання абхазів проти Росії.

На допомогу частинам генерала Кравченка був посланий генерал Алхазішвілі. Вирішальна битва відбулася біля містечка Окумі. Турки зазнали поразки й почали відступати. У червні 1877 р. відбувся бій поблизу містечка Ціхісдзірі. Ця фортеця вважалася неприступною, однак турки перестраховувалися й направили сюди ще 35 тис. чоловік, тоді як загальна кількість вояків у російському загоні не перевищувала 25 тис. чоловік. За такого співвідношення сил росіяни взяти фортецю не змогли й відступили. Однак уже 1 серпня османи залишили Очамчіре, а 2 вересня російські війська зайняли Сухумі [16, с. 325].

Хоча в цілому перевага на приморському напрямку бойових дій була на стороні російської армії, однак війна тут йшла з перемінним успіхом. Нерішучість російського командування призвела до того, що турки захопили половину Абхазії. За таких умов російське командування готувалося до контрнаступу на Малоазійському театрі війни. У вересні 1877 р. частини діючого корпусу, що нараховував 56 тис. чоловік, на озброєнні котрих було 220 гармат, розпочали операцію проти армії Мухтар-паші, у розпорядженні якого було 37 тис. чоловік й 74 гармати. Османи закріпилися на Аладжинських висотах, зайняли оборонну позицію й постійно вдавалися до контратак [18, с. 315].

Вирішальна битва розпочалася 2 жовтня 1877 р. в районі Аваляра, однак жодна зі сторін не досяга успіху. Тоді росіяни розробили операцію повного знищення армії Мухтар-паші. Для цього колонна генерала-лейтенанта І. Д. Лазарева повинна була обійти правий фланг турків й атакувати неприятеля з тилу. Лазарев прекрасно впорався з поставленою задачею: російські війська несподівано з'явилися позаду турецьких позицій, сіючи паніку в рядах османів. Як тільки через телеграф російське командування отримало про це звістку, одразу розпочався загальний наступ військ.

15 жовтня 1877 р. Аладжинські висоти опинилися в руках російської армії. 17 жовтня після потужної артилерійської підготовки були захоплені турецькі укріплення на горі Авліар. Мухтар-паша, побоюючись того, що його армія буде оточена, віддав наказ відступати, однак досить швидко відступ перетворився у втечу.

Із точки зору воєнного мистецтва бої 2 – 4 й 14 –15 жовтня складали два етапи однієї операції, що закінчилася повним розгромом Анатолійського корпусу османів. Росіяни зайняли всю територію до Соганлузьких висот [16, с. 326]. Блискуча перемога російської армії в Авліар-аладжинській битві вирішила долю кампанії на Кавказі. Турецькі частини були дезорганізовані – вони не вірили в можливість перемоги над супротивником.

Залишки корпусу на чолі з Мухтар-пашою відійшли до Карської фортеці. Він зумів ціною неймовірних зусиль зосередити 20 тис. вояків у районі Деве-Бойнської гори, аби зупинити наступ Кавказької армії, яка рухалася в напрямку Ерзерума. Однак 5 листопада 1877 р. загони Геймана й О. О. Тергукасова розбили турецьку армію біля хребта Деве-Бойну. Османи втратили половину своєї армії – 7 тис. чоловік, натомість росіяни в сім разів менше. Після цього Гейман 10 листопада розпочав штурм головного міста Анатолії – Ерзерума, проте досягти успіху росіянам не вдалося через погану підготовку військової операції. У ході облоги від тифу загинуло 20 тис. чоловік, більше, аніж за всю кавказьку кампанію [18, с. 316].

Тоді як одна частина російського війська вела бої за Ерзурум, загін Лазарева, що налічував 35 тис. чоловік і 198 гармат, рухався в напрямку Карса, котрий нараховував 300 гармат і чотири групи

укріплень. І хоча спеціалісти при російському штабі вважали взяття міста неможливим, Лазарєв вирішив це зробити. Для цього були виготовлені й роздані офіцерам найдетальніші креслення турецьких укріплень. Генерал вирішив, що найдоцільніше буде атакувати Карс уночі, аби зменшити втрати. Перед генеральним штурмом російські вояки щонаочі робили вилазки у ворожий стан, а артилерія обстрілювала місто.

Атакувати Лазарєв вирішив сімома колонами, при цьому головний удар наносили з південного-заходу. Першочергове завдання полягало в тому, аби взяти укріплення Хафіз, Канли й Чім. Увечері 5 листопада російські війська вийшли на вихідні позиції. Російський штаб дезінформував турецький гарнізон, що атака розпочнеться на світанку 6 листопада, тому турки встигли спати, щоб бути готовими до двобою. Першим під натиском колони полковника Мелікова впав форт Суварі, однак оволодіти Чімом ні йому, ні колоні Комарова не вдалося.

Колона Граббе, що атакувала Канли, зломити супротив двохтисячного гарнізону турок змогла лише за підтримки колони Вождакіна й резервів. При цьому сам Граббе й багато офіцерів загинуло. Відзначився Фадєєв, загін котрого відіграв вирішальну роль під час взяття форту Хафіз-паша, а потім із власної ініціативи захопив ще два укріплення.

На світанку основні укріплення на сході й півдні від Карса опинилися в руках росіян. Комендант фортеці Гусейн-паша прийняв рішення прориватися на захід. Більшість турок потрапила в полон до кінних загонів Щербакова й Шереметєва. Урятуватися вдалося лише півсотні вершників, серед яких був і Гусейн-паша. Загалом у полон потрапило близько 22 тис. турецьких військовослужбовців, 2,5 тис. турок загинуло. Утрати серед росіян вимірювалися сотнями, 2196 солдатів були пораненими. Падіння Карса принесло Росії значну стратегічну перевагу на Кавказькому театрі військових дій [18, с. 316 – 317].

Натомість в Аджарії ситуація склалася для російського командування критично. Розроблялися різні плани взяття Батумі. Генерал Святополк-Мирський у листах до царського намісника в Тбілісі неодноразово підкреслював, що під час майбутніх мирних переговорів можна буде претендувати на це місто лише в тому випадку, якщо російські війська захоплять його силою. Для цього він радив командуванню розпочати наступ із трьох різних пунктів – з Ардагана, Ахалкалакі, Кобулеті [16, с. 327].

14 грудня 1877 р. Ардаганський загін захопив селище Хеві й Хертвісі. 16 грудня від турків було звільнено місто Артануджі й село Бацу. У січні 1878 р. уся Шавшеті була зайнята російськими військами. Саме тому на початку 1878 р. останнім оплотом Мухтар-паші залишилося місто Ерзерум. Хоча йому вдалося дещо посилити обороноздатність фортеці, однак три піхотних дивізії й кавалерійські частини відрізали тридцятитисячний гарнізон осман і шістьдесят тисяч місцевих жителів від зовнішнього світу. При цьому росіяни потерпали

від голоду й холоду, а також від епідемії тифу не менше, ніж ерзерумці. Усе ж російське командування готувалося до штурму.

Російська армія домоглася видатних успіхів як на Кавказько-Малоазійському театрі війни, так і на Балканах. 10 грудня 1877 р. була взята фортеця Плевна, 20 січня 1878 р. – Адріанополь. Після цього російські генерали спрямували армію на Константинополь. Турецький султан запросив миру. 31 січня було підписано перемир'я, а 3 березня – Сан-Стефанський мирний договір. Згідно з ним, незалежність отримували Болгарія, Чорногорія, Румунія; до Росії відходила Бессарабія, а в Азії – територія Південно-Західної Грузії й більша частина Західної Вірменії аж до Соголанузьких висот [16, с. 328].

Справа в тому, що всі перелічені закавказькі території, окрім Аджарії, знаходилися під контролем російської армії. Турки не поспішали з передачею Аджарії. Навіть навпаки: провокували зіткнення між місцевим населенням й російськими військовими частинами, закликали правовірних аджарців переселитися у внутрішні провінції Туреччини. Але сподівання турецьких агентів не виправдалися, адже більшість тамтешніх жителів зустріла росіян як визволителів. Із 16 по 25 серпня міста й села Аджарії перейшли під владу нової російської адміністрації. 25 серпня 1878 р. війська увійшли в Батумі, а флот – у Батумський порт. Таким чином, завершилася багатовікова окупація Туреччиною Аджарії і її возз'єднання з Грузією, тепер уже в складі Російської імперії.

Військові й дипломатичні успіхи Петербурга всерйоз схвилювали Велику Британію й Францію, які відкрито стали на захист інтересів Туреччини. Для того, аби чинити тиск на Росію, в акваторію Чорного моря увійшов англійський флот. Англо-турецькі агенти почали закликати жителів Закавказзя й Малої Азії до антиросійської боротьби. Емісари султана закликали до боротьби грузинів-мусульман. Дервіш-паша роздавав зброю аджарцям, вимагаючи від них виступів проти Росії. До цього змушували й найвпливовішого серед аджарських беків Шериф-бека Хімшіашвілі. Коли той відмовився, в Аджарію були направлені каральні загони турок, які вщент зруйнували княжий палац у Схалті. Шериф-бек утік в Ахалцих і перейшов на службу до російського уряду.

Сан-Стефанський договір (1878) виявився недовговічним, адже європейські держави одноголосно виступили проти Росії, а Великобританія й Франція навіть почали готуватися до нової війни. Петербург не був готовий до чергового протистояння на полі бою з наймогутнішими державами світу. Тому згодився на скликання Берлінського конгресу, на якому планувалося переглянути основні умови Сан-Стефанського миру.

Конгрес розпочав свою діяльність 13 червня 1878 р., і в ньому взяли участь прем'єр-міністри й інші представники провідних європейських держав. Під час обговорення гострих питань щодо політичного устрою на Балканах й російсько-турецького кордону в Азії,

особливо батумського, спостерігалася тенденція до зближення австро-німецьких позицій.

Отже, Російська імперія знову поступово опинялася в міжнародній ізоляції. Це проявилось й при вирішенні територіальних суперечок. Так, Алашкертську долину й Баязет Росія була змушена повернути Туреччині, однак при цьому Петербург зумів утримати за собою Аджарію, Шавшеті, Кларджеті, Імерхеві, Кола, Артануджі й Олтисі та значну частину Західної Вірменії. Що стосувалося конкретних міст, то до Росії відійшли разом зі своїми округами Ардаган, Карс і Батумі, оголошене вільним портом. Таким чином, Росія остаточно закріпилася на Південному Кавказі, що стало міжнародно-правовою реальністю.

Список використаної літератури

1. **Беляев Н. И.** Русско-турецкая война 1877 – 1878 гг. / Н. И. Беляев. – М. : Воениздат, 1956. – 463 с.
2. **Виноградов В. И.** Русско-турецкая война 1877 – 1878 гг. и освобождение Болгарии / В. И. Виноградов. – М. : Мысль, 1978. – 295 с.; Русско-турецкая война 1877 – 1878 / [под ред. И. И. Ростунова]. – М. : Воениздат, 1977. – 263 с.
3. **Виноградов В. Н.** Британский лев на Босфоре / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1991. – С.123–160; Международные отношения на Балканах 1856 – 1878 гг. / [отв. ред. В. Н. Виноградов]. – М.: Наука, Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, 1986. – С. 337–401.
4. **Волошина Е. Е.** Участие Донского казачества в Русско-турецкой войне 1877 – 1878 гг. : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Екатерина Евгеньевна Волошина. – Ростов-на-Дону, 2006. – 26 с.
5. **Дебидур А.** Дипломатическая история Европы. От Венского до Берлинского конгресса (1814 – 1878) : в 2 т. / А. Дебидур. – М. : Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1947– . – Т. 2: Революция. – С.450–501.
6. **Восточный** вопрос во внешней политике Российской империи (конец XVIII – начало XIX в.) / В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина, М. Т. Панченкова, В. И. Шеремет. – М.: Наука, ГРВЛ, 1978. – С.192–236; Киняпина Н. С. Внешняя политика России второй половины XIX века / Н. С. Киняпина. – М.: Высшая школа, 1974. – С.162–189.
7. **История XIX века** : в 8 т. / [под ред. Лависса и Рамбо]. – М. : ОГИЗ, 1939– . – Т. 7: Конец века. 1870–1900. Часть первая. – С. 423–448.
8. **Нарочницкая Л. И.** Россия и национально-освободительное движение на Балканах 1875 – 1878. К столетию Русско-турецкой войны / Л. И. Нарочницкая. – М. : Наука, 1979. – 144 с.
9. **Широкоград А. Б.** Русско-турецкие войны 1676 – 1918 гг. / Под. общ. Ред А. Е. Тарас / А. Б. Широкоград. – Минск : Харвест, 2000. – 752 с.
10. **Материалы** для описания Русско-Турецкой войны 1877 – 1878 гг. на Кавказско-Малоазиатском театре : [в 8 т.]. – СПб. : Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1904 – 1911. – Т. 1–7.
11. **Русско-турецкая** война 1877 – 1878 гг. на Кавказе и в Малой Азии /

[сост. Б. Коллюбакин]. – СПб. : Типо-Литография А. Г. Розена, 1906– . – Ч.1. – 1906. – 185, [11] с. 12. **von Pfeil R.** Experiences of a Prussian Officer in the Russian Service during the Turkish War of 1877–78 / Richard von Pfeil. – L. : Edward Stanford, 1893. – 364 p. 13. **Greene F. V.** The Russian Army and its campaigns in Turkey in 1877 – 1878 / F. V. Greene. – N.Y. : D. Appleton and Company, 1879. – 461 p. 14. **Русско-турецкая** война за свободу славян за Дунаем и за Кавказом 1877–1878. – М. : Издание книгопродавца А. В. Морозова, 1879. – 190 с. 15. **Герои** и деятели русско-турецкой войны 1877–1878 гг. – СПб. : Издание В. Турбы, 1878. – 161 с. 16. **Очерки** истории Грузии : [в 8 т.]. – Тбилиси: «Мецниереба», 1990–. – Том V. Грузия в XIX веке. – 1990. – 614 с. 17. **Градовский Г. К.** Война в Малой Азии в 1877 году: очерки очевидца / Г. К. Градовский. – М. : Гос. публ. ист. б-ка России, 2008. – 233 с. 18. **Великие** битвы в истории России / Д. В. Колосов, О. Г. Вронский, А. И. Родин, А. В. Шведов. – М. : ООО «Дом Славянской книги», 2009. – 479 с.

Бурьян М. А. Російсько-турецька війна (1877 – 1878): південно-кавказький театр бойових дій

У статті проаналізовано міжнародну ситуацію, що склалася в період від Паризького (1856) до Берлінського (1878) мирних конгресів. Особливу увагу приділено зовнішньополітичній діяльності Російської імперії після поразки в Кримській війні (1853 – 1856) і до перемоги в Російсько-турецькій (1877 – 1878). З'ясовано причини й передумови загострення протиріч між двома імперіями. Указано на те, що хоча Балканський театр бойових дій вважався головним, однак, на нашу думку, перебіг війни на Південному Кавказі також мав виняткове значення не тільки для остаточної перемоги Росії, але й для укріплення її позицій у Закавказзі. Особливо відзначено внесок національних кавказьких формувань у поразку турків у Грузії та Аджарії. Проаналізовано також здобутки й втрати Росії на Берлінському конгресі за результатами війни щодо південно-кавказьких територій.

Ключові слова: Олександр I, Росія, Туреччина, Південний Кавказ, Паризький конгрес, Берлінський конгрес, війна.

Бурьян М.А. Русско-турецкая война (1877 – 1878): южно-кавказский театр боевых действий

В статье проанализирована международная ситуация, которая возникла в период от Парижского (1856) до Берлинского (1878) мирных конгрессов. Особенное внимание уделено внешнеполитической деятельности Российской империи после поражения в Крымской войне (1853 – 1856) и до победы в Российской-турецкой (1877 – 1878). Установлены причины и предпосылки обострения противоречий между империями. Указано на то, что хотя Балканский театр боевых действий считался главным, но, по нашему мнению, именно события на Южном

Кавказе имели исключительное значение не только для убедительной победы России, но и для укрепления ее позиций в Закавказье. Особенно подчеркнут вклад национальных кавказских иррегулярных формирований в поражение турок в Грузии и Аджарии. Проанализированы также приобретения и потери России в Закавказье на Берлинском конгрессе по результатам войны.

Ключевые слова: Александр I, Россия, Турция, Южный Кавказ, Парижский конгресс, Берлинский конгресс, война.

Burian M. A. Russian-Turkish War of 1877–1878: Battleground in the South Caucasus

The article analyzes the international situation that has arisen during the period from the Paris (1856) till Berlin (1878) peace congresses. Particular attention is paid to the foreign policy of the Russian Empire after the defeat in the Crimean War (1853–1856) and to victory in the Russian-Turkish war (1877–1878). The causes and conditions worsening of the conflict between empires are found. Pointed out that the Balkan theater of war was the main. It is also possible to state that, in our opinion, it were events in the South Caucasus which had an exceptional importance not only for a victory of the Russia, but also to strengthen its position in the South Caucasus. The contribution of national Caucasian irregular troops to defeat the Turks in Georgia and Adjara are emphasized. The acquisitions and losses of Russia in the South Caucasus at the Berlin Congress are analyzed.

Keywords: Alexander I, Russia, Turkey, South Caucasus, the Paris Congress, Congress of Berlin, the war.

Стаття надійшла до редакції 9.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бурьян М. С.

УДК 94(73: 529.1) «186/187»

О. В. Набока

**Ч. В. ЛЕЖАНДР ТА ПОЛІТИКА США ВІДНОСНО ТАЙВАНЮ
В 60 – 70-Х РОКАХ ХІХ СТ.**

Більш ніж шістдесят років минуло з того часу, коли питання про політичний статус Тайваню (Формози) опинилося в центрі уваги світового співтовариства. Всі спроби вирішити означену проблему за допомогою зброї не тільки не завершилися успіхом, але і сприяли подальшому загостренню конфлікту.

Для того, щоб зрозуміти сутність існуючих на сьогодні проблем, треба пам'ятати, що коріння напруженості в тайванській протоці сягають у далеке минуле. Контроль над Тайванем, який є географічним центром Східної Азії, надавав можливість розповсюджувати військово-політичний та економічний вплив у регіоні. Саме тому острів неодноразово ставав об'єктом експансії з боку Голландії, Іспанії, Пруссії, Великобританії та Франції. Проте найбільш послідовно в цьому питанні діяли США. З'ясування цілей та мотивів, які спонукали правлячі кола робити спроби захоплення острова у другій половині ХІХ ст. допоможе зрозуміти сутність і сучасної проблеми Тайваню.

Головною метою цієї статті є дослідження діяльності одного з найбільш послідовних прибічників американської окупації Тайваню Ч. В. Лежандра. У вітчизняній історіографії ця проблема майже не досліджувалася. Окремі аспекти обраного питання висвітлюються у працях західних та радянських вчених [2; 6; 7].

По мірі укріплення позицій США на Далекому Сході в середині ХІХ ст., все більш помітну роль у формуванні зовнішньополітичного курсу цієї держави грали прихильники ідеї захоплення острова Тайвань. За їх думкою, це було необхідно для подальшого розповсюдження політичної та економічної експансії, а також випередження найближчого конкурента – Великобританії. Формоза мала стати форпостом американської присутності в далекосхідному регіоні, а також слугувати базою для тихоокеанського військово-морського флоту. Не менш важливе значення у розрахунках прибічників цього плану грала можливість використання для власних потреб природних копалин острова та продукції, що вироблялася там, насамперед вугілля та камфори.

Починаючи з 50-х рр. ХІХ ст. прихильниками ідеї захоплення Тайваню виступали американські політичні та військові діячі, чия діяльність була безпосередньо пов'язана із далекосхідним регіоном. Зокрема, можна згадати коменданта М. Перрі (1794 –1858), який у 1854 р. «відкрив» Японію для іноземної торгівлі. Активним прибічником підкорення Формози був і американський уповноважений в Китаї під час Другої «опіумної» війни (1856 – 1860) П. Паркер (1804 – 1888), який

рекомендував Білому Дому скористатися конфліктом між Цинською імперією з Англією та Францією та реалізувати цей проект. Проте найбільш послідовним та ярим адептом цієї ідеї був Чарльз Вільям Лежандр (1830 – 1899), який в 60-х – на поч. 70-х рр. XIX ст. займав піст американського консула в Амої (Сямень). В різні роки він намагався реалізувати свій проект, навіть незважаючи на незадоволення уряду США, ризикуючи своєю дипломатичною кар'єрою і свободою.

Чарльз Вільям Лежандр народився у 1830 р. у Франції. Освіту здобув у Паризькому університеті. Коли йому виповнилося 24 роки, він перебрався до Сполучених Штатів та прийняв американське громадянство. Був активним учасником Громадянської війни (1861 – 1865). Воював на боці Півночі. Під час бойових дій був неодноразово поранений, отримав декілька нагород та дослужився до звання полковника. 13 червня 1866 р. його було призначено американським консулом в Амої.

Справжні дипломатичні таланти Лежандра, а також його погляди відносно подальшої американської політики відносно Тайваню проявилися під час інциденту, що стався у берегів острова у 1867 р. В березні 1867 р. біля східних берегів Формози зазнав корабельної аварії американський торговельний барк «Ровер». Команда судна була змушена висадитися на берег і наступного дня була вирізана місцевими аборигенами.

31 березня 1867 р. звістка про трагедію дійшла до Лежандра, який прийняв рішення зробити все для того, щоб наказати вбивць. Проте, як показують подальші події, він не просто хотів покарання для тубільців, але і, скориставшись інцидентом, мав намір добитися від китайської влади поступок в питанні американського проникнення на Тайвань. Ймовірно, Лежандру було відомо, про заборону аборигенам острову надавати допомогу, або вступати в будь-які контакти з іноземцями. Це правило було введене китайською владою після придушення повстання тубільців в 1831 – 1832 рр. [1, с. 569]. Це, на думку цинських чиновників, повинно було перешкоджати встановленню стосунків між місцевими аборигенами, і агентами західних держав. Лежандр вміло скористався даною заборонаю, щоб звинуватити в інциденті саме китайців.

Заручившись підтримкою посла США в Пекіні Ансона Бурлінгейма (1820 – 1870), на початку квітня 1867 р. він відправився до Фучжоу на американському військовому кораблі «Ашелот». Там він добився аудієнції у губернатора і вимагав покарати винних у вбивстві екіпажу «Ровера». Як він сам відзначав в своєму звіті, направленому в травні 1867 р. держсекретареві США Уільяму Сьюарду (1801 – 1872): «Я звернув увагу губернатора на статті XI і XIII Тяньцзінського угоди і вимагав від нього видати наказ цивільній і військовій владі Формози, негайно врятувати тих членів команди «Ровера», які могли залишатися в полоні аборигенів. Крім того, я зажадав суворого покарання для злочинців» [11, с. 491].

18 квітня Лежандр прибув на Тайвань, де зустрівся з місцевим таотаєм і префектом Формози. У своїй депеші Сьюарду він відзначив, що

був прийнятий тайванським чиновником з «великою щирістю». Проте, вже скоро між двома сторонами розгорілася дискусія відносно подальших дій.

Лежандр, разом з капітаном американського військового судна «Ашелот» Джоном Фебріджем наполягали на негайному початку каральної операції проти аборигенів та залученні до неї американського флоту. У свою чергу, китайський чиновник відмовився використовувати американські кораблі, заявивши, що китайська армія сама впорається з поставленим завданням.

Не добившись взаємопорозуміння з китайцями, американці вирішили діяти самостійно. 26 квітня «Ашелот» прибув в останнє китайське селище на шляху до місця трагедії. Там Лежандр вступив в переговори з місцевими жителями та пообіцяв викупити за «справедливою ціною» останки загиблих і їх майно. У той же час, його упевненість відносно недоцільності співпраці з китайською владою лише наростала. У черговій депеші на ім'я Сьюарда він писав: «Очевидно, що представники китайської влади не були зовсім щирими. Саме чиновники даного регіону за плату забезпечують аборигенів порохом і зброєю. Місцеві китайці тісно пов'язані з тубільцями. Вони беруть у них дружин, торгують з ними, беруть участь в грабежах і злочинах. Тому вони бачать загрозу для себе в бажанні іноземних держав розправитися з дикунами» [11, с. 495]. У цій ситуації, на думку консула, необхідно було діяти самостійно, оскільки «всі його зусилля, направлені на те, щоб змусити китайську владу на Формозі покарати злочинців і виплатити компенсацію потерпілим виявилися безрезультатними» [11, с. 495].

Не виключено, що вже тоді він розглядав варіант прямого військового вторгнення і проводив розвідувальні дії на місці можливої висадки. Він писав: «Затока (яка виходила на місце трагедії. – *О. Н.*) судноплавна для будь-яких кораблів, в основному для легких пароплавів, таких як «Ашелот». Під військовим прикриттям навіть невелика група без проблем могла б висадитися на берег. Земля тут гола і є висоти, що дають можливість контролювати всю територію. Коли буде встановлено точне місцезнаходження селища аборигенів, сухопутні сили могли б без серйозних перешкод дістатися до нього» [11, с. 495].

Ідею військового втручання Лежандр згодом відстоював і в своїй книзі «Що нам робити з Китаєм», опублікованою в 1871 р. У ній він гостро критикував пасивність китайської влади в інциденті з «Ровером», яка заставляла американців діяти самостійно. Він, зокрема, відзначав: «Крах «Ровера» і вбивство його команди у берегів Формози зачіпає не лише американські інтереси, але і всіх західних країн, які ведуть торгівлю з Китаєм. І якщо китайський уряд заявляє про нездатність навести лад там, то західні держави повинні взяти це на себе. У нас немає бажання захоплювати китайську територію, але даний крок дозволив би уникнути подальшого розпаду Китайської імперії і змусив би її виконувати зобов'язання, накладені міжнародним правом» [8, с. 137].

При цьому, Лежандра найменше турбували питання гуманізму. Для нього інцидент з «Ровером» був загрозою, перш за все, американським комерційним інтересам. Він писав, що «формозський канал є важливим комерційним шляхом. Він має бути відкритим і захищеним від будь-якої небезпеки» [8, с. 140].

Ці роздуми ясно вказують на те, що активна діяльність, розгорнута американським консулом у зв'язку із загибеллю команди «Ровера» була викликана, перш за все, прагматичним бажанням укріпити американські комерційні інтереси на Тайвані. До того ж, критикуючи Цинське керівництво за недотримання міжнародних законів, Лежандр явно ігнорував той факт, що вони були нав'язані китайцям в ході двох «опіумних» воєн.

Виклавши свої міркування в депешах на ім'я держсекретаря Сьюарда, Лежандр чекав від нього інструкцій відносно подальших дій. Він сподівався, що Вашингтон прийме саме його план, проте погляди консула розділяли далеко не всі представники американського істеблішменту. Власну позицію відносно конфлікту мав Генрі Белл (1808 – 1868) – адмірал, командувач американською далекосхідною ескадрою в Японії. Він отримував детальні звіти відносно інциденту від Фебріджа і мав власні погляди на шляхи його вирішення [18, с. 1]. На його думку, потрібно було покарати аборигенів, не погіршуючи стосунків з Циньським двором. І саме ця концепція врешті-решт була прийнята урядом Сполучених Штатів, а Лежандр на деякий час був усунений від управління операцією.

В червні 1867 р. на місце трагедії висадився американський військовий десант, очолюваний Беллом. Проте ця військова операція не закінчилася успіхом. Після загибелі у сутичці з тубільцями одного з офіцерів, американці покинули місце бойових дій.

Провал військового вторгнення знову змусив активізуватися Лежандра. Він в цей час знаходився в Пекіні, де намагався звернути увагу китайської влади на необхідність вирішення проблеми з аборигенами. Він буквально залякував маньчжурських чиновників, обіцяючи що у випадку, якщо вбивці екіпажа «Ровера» не будуть покарані, то Формозу захоплять англійці [13, с. 194].

Врешті-решт, 25 липня 1867 р. на острів був відправлений китайський загін, який налічував від 400 до 500 чоловік. Лежандр також попросив у адмірала Белла корабель для прикриття з моря, але той відмовив.

4 вересня консул особисто відправився на Тайвань для керівництва каральною експедицією, фактично усунувши від цього процесу китайського генерала Ло. Також до операції був залучений представник англійських фірм на Тайвані У. Пікерінг. На нього були покладені функції перекладача і посередника в можливих переговорах з вождями аборигенів.

Призначення англійця на роль помічника Лежандра було зовсім не випадковим. Після невдалого вторгнення американського десанту в червні, Пікерінг незабаром повернувся на місце вбивства екіпажу «Ровера». У серпні-вересні він брав участь в експедиції, метою якої був викуп тіл

капітана корабля, а також його дружини. За цей час він обзавівся необхідними зв'язками серед тубільної верхівки і використовував їх для залагоджування конфлікту. Англієць повідомив Лежандру, що вожді були налякані можливим зіткненням з китайським загоном і шукали можливості для переговорів. Особливо в цьому був зацікавлений Ток-е-ток – лідер 18-ти об'єднаних племен тубільців. Він вбачав у вбивстві екіпажу «Ровера» погану ознаку майбутніх бід. У зіткненнях з американцями було вбито кращих його воїнів, крім того, аборигени зібрали поганий врожай рису, а багато їх худоби загинуло. Тому То-е-ток наполягав на швидкому укладенні миру.

Лежандр був також готовий йти на переговори. В середині вересня він зустрівся з вождем аборигенів. Втративши в Громадянській війні око, американський консул приводив в жах своїх опонентів, коли виймав з порожньої очної ями скляну кульку, тим самим заставляючи їх бути ще більш поступливішими. Йому удалося добитися обіцянки То-е-тока не вбивати іноземців, що зазнали корабельної аварії [13, с. 121].

В ході свого повторного візиту до аборигенів, в лютому 1869 р., консул нарешті уклав з ними вже офіційний договір. Дана угода складалася з трьох пунктів. Перший з них передбачав, що у випадку якщо іноземне судно потерпіло аварію у берегів, контрольованих аборигенами, екіпаж повинен викинути червоний прапор, який гарантував їм безпеку.

Друга умова договору полягала в тому, що для іноземців були відкриті лише два пункти: Туахсоканг, на східному узбережжі і Таопангхак – на південному. Інші поселення аборигенів були закриті для мореплавців.

І, нарешті, третя умова наголошувала на тому, що в разі порушення договору що з боку потерпілих корабельну аварію, аборигени вільні від зобов'язань відносно забезпечення їх безпеки [9].

Проте, незважаючи на укладений договір, тубільці продовжували вбивати іноземців. Новий епізод стався у листопаді 1871 р., коли рибалки із островів Рюкю – піддані японської імперії, були змушені висадитися на південно-західний берег Тайваню, рятуючись від корабельної аварії. 6 листопада вони дісталися берега і в той же день більшість з них були вбиті дикунами.

У відповідь японський уряд звернувся до китайського двору з вимогою наказати винуватців. Пекін, в свою чергу заявив, що не повинен відповідати за дії аборигенів, ще нескорених китайською армією. Отримавши таку відповідь, Токіо вирішив діяти самостійно. Було прийнято рішення про направлення до Тайваню військової експедиції.

План вторгнення на Формозу був розроблений на основі рекомендацій, що надавали японському двору американські радники. Зокрема, прибічником військової експедиції на Тайвань був посол США в Японії Чарльз Де Лонг (1832 – 1876). 25 жовтня 1872 р. він зустрівся з міністром фінансів та неофіційним головою японського уряду Окубо Тосіміті (1830 – 1878) та запропонував окупувати Формозу. Він вказував на те, що цей крок дозволить отримати територію з ідеальним кліматом для

виращування рису, цукрової тростини та ямсу, багаті на мінеральні ресурси та з досить зручними гаванями. Також американський дипломат наполягав на тому, що окупувати острів треба швидко, оскільки інші західні держави проявляють інтерес до нього [11, с. 188].

Врешті-решт, Окубо Тосіміті погодився, і тоді Де Лонг рекомендував йому в якості консультанта Лежандра. Незважаючи на успіхи у переговорах з То-е-током, йому так і не вдалося повернути прихильність Білого Дому.

Не завершилися успіхом і його переговори із китайською владою, які він розпочав на початку 70-х років XIX ст. Лежандр стверджував, що відповідно до умов Тяньцзінського договору 1858 р., китайський уряд був зобов'язаний сам наказувати аборигенів, які жили на землях, що знаходилися під його юрисдикцією. В разі, якщо Китай не мав можливості для наведення порядку, він втрачав і суверенітет над територіями, заселеними тубільцями. Відповідно, кожна держава мала права на колонізацію цих бунтівних районів [6]. Природно, що такі ідеї не знайшли підтримки у китайських можновладців.

Врешті-решт, Лежандр був змушений був залишити дипломатичну службу і в вересні 1872 р. покинув Китай. Вірогідно, він вже не мав надії повернутися до активної зовнішньополітичної діяльності. Спочатку президент США Улісіс Грант (1822 – 1885) ще мав наміри відправити його послом до Аргентини. Проте цьому на заваді став впливовий сенатор від штату Пенсільванія Саймон Камерон (1799 – 1889), який в той час очолював комітет з зовнішньої політики [10, с. 100].

І все ж таки Лежандр не залишав надії реалізувати свої ідеї. В жовтні 1872 р. він прибув до Японії та знайшов підтримку у Де Лонга, який рекомендував колишнього консула міністру Окубо Тосіміті. Американця було призначено на піст заступника міністра іноземних справ і він був першим іноземцем, який отримав державну посаду в Японії. Найголовнішим його завданням стала організація японської дипломатичної місії в Пекін з метою вирішення інциденту, пов'язаного із загибеллю японських підданих від рук тайванських аборигенів у 1871 р. [3, с. 440].

З самого початку своєї служби Лежандр наполягав на проведенні військової експедиції на Тайвань, запевняючи японське керівництво, що це не призведе до масштабного конфлікту із Маньчжурською імперією, оскільки Китай не має юрисдикції в тій частині острова, де були вбиті рибалки з Рюкю [3, с. 440].

Більш того, колишній консул добивався того, щоб очолити військову експедицію, а в разі якщо японці мають намір залишитися на Формозі, він сподівався стати губернатором.

Вірогідно, що саме в цей період Лежандр здійснив нову місію на Тайвань. Цей факт досить слабо відображений у науковій літературі. Про цей візит, що носив розвідувальний характер, згадував американський журналіст Едвард Хауз (1858 – 1938), який в той перебував в Японії в якості кореспондента газети «Трибун». В своїх статтях, в яких він висвітлював

подробіці японської військової експедиції на Формозу, він відзначив, що ще на шляху з Амою до Японії Лежандр відвідав Тайвань, де знову зустрівся із вождем Ток-е-током. Той заявив, що підконтрольні йому тубільні племена не мають ніякого відношення до вбивства рибалок з Рюкю. Більш того, він звинуватив у розправі китайців, можливо розраховуючи спровокувати конфлікт між Японією та Цинською імперією [5, с. 1].

В березні 1873 р. японська дипломатична місія на чолі із Соедзімою Танеомі (1828 – 1905) прибула в Тяньцзінь для переговорів з китайським імперським керівництвом. Переговори тривали до липня 1873 р. та закінчилися безрезультатно. Японці намагалися добитися вирішення одразу кількох питань: встановлення своєї влади на островах Рюкю, суверенітету Кореї та дозволу на проведення військової експедиції на Тайвані [3, с. 440]. Також в Китай прибув і Лежандр, який продовжував консультувати японців.

Одночасно прибічники ідеї окупації Тайваню японською армією звернулися до американського уряду з пропозицією підтримати Японію. Зокрема, 6 листопада 1873 р. Де Лонг повідомив державного секретаря Гамільтона Фіша (1808 – 1893), що у зв'язку із можливою військовою експедицією на Формозу, він запросив Лежандра залишитися в Японії, оскільки «інформація, яку він має про острів та його мешканців є вельми важливою з точки зору успіху цього заходу» [16, с. 554].

Проте Фіш не поспішав із згодою. В своєму листі Де Лонгу від 18 грудня 1873 р. він писав: «ви згадували про ворожі дії до японських громадян на Формозі. Ця інформація була отримана вами від консула США в Амої, містера Лежандра та доведена до японського уряду. Проте не маючи точних даних про те, що буде зроблено японським урядом, я не можу схвалити ваші дії без більш детального вивчення цієї проблеми» [16, с. 564].

Аналіз офіційних документів зовнішньої політики США періоду, що вивчається, дозволяє стверджувати, що Білий Дім не погоджувався на реалізацію експансивних планів щодо Тайваню, намагаючись зберегти добрі стосунки із Цинською імперією. Так, 7 грудня 1873 р. президент США Улісс Грант (1822 – 1885) в своєму посланні Конгресу заявляв: «Ми намагаємося зберегти дружні відносини з Китаєм. В той же час, в нас викликає занепокоєння загроза військових дій між Китаєм та Японією у зв'язку із можливою висадкою японських військ на острів Формоза... Внаслідок того, що окремі громадяни Сполучених Штатів приймають участь в цьому конфлікті, нашим завданням є підтримання строгого нейтралітету в разі початку військових дій та запобігання порушенню закону з боку наших громадян» [17, с. 4].

Участь американців у військових діях почали турбувати Білий Дім з травня 1874 р., коли почалося вторгнення японської армії на Тайвань. І для цього були причини. Активну участь в процесі перевезення військ прийняв Лежандр. Для цього він найняв англійський корабель «Йоркшир» та пароплав «Нью Йорк». Крім того, він вмовив японське командування, щоб

експедицію очолили американські військові спеціалісти. Зокрема, в якості радника з військово-морських питань було запрошено капітана Дугласа Касселя, який служив на кораблі «Ашелот», на якому Лежандр відправився до Тайваню, ще у 1867 р. Також в японській експедиції прийняв участь лейтенант Джеймс Р. Уоссон (1855 – 1913), якого було призначено полковником японської армії [4, с. 10].

Перебуваючи в складі японських експедиційних сил і неформально керуючи операцією, Уоссон і Кассель діяли досить обережно, намагаючись не тільки покарати дикунів, але і вступити з ними в переговори. Так, 21 травня 1874 р., вони без охорони пішли в бік поселення аборигенів. Вірогідно, між ними та вождем племені існувала певна домовленість про зустріч. Проте на встановленому місці дикуни не з'явилися і тоді американці хоробро пішли в табір тубільців [17, с. 315].

Врешті-решт, їм вдалося знайти вождя і переговори почалися. Вони тривали протягом трьох днів, коли сторонам вдалося дійти до певної домовленості. Від імені японського уряду Кассель обіцяв племенам місцевих аборигенів безпеку в обмін на співробітництво. Гарантією захисту від нападу військ мали слугувати японські прапори, які американець почав роздавати одразу після укладання угоди.

В свою чергу, вождь місцевих аборигенів брав на себе зобов'язання не чинити опір висадці японських військ на південному березі Тайваню.

За думкою американського вченого Р. Ескилдсена, цей договір порізному трактувався кожною з сторін, що його уклали. Тубільці не сприймали японський прапор, як символ їх покори, а лише, як сигнал, який свідчив про їх лояльність до прибульців. В свою чергу, японська влада вважала, що у разі, якщо дикуни вивішували їх національний прапор, то це означало, що вони визнавали владу Токіо [6].

Для американців же сама наявність договору означала, що тубільці діють як суверенна сила, не пов'язана із Китаєм, що лише підтверджувало ідею їх покровителя Лежандра про те, що цинська династія не мала ніякої юрисдикції над територією, яку населяли аборигени.

Участь американських громадян у японській експедиції на Тайвань не залишилася не поміченою у Пекіні. В травні 1874 р. китайські чиновники висловили протест з цього приводу представнику США Самюелю Вілсону (1812 – 1884). У своїй депеші на ім'я державного секретаря Фіша, від 29 травня 1874 р. він писав: «китайські урядовці висловили невдоволення стосовно висадки японців на Формозі та участі в ньому американських службовців. Вони розглядають це, як порушення Статті I Тяньцзінського договору, і вважають цей акт проголошенням війни. Як Сполучені Штати дозволяють своїм громадянам допомагати Японії, якщо ця країна діє несправедливо та жорстоко стосовно Китаю? – заявляють вони» [17, с. 225].

У відповідь Вілсон заявив, що американці, що пішли на військову службу до японців, роблять це на свій страх і ризик і американський уряд не мав би претензій в разі їх загибелі, оскільки їх дії розцінюються як ворожі стосовно Китаю [17, с. 225]. Крім того, посол відзначив, що не відкидає

можливості участі американських громадян у військових діях проти Японії на боці китайської армії. Він наполягав на тому, що це досить загально поширена практика в західному світі та нагадав про участь іноземців у розгромі повстання тайпінів.

Також він вказав на те, що Лежандр (діяльність якого найбільш непокоїла китайців. – *О. Н.*) вже не займає ніякого офіційного поста і його дії ніяким чином не пов'язані із Білим Домом. Що ж стосується Касселля і Уоссона, то Вілсон відзначив, що не бачить в їх діяльності жодної загрози для Китаю [17, с. 225].

Проте, скандал між Цинською імперією та Сполученими Штатами с приводу участі американців у японо-китайському конфлікті продовжував наростати. 27 травня до американського консула в Амої Джозефа Хендерсона з протестом звернувся місцевий губернатор, який заявив: «всякий раз, коли одна країна йде війною проти іншої, іноземним державам не дозволяється таємно допомагати одній з них. Тепер мені дають зрозуміти, що японці найняли іноземні кораблі для того, щоб перевести своїх солдатів та амуніцію. І я, намагаючись зберегти суспільні інтереси, вимагаю від вас розслідування цього питання» [17, с. 312].

Бажаючи показати свою добру волю, в травні 1874 р. Хендерсон наказав заарештувати Лежандра та відправити його до Шанхаю [3, с. 442]. Його звинуватили у порушенні закону про державний нейтралітет [17, с. 303]. Цей крок був схвалений Фішем, оскільки «показав китайцям наше бажання слідувати умовам та принципам укладених угод» [17, с. 303].

В свою чергу, 8 серпня 1874 р. Лежандр написав протест проти свого арешту. «Обраний урядом Японії для того, щоб представляти його в південному Китаї в якості спеціального уповноваженого у справі підтримання миру, я рішуче виступаю проти насилля з боку представників Сполучених Штатів в Амої, яке полягає у позбавленні мене волі та порушенні моєї гідності...», – з обуренням писав він [17, с. 310]. Він наполягав на тому, що займаючи офіційний піст в японському уряді, він має певні привілеї, які мають поважати Сполучені Штати та всі цивілізовані країни. Крім того, він нагадував про окремий пункт американо-японського договору від 1858 р., в якому громадянам Сполучених Штатів надавалося право служити Японії в якості військових спеціалістів, якщо це не шкодить інтересам другої сторони. «Японія може знаходитися у стані війни з будь-якою державою, дружньою Сполученим Штатам, проте я не вважаю, що ця умова забороняє їй наймати американських громадян в якості військових чи військово-морських спеціалістів», – писав він [17, р. 310].

Проте доводи Лежандра залишилися поза увагою американських урядовців. Його було відсторонено від активної участі в подіях, пов'язаних із японською експедицією на Тайвань. Лише у 1875 р. йому вдалося повернутися до Токіо, де він був нагороджений орденом Сонця, що сходить. Він став першим кавалером цієї нагороди іноземного походження.

Таким чином, ідеї Ч. В. Лежандра відносно захоплення Тайваню та залучення його для реалізації стратегічних та комерційних інтересів США

на Далекому Сході не були реалізовані. Незважаючи на окремі успіхи у вирішенні інциденту, пов'язаного із загибеллю екіпажу судна «Ровер» у 1867 р., Білий Дім відмовився прийняти його програму, яка могла призвести до конфлікту з Китаєм. Причини того, чому Вашингтон відмовився від ідеї захоплення Формози розглядатимуться у наступних наукових статтях.

Список використаної літератури

1. **Грэй Д. Г.** История Древнего Китая / Д. Г. Грэй – М. : Центполиграф. – 2006. – 606 с.
2. **Тодер Ф. А.** Тайвань и его история (XIX в.) / Ф. А. Тодер. – М. : 1978. – 256 с.
3. **Dennet T.** Americans in Eastern Asia / T. Dennet. – N. Y. : The Macmillan company, 1922. – 725 p.
4. **House E. H.** The Japanese expedition to Formosa / E. H. House. – W. : Belford, Clark and Co. – 1888. – 285 p.
5. **House E.** Formosa: Japanese expedition against the island pirates / E. House. – New York Herald. – 24 June. – 1874.
6. **Eskildsen R.** Of Civilization and Savages: The Mimetic Imperialism of Japan's 1874 Expedition to Taiwan [Електронний ресурс] / R. Eskildsen // Режим доступу: <http://www.historycooperative.org/journals/ahr/107.2/ah0202000388.html>
7. **Huffman J.** A Yankee in Meiji Japan: The Crusading Journalist Edward H. House / J. Huffman. – Oxford : Rowman & Littlefield Publishers, Inc, 2003. – 309 p.
8. **Le Gendre C. W.** How to deal with China / C. W. Le Gendre. – Amoy : Rozario, Marcaland – 1871. – 141 p.
9. **Le Gendre C. W.** Reports on Amoy and the island of Formosa [Електронний ресурс] / C. W. Le Gendre. – Washington : Gov. Printing Office, 1871 // Режим доступу: <http://academic.reed.edu/formosa/texts/>
10. **Leonard J.** Spoilsman in a «Flowery Fairy land»: Development of the US legation in Japan, 1859–1906 / J. Leonard. – Ohio : The Kent State Univ. Press, 1998. – 368 p.
11. **Masakazu Iwata** Okubo Tashimichi: The Bismarck of Japan / Masakazu Iwata. – Univ. of California Press, 1964. – 376 p.; Norihito Mizuno Qing Chins Reaction to the 1874 Japanese Expedition to Taiwanese Aboriginal Territories / Norihito Mizuno. – Sino-Japanese Studies. – 2009. – Vol. 16. – Article 8. – P. 100–125.
12. **Massage** of the president of the United States and accompanying documents to the two house of congress. – Washington : Gov. printing office, 1868–. – Part I. – 1868. – 729 p.
13. **Pickering W. A.** Pioneering in Formosa / W. A. Pickering. – L. : Hurst and blackett, 1898. – 283 p.
14. **Formosa.** Dispatches from admiral Bell // The Sun. – August, 17. – 1867.
15. **United States Department of State** Executive documents printed by order of the House of Representatives, during the second session of the fortieth Congress, 1867 – 1868 (1867 – 1868). – Washington : Gov. printing Office, 1871. – 793 p.
16. **United States Department of State.** Executive documents printed by order of the House of Representatives. 1873 – 1874. – Washington : U.S. Government Printing Office, 1873–1874. – 424 p.
17. **United States Department of State.** Executive documents printed by order of the House of Representatives. 1874 – 1875. – Washington : U.S. Government Printing Office, 1874 – 1875. – 1238 p.
18. **The timaru herald.** – 1867. – July, 1867.

Набока О. В. Ч. В. Лежандр та політика США відносно Тайваню в 60 – 70-х роках XIX ст.

В статті досліджується діяльність американського консула в Амої Ч. Лежандра в 60–70-х рр. XIX ст., спрямована на захоплення США острову Тайвань. Особлива увага приділяється аналізу діяльності дипломата в період кризи, пов'язаної із вбивством моряків американського судна «Ровер» тайванськими аборигенами в 1867 р. Також розглядається діяльність Лежандра в якості радника японського уряду в період нападу Японії на Тайвань в 1874 р. На основі аналізу джерел автор доходить до висновку, що незважаючи на певні успіхи, діяльність Лежандра закінчилася невдало. Його програма не була прийнята Білим Домом.

Ключові слова: Тайвань, Лежандр, США, Китай, Японія.

Набока А. В. Ч. В. Лежандр и политика США в отношении Тайваня в 60 – 70-х годах XIX в.

В статье исследуется деятельность американского консула в Амое Ч. Лежандра, в 60 – 70-х годах XIX века, направленная на захват США острова Тайвань. Особое внимание уделяется анализу деятельности дипломата в период кризиса, связанного с убийством моряков американского судна «Ровер» тайваньскими аборигенами в 1867 году. Также рассматривается деятельность Лежандра в качестве советника японского правительства в период нападения Японии на Тайвань в 1874 году. На основе анализа источников, автор приходит к выводу, что, несмотря на определённые успехи, деятельность Лежандра закончилась неудачей. Его программа не была принята Белым Домом.

Ключевые слова: Тайвань, Лежандр, США, Китай, Япония.

Naboka O. V. Ch. Le Gendre and the US policy towards Taiwan, 60–70th of XIX cr.

In article examines the activities of the American consul in Amoy Charles Le Gendre during 60–70 of XIX cr aimed to capture the island of Taiwan. Special attention is paid to the analysis of the activity of this diplomat during the crisis caused the murder of American sailors from the ship "Rover" by Taiwanese aborigines in 1867. Also consider the activity of the Le Gendre as advisor of the Japanese government during the Japanese attack on Taiwan in 1874. On the basis of the analysis of the sources, the author comes to the conclusion that, despite some progress, the activity of the Le Gendre was failed. His program was not accepted by the White House.

Keywords: Taiwan, Le Gendre, USA, China, Japan.

Стаття надійшла до редакції 3.09.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бурьян М. С.

УДК 94 (73:55). «1946/1979»

В. В. Пилипенко

**ГЕНРІ КІССІНДЖЕР ПРО РОЛЬ ІРАНУ У ЗОВНІШНІЙ
ПОЛІТИЦІ США НА БЛИЗЬКОМУ ТА СЕРЕДНЬОМУ СХОДІ В
ЕПОХУ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ» (1946 – 1979 рр.)**

Розгортання «холодної війни», одним із аспектів якої була боротьба двох світових наддержав – США та СРСР за сфери впливу над вигідними в геополітичному та економічному вимірі країнами Близького Сходу, перетворило Іран на основний елемент американської зовнішньої політики. При цьому Іран виступав не лише в ролі об'єкта політики Білого дому в енергетичній сфері, але й досить часто був значущим її суб'єктом, який, інколи сам не розуміючи того, корегував напрямки близькосхідного вектору зовнішньої політики США.

Дивлячись на сьогоднішні доволі напружені американсько-іранські відносини, що в будь-який момент можуть трансформуватися до стану воєнних, постає необхідність віднайти глибинну суть такої конфронтації та зрозуміти позицію США стосовно місця Ірану на карті світу. Особливо важливим у цьому плані має бути вивчення офіційної точки зору американської політичної верхівки, яка стояла біля витоків політики США стосовно Ірану. Ось чому є актуальним вивчення позиції Генрі Кіссінджера, державного секретаря США у період «холодної війни», стосовно ролі Ірану у реалізації американської зовнішньої політики.

Проте серед різного роду досліджень американської зовнішньої політики, її особливостей стосовно країн Близького Сходу, опублікованих документів, спогадів про значущість для світового домінування іранського енергетичного потенціалу, нічого не сказано про намагання США використати Іран для популяризації своїх зовнішньополітичних доктрин та витіснення економічних конкурентів із поясу країн – нафтогазових гігантів Близького Сходу. Цілий ряд дослідників американської політики стосовно країн Близького Сходу та Перської затоки, таких як В. А. Кременюк [5] та А. С. Сафонов [6] наголошують на вагомій ролі в реалізації зовнішньої політики державного секретаря США – Генрі Кіссінджера. Проте, жоден із них не дає повноцінного аналізу ідей фундатора політики США в регіоні й не прослідковує їх ретроспективу на реалії міжнародних відносин сьогодення. Саме тому вагоме значення для вивчення впливу Ірану на американську зовнішню політику в роки «холодної війни» мають праці самого державного діяча – Генрі Кіссінджера [1; 2] та його висловлювання, репрезентовані у багаточисленних інтерв'ю, присвячених політиці США стосовно Ірану [3; 4].

Генрі Альфред Кіссінджер – дипломат і експерт у сфері міжнародних відносин, радник з національної безпеки США 1969–1975 рр. та державний секретар Сполучених Штатів Америки з 1973 по 1977 рр. Він – автор двох найвагоміших праць: «Дипломатія» [1] та «Чи потрібна Америці зовнішня політика? Дипломатія ХХІ ст.» [2], які, власне, й склали основу джерельної бази даної статті.

Отже, мета статті – дослідити вплив Ірану на американську зовнішню політику в роки «холодної війни», проаналізувавши основні роботи та висловлювання фундатора американського зовнішньополітичного курсу Генрі Кіссінджера.

Аналіз праць та висловлювань архітектора американської геополітики допоможе зрозуміти, яку роль відводили дипломати США Ірану у протистоянні з Радянським Союзом та поширенні їх домінування над країнами Західної Європи, встановити причини трансформації Ірану від країни-союзника до головного супротивника США та накреслити основні риси американської енергетичної політики на момент переходу до розрядки.

Закінчення Другої світової війни з одного боку призвело до конфронтації між СРСР та США, а з іншого – відкрило для обох держав нові аспекти реалізації своїх гегемоністських прагнень. Оскільки Радянський Союз завершив війну зі значними економічними втратами, він не міг приділяти великої уваги встановленню своїх інтересів в країнах, що розвиваються. У результаті радянського відмежування від близькосхідного регіону США стали претендувати на місце такої впливової сили. Іран, маючи значні запаси нафтогазових ресурсів та претендуючи на роль лідера в районі Перської затоки, став розглядатися американським політикумом, як плацдарм для економічного збагачення та надійний союзник в «холодній війні» за межами Європи.

Генрі Кіссінджер, аналізуючи післявоєнне становище Сполучених Штатів та Радянського Союзу, був переконаний, що без іранської підтримки за межами Європи Америка вимушена буде захищатися самотужки. При цьому він наголошував, що Сталін ніколи не ставив під сумнів надійність Радянського Союзу, але близькосхідні території були надзвичайно нестабільними, їх лідери неконтрольованими, тому втручання у справи таких країн, утому числі й Ірану, до моменту завершення післявоєнної відбудови було великою авантюрою [1, с. 470]. Зважаючи на таку позицію державного секретаря, можна сказати, що США заклали підґрунтя до прагнень Ірану набути статусу регіональної наддержави та контролювати енергетичні потоки регіону. Сполученим Штатам треба було виконати лише завдання-максимум – зберегти Іран у сфері свого впливу, використовуючи економічні та політичні важелі тиску. Ось чому, доки Іран йшов у фарватері політики США, доти й американська правляча верхівка закривала очі на численні зловживання Іраном нормами міжнародного права. Іранському шаху треба було лише

виступити проти американського контролю, як Іран був включений до числа потенційних ворогів Америки.

Тимчасове відсторонення СРСР від країн Близького Сходу допомогло США залучити Іран у сферу своїх інтересів. При цьому перетворення Ірану на союзника йшло паралельно з подібною американською політикою стосовно країн Західної Європи. Якщо для Європи розроблявся план економічної допомоги Маршала, то для країн Перської затоки, а найперше для Ірану, була розроблена доктрина Метьюза. Не дивлячись на те, що Кіссінджер не надавав особливої ролі даній доктрині у справі просування американських інтересів в Ірані, вважаючи її «філософськими спостереженнями, націленими на переконання Москви, що її зовнішньополітичний курс може привести Радянський Союз лише до катастрофи», доктрина є неоціненним джерелом щодо вивчення ролі, яку відігравав Іран у радянсько-американському протистоянні [1, с. 403].

Уже з 1946 р., тобто з дати прийняття доктрини, Іран був включений США у перелік стратегічно важливих територій, з яких можна було використати військово-морські, амфібійні та військово-повітряні сили та здобути перемогу у боротьбі з СРСР. Саме стратегічною важливістю іранської території можна пояснити значну економічну допомогу, надану іранському урядові для стабілізації внутрішнього становища держави та кроки щодо зближення США з Великобританією. Великобританія ж, на правах колишньої метрополії, мала більший вплив на Іран і могла взяти на себе вигідну для Америки роль регулятора ірансько-американських та (у майбутньому) ірансько-радянських відносин.

Звідси можна прослідкувати певне лукавство Кіссінджера, коли він заявляє про відсутність у Сполучених Штатах реальних причин до прагнень встановити своє домінування в Ірані. Він стверджує, що іранська територія була вигідна США лише до тих пір, доки існувала загроза тиску з боку Радянського Союзу [2, с. 216]. Однак, можна з упевненістю сказати, що роль Ірану та його території в американській зовнішній політиці після закінчення «холодної війни» навпаки зросла. Зважаючи на розбалансування світової системи влади та розширення сфер впливу НАТО, іранська територія у наш час може бути використана для розміщення системи ПРО середнього радіусу дії, що поставить під загрозу економічні інтереси Росії в районі Перської затоки та забезпечить США контроль над частиною світового енергетичного ринку, де Іран відіграє одну з провідних ролей [3].

В чому не можна посперечатися з экс-державним секретарем, так це в трактовці терміну «демократизація» в американській зовнішній політиці стосовно Ірану. Аналізуючи американську риторичку у зовнішньополітичній сфері, він доходить до висновку, що під терміном «демократизації» була прихована готовність США використати силу у будь-якій зоні ризику, що потребує американського захисту: від джунглів

Південно-Східної Азії та пустель Близького Сходу до густонаселеної Європи [1, с. 404].

Дійсно, за весь період «холодної війни» Іран неодноразово звинувачувався у порушенні демократичних свобод, а заклики стосовно захисту демократії у світі лунали з більшою силою саме у тих випадках, коли Іран йшов на відкрите зближення з Радянським Союзом. Подібного роду сценарії США продовжують реалізовувати й сьогодні, а сам Кіссінджер – виступати у ролі головного захисника демократичних цінностей. Він переконаний, що енергетичний фактор відіграє в Ірані головну консолідуючу роль за умов відсутності демократичних ідеалів у суспільстві [4].

Генрі Кіссінджер у своїх працях не обминув також той факт, що Америка здатна піти на захист країн, недостойних в моральному плані, але таких, що не мають важливого значення для її власної безпеки [1, с. 406]. Така оцінка виявилася майже пророчою стосовно ірансько-американських відносин. Зовнішня політика США стосовно Ірану була лояльною до тих пір, поки Іран не становив ніякої загрози самим основам американського існування. Варто було Ірану переглянути свої економічні й політичні відносини з Радянським Союзом, як він був оголошений США силою, яку необхідно стримувати. Кіссінджер висунув і основне завдання для американської дипломатії, яка має сформувати в Ірані самосприйняття своєї держави, як бідної країни, неспроможної претендувати на самостійні зміни всього світового порядку [4]. Нав'язування Ірану подібної ролі вигідне США знову ж таки у контексті підтримки власного іміджу захисника демократії та країн, які прагнуть встановити демократичні режими.

Думки Кіссінджера не позбавлені й долі критики американської зовнішньої політики. Так, він вважає прагнення американського уряду встановити мир у всьому світі шляхом залучення супротивника у сферу свого впливу, загрозою для самої Америки. Адже ініціатива віддається супротивнику, який завдяки цьому підсилюється та набирає впевненості на міжнародній арені [1, с. 408–409]. Так, Іран розглядався США, як «санітарний коридор», створений для недопущення проникнення у сферу американських інтересів СРСР, а сам дипломат з самого початку відводив Ірану роль посередника між геополітичними супротивниками в регіоні [1, с. 470].

Однак, американські ідеологи не врахували того факту, що досить скоро іранським шахом буде використана на власну користь його роль міжнародного посередника. По суті, США ставали заручниками своєї політики, коли іранський уряд, апелюючи до можливої радянської загрози, вимагав від американців чергових економічних поступок або пом'якшення політичного тиску. У цьому проявляється ще один аспект зовнішньої політики США стосовно близькосхідного регіону, вдало помічений Генрі Кіссінджером: відсторонення Америки від традиційної

політики, що проводиться в Європі, запобігання будь-яким підозрам стосовно її зв'язку з колоніальною британською традицією [1, с. 471].

Навпаки, США екстраполювали ідеологію «батьків-фундаторів» своєї боротьби проти Великобританії на Іран, як колишню британську колонію, показуючи таким чином природність тісної політичної взаємодії Ірану та США. Подібний міф спільності іранської та американської історії боротьби проти колоніалізму й подалі продовжував впливати на переконання державного секретаря. Будуючи свої виступи у відповідності до проголошеної історичної схожості, Кіссінджер не дозволяв Великобританії ініціювати введення додаткових санкцій по відношенню до Ірану. Він переконаний, що не можна зловживати санкціями, особливо проти можливих потенційних союзників [2, с. 219]. Можливими союзниками у цьому випадку виступають колишні опорні сили британської політики в Ірані, які експлуатувалися американською політичною машиною для створення за участі Ірану структур «стримування Радянського Союзу» на його південних кордонах [1, с. 473].

У самий розпал «холодної війни», коли військова могутність обох держав досягла свого апогею, стримати СРСР можна було лише використовуючи або таємну дипломатію, або підтримуючи відцентрові тенденції всередині держави. Таким джерелом відцентрових тенденцій в Радянському Союзі були саме його південні кордони, де проживало багато вихідців із близькосхідних країн, у тому числі й з Ірану. США пішли на розпалювання національних почуттів у народів прикордонних територій, направлених спочатку проти СРСР, а з 1979 р., коли розпочалося ірансько-радянське зближення, й проти Ірану. Кіссінджер називає таку політику «стратегією допомоги ворогу мого ворога» [1, с. 704].

Така стратегія, як справедливо зазначив дипломат, скоро дала свої плоди й змусила поплатитися самі США. Америка, підтримуючи національні вимоги ісламістів, отримала нові проблеми – іранський фундаменталізм та проблему тероризму, найчастіше іранського походження. Проте, навіть зіткнення США з тероризмом не завадило Кіссінджеру констатувати, що Іран та США мають ще більше спільних політичних та економічних інтересів [2, с. 216]. Дипломат навіть вдався до популістських заяв про підтримку іранської ядерної політики, як єдиного можливого способу згуртування народу навколо політичного лідера [4]. Такі заяви вступають у дисонанс з офіційною політикою Вашингтону стосовно Ірану в енергетичній сфері та слугують обхідним маневром для збереження позитивного іміджу Сполучених Штатів перед світовою громадськістю.

Таким чином, аналіз праць та висловлювань Генрі Кіссінджера – колишнього державного секретаря США, одного із фундаторів американської зовнішньої політики по відношенню до Ірану, дає можливість визначити місце та роль Ірану в американській політиці,

спрямованій на досягнення світового домінування в умовах «холодної війни». Іран завжди входив у коло першочергових інтересів США, як країна з величезним енергетичним потенціалом та вигідним у геополітичному плані розташуванням. Встановлення впливу над іранською територією автоматично могло вирішити ряд американських проблем, пов'язаних з протистоянням Радянському Союзу. Саме через таку стратегічну важливість Іран найчастіше виступав головним посередником у радянсько-американській та американсько-британській боротьбі за сфери впливу на міжнародній арені.

Отже, Іран, будучи стратегічно важливою державою для США, виступав головним суб'єктом американської політики у близькосхідному регіоні, направляючи американські заходи у протистоянні з СРСР у вигідне для власного економічного, соціально-політичного розвитку, русло, корегуючи таким чином основні заходи зовнішньої політики Сполучених Штатів на власну користь.

Список використаної літератури

1. **Киссинджер Г.** Дипломатія / Г. Киссинджер; [пер. с англ. В. В. Львова]. – М. : Ладомир, 1997. – 847 с.
2. **Киссинджер Г.** Нужна ли Америке внешняя политика? К дипломатии XXI века / Г. Киссинджер; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Ладомир, 2002. – 352 с.
3. **Примаков** – Киссинджеру: США повторяют нашу ошибку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newsland.com/news/detail/id/982713/>
4. **Болотина С.** Киссинджер потрянул стариной по Ирану [Електронний ресурс] / С. Болотина // Еврейский журнал. – Режим доступу: <http://www.jjew.ru/index.php?cnt=4482>
5. **Кременюк В. А.** Борьба Вашингтона против революции в Иране / В. А. Кременюк. – М. : Международные отношения, 1984. – 345 с.
6. **Сафонов А. С.** Эволюция внешней политики США в отношении Ирана: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.03 «Всесвітня історія» / А. С. Сафонов. – М., 2011. – 287 с.

Пилипенко В. В. Генрі Кіссінджер про роль Ірану у зовнішній політиці США на Близькому та Середньому Сході в епоху «холодної війни» (1946 – 1979 рр.)

У статті досліджено точку зору экс-держсекретаря США Генрі Кіссінджера щодо ролі Ірану у політиці Сполучених Штатів на Близькому і Середньому Сході в епоху «холодної війни». Аналіз робіт дипломата дав можливість встановити, що для Сполучених Штатів Іран був стратегічно важливою державою, без якої реалізація близькосхідної стратегії Вашингтона була неможливою. Саме тому Іран у роки «холодної війни» був головним об'єктом і опорою американської політики на Близькому і Середньому Сході перед обличчям радянської загрози у 1946 – 1979 рр.

Ключові слова: США, Іран, Генрі Кіссінджер, «холодна війна».

Пилипенко В. В. Генри Киссинджер о роли Ирана для реализации внешней политики США в период «холодной войны» (1946 – 1979 гг.)

В статье исследована точка зрения экс-госсекретаря США Генри Киссинджера относительно роли Ирана в политике Соединённых Штатов на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху «холодной войны». Анализ работ дипломата дал возможность установить, что Иран являлся стратегически важным государством для Соединённых Штатов, без которого реализация ближневосточной стратегии Вашингтона была невозможна. Именно поэтому Иран в годы «холодной войны» был главным объектом и опорой американской политики на Ближнем и Среднем Востоке перед лицом советской угрозы в 1946 – 1979 гг.

Ключевые слова: США, Иран, Генри Киссинджер, «холодная война».

Pylypenko V. V. Henry Kissinger about the Iran's role for the implementation of the U.S. foreign policy during the "Cold War" (1946 – 1979)

In this article the opinions and thoughts of former Secretary of State Henry Kissinger about Iran's role in the U.S. foreign policy in the Middle East during the "Cold War" are investigated. Analysis of works of the diplomat helped to ascertain that Iran was strategically important country for the United States, without which the Washington's Middle East strategy was not possible to implement. This is why the Iran during the "Cold War" was the main object and country to rely on of the U.S. foreign policy in the Middle East in the face of the Soviet threat during the period of 1946 – 1979.

Keywords: the USA, Iran, Henry Kissinger, "Cold War".

Стаття надійшла до редакції 5.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. іст. н., доц. Ласкавий Д. В.

УДК 327:008(510+477)

О. О. Сосюкіна

**КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ МІЖ КИТАЙСЬКОЮ
НАРОДНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ ТА УКРАЇНОЮ В 1950 – 1960 РОКИ**

Однією із держав, яка завжди посідала особливе місце в зовнішній політиці України, була, є і залишається Китайська Народна Республіка. Як одна з найрозвинутіших країн АТР, вона завжди підтримувала достатньо дружні відносини з українцями протягом багатьох століть, починаючи з часів Київської Русі. Китай активно продовжує політику багатосторонньої співпраці з Україною, як самостійною, незалежною державою безпосередньо з 1992 року.

Співробітництво в сфері мистецтва та культури завжди посідало важливе місце. Звертаючись до витоків українсько-китайських відносин в галузі культури та мистецтва, прослідкуємо за розвитком, еволюцією головних проблем, що виникали протягом її становлення та поглиблення.

Мета автора статті полягає у систематизації, класифікації друкованих матеріалів з обраного напрямку, а також опануванні нового бачення українсько-китайських взаємин у галузі мистецтва та культури зазначеного історичного періоду.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що в порівняльно-історичному аспекті представлений аналіз історії українсько-китайських культурних відносин у 1950–1960 рр. у тісному зв'язку з характером міждержавних відносин двох країн; розкриті основні форми культурної співпраці у сфері освіти, науки, мистецтва та художньої культури.

У 50-і роки ХХ ст. співробітництво між СРСР та КНР відзначалося масштабністю і динамізмом. По висхідній розвивалися торгівельно-економічні, науково-технічні та культурні відносини обох країн. УРСР активно брала участь у цьому процесі, який носив характер допомоги у розбудові нового Китаю. На практиці це означало, що «ленінсько-сталінська модель нового суспільства» переносилася в КНР [1]. Та все ж таки допомога була щирою і дуже нелегкою для виснаженого війною українського народу, крім того, радянська допомога була на той час для КНР єдиним джерелом для створення промислової бази, розбудови освіти та науки.

Численні контакти між представниками Радянської України та Китаю, які здійснювались у цей період, хоча і були значною мірою заідеологізовані, але об'єктивно сприяли зближенню народів.

Співробітництво у 1950-і роки сприяло відбудові та зміцненню китайської економіки, підготовці фахівців для подальшого розвитку суспільства.

Слід зазначити, що в даний період часу Українська держава перебувала у складі СРСР, повністю відповідаючи його вимогам та зовнішній політиці. Тому дане питання слід розглядати в контексті радянсько-китайських відносин.

З огляду на історичну перспективу науково-технічне співробітництво є найбільш важливим напрямком відносин України та Китаю. Радянська Україна активно співпрацювала з КНР за такими основними напрямками науково-технічного співробітництва: співпраця академічних установ; розробка технічної документації для підприємств Китаю; направлення українських фахівців на підприємства КНР; підготовка фахівців для КНР на підприємствах України [2, с. 80].

Наукове співробітництво в цей період мало найбільш активний розвиток. Зрозуміло, що співробітництво здійснювалось під контролем центральних партійних органів за планами державних установ. У 1950-і роки особливо помітною стала участь АН УРСР у виконанні угоди між СРСР та КНР про спільне проведення дослідницьких робіт в галузі науки і техніки та надання Радянським Союзом допомоги Китаю у вирішенні важливих науково-технічних проблем.

У період 1949–1959 років, за даними Книжкової палати України, було видано 54 книги китайських авторів загальним тиражем 2009,5 тис. примірників [3, с. 203]. Видання китайської літератури в Україні, починаючи з 1949 р., щорічно збільшувалося включно до 1953 р. Потім відбувалося падіння тиражів у 1956 р., а нове зростання кількості видань спостерігалось у 1958 р. На 1959 р. припадає повторне зниження тиражів. Тобто ці коливання співпадають з періодами потепління та погіршення радянсько-китайських відносин. Серед китайських видань переважають переклади художньої прози та дитячої літератури.

В 1950-і роки починають з'являтися перші переклади творів китайських письменників українською мовою. Так само здійснюються окремі переклади творів українських класиків: Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Олеса Гончара та ін. Китайцям імпонували філософський зміст їх творів, гуманізм, убоління за долю як народу, так і окремої людини [4, с. 5].

В свою чергу, в Радянській Україні знайомились з творчістю китайських письменників і поетів Лу Сіня, Чжао Шулі, Хуан Ай, Ай Цін, Тянь Цзянь, Емі Сяо та ін. [5, с. 631]. Великою популярністю у радянських читачів користувалися журнали «Китай» та «Народний Китай», які друкувалися російською мовою.

Необхідно відзначити велику роль у розвитку українсько-китайських культурних зв'язків Українського товариства дружби і культурних зв'язків із закордоном (УТКЗ), через яке до 1958 р., коли було утворене Українське відділення Товариства радянсько-китайської дружби (ТРКД), здійснювалась більша частина контактів у цій сфері [6, с. 58]. Активну діяльність УТКЗ почало з перших днів утворення КНР. Через УТКЗ йшов активний обмін художньою літературою, музичними

творами, кінофільмами, періодичними виданнями. Товариство відіграло важливу роль у створенні перших в Україні шкіл з викладанням китайської мови. На жаль, початок діяльності Українського відділення ТРКД збігся з періодом згорання радянсько-китайських відносин. Але і в цих умовах громадськість України робила чимало для дружби і взаєморозуміння між народами.

З початком співробітництва КНР та УРСР одним із головних напрямків стала освітянська галузь. Статистичні матеріали дають вичерпну інформацію щодо кількісного складу вищих навчальних закладів (33 вищі навчальні заклади) і середніх спеціальних навчальних закладів (42 технікуми та спеціальні училища), в яких навчалися китайські студенти [7, с.80]. Але за цими даними неможливо відновити реальну кількість китайських студентів. Можливо, це викликано тим, що не всі китайські студенти, які навчались в Україні в період 1949–1959 рр., фіксувались у статистичних звітах.

Значну роботу по ознайомленню радянського народу з китайською культурою, переважно з образотворчим мистецтвом, проводив Державний музей східних культур (Москва). В 1949 р. в музеї були проведені виставки «Кераміка і фарфор Китаю», «Китайське образотворче мистецтво» та «Китайська гравюра» [8, с. 77]. Музей східних культур проводив велику роботу щодо популяризації китайської культури. Він постачав експонати в місцеві художні музеї. В 1952 р. цілий ряд пам'яток китайської культури старого і нового часу були передані музею західного і східного мистецтв. У наступні роки поповнились експонатами прикладного мистецтва Китаю XVIII–XX ст. музеї Києва та Одеси. Восени 1955 р. в СРСР побувала делегація музейних працівників Китаю [9]. Вони відвідали відомі музеї країни, познайомились з досвідом їх роботи, колекціями.

Треба констатувати, що після смерті Й. Сталіна і початку десталінізації (1953–1956 рр.) в СРСР відносини між двома країнами починають погіршуватися. Промова М. С. Хрущова на закритому засіданні XX з'їзду КПРС була сприйнята Мао Цзедуном різко негативно [10, с. 65]. Також КНР негативно ставилась до нового зовнішньополітичного курсу СРСР – на вихід із ізоляції та встановлення ділових відносин з країнами Заходу (відомий як курс на «мирне співіснування двох систем») [11]. Політика «мирного співіснування» з капіталістичними країнами викликала невдоволення Цзедуна, як така, що суперечить ідеї «ленінського меча» та всій комуністичній ідеології [12, с.69].

«Велика війна ідей між Китаєм і СРСР» (як це називали в Китаї) була розпочата Мао Цзедуном з тим, щоб ще більше зміцнити свою владу в КНР; поступово змусити людей в СРСР визнати, що вони повинні поважати Китай в якості вчителя, насамперед в ідеології; переконати США і їх союзників в тому, що він і його Китай ідейно ведуть війну проти СРСР; показати людству, що в Китаї є нові ідеї, до

яких треба прислухатися, причому це не той марксизм, що в СРСР [13, с. 201].

В середині 50-х рр. ХХ ст. досягло апогею радянсько-китайське економічне співробітництво, в рамках якого Китаю надавалася допомога з модернізації господарства, політико-адміністративної системи і підготовки кадрів.

У 1954 р. радянська делегація на чолі з М. С. Хрущовим відвідала Китай [14, с. 110]. Хрущов зустрівся і провів переговори з Мао Цзедунем. Конкретним результатом переговорів стало передання СРСР Китаю військово-морської бази Порт-Артур.

Всупереч думці Москви в 1959 р. в Китаї був прийнятий курс на здійснення «великого стрибка» в економічному розвитку [15, с. 82].

У лютому-березні 1963 р. китайська преса виступила з чотирма статтями викриття «капітулянтства» Хрущова, а також «нерівних договорів» нав'язаних Китаю царською Росією [16].

Китайські дипломати були вислані з країни за антирадянську пропаганду. Після цих інцидентів пленум ЦК КПК (лютий 1964 р.) схвалив доповідь М. А. Сулова, який звинуватив Пекін «у імперіалістичних устремліннях, приховуваних за його політикою допомоги народам, які борються проти колоніалізму» [17, с. 298]. Зі свого боку китайське керівництво у категоричній формі наполягало на задоволенні своїх територіальних претензій.

У середині 1960-х років у Китаї почалася так звана «Велика пролетарська культурна революція», яка призвела до встановлення в країні військово-бюрократичної диктатури, різкого зросту ролі армії в усіх сферах життя суспільства, до загальної мілітаризації країни [18, с. 202].

Однак головним об'єктом протистояння пекінським керівництвом був обраний радянсько-китайський кордон. Штучно створена прикордонна проблема стала роздуватися під «агресивністю Радянського Союзу», «про загрозу з Півночі», «про прагнення СРСР захопити землі Китаю» [19].

З цього періоду провокаційна діяльність китайської сторони на радянському кордоні значно активізувалась. З кінця березня 1965 р. почастишали спроби захопити окремі ділянки радянської території.

Що стосується позиції радянського керівництва, то воно незмінно дотримувалось думки, що ніякої територіальної проблеми між двома сусідніми країнами не існує, що радянсько-китайський кордон має міцну договірну основу і перегляд її неприпустимий [20].

2 і 15 березня 1969 р. китайські військовослужбовці порушили радянсько-китайський кордон на річці Уссурі – у районі острова Даманський. Тут відбулося збройне зіткнення, в ході якого китайським військам довелося піти з території кордону.

Остаточо вирішити ситуацію навколо Даманського острова дозволила зустріч на вищому рівні голів урядів СРСР і КНР у вересні

1969 р. в Пекіні. Підписана угода зберігала статус-кво кордону і виключала застосування зброї при вирішенні суперечливих питань.

Таким чином, СРСР і Китай від політики співпраці наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. переходять до жорстокої конфронтації. Так, в ході переговорів в Пекіні у лютому 1963 р. радянська сторона запропонувала проект нового річного плану, за яким обсяг культурного співробітництва був у два рази більшим, ніж передбачалося китайським проектом. Однак пропозиції радянської сторони не були прийняті. В результаті план культурного співробітництва на 1963 р. включав всього 14 заходів проти 50 в плані 1962 р. [21, с. 296]. Обмін представниками культури скоротився в 4 рази. До 1963 р. китайські організації в односторонньому порядку згорнули зв'язки між радянськими і китайськими установами культури, бібліотеками, навчальними закладами і т.п. [22, с. 326].

У 1964 р. відбувається фактично повний розрив відносин між КНР і КПК, КНР відкликає всіх своїх студентів із СРСР, а Радянський Союз своїх фахівців із КНР.

У розвитку українсько-китайських культурних відносин необхідно виділити два періоди: 1950–1956 та 1956–1964 рр. Хронологічно вони збігаються з періодами найвищої активності культурного співробітництва та із початком згортання культурних відносин в усіх напрямках, аж до повного їх припинення в 1965 р., пов'язаного з політичними розбіжностями між країнами і особливостями зовнішньополітичного курсу кожної з них.

Оцінюючи діяльність державних і громадських організацій України у сфері культурного обміну в 1959–1964 рр., необхідно визнати, що незважаючи на низку проблем, Китаю з боку СРСР/УРСР була надана всебічна культурна і науково-технічна підтримка. Саме участь обох держав у міжнародному культурному обміні розглядалась як засіб реалізації зовнішньої політики держави, який дозволяв впливати на формування світової громадської думки, в тому числі китайського й українського народів.

Список використаної літератури

1. **История** внешней политики СССР в 1917–1980 гг.: в 2 т. [Электронный ресурс]. – М.: Наука, 1980–. – Т. 2 (1945–1980 гг.). – 1980. – 496 с. – Режим доступа: militera.lib.ru/docs/da/hvp/index.html
2. **Менг Х.** Из истории становления украинско-китайских отношений (XVII–XX вв.) / Х. Менг // Університет. 2005. – № 1. – С. 79–85.
3. **Памятные** страницы истории советско-китайского сотрудничества // Проблемы Дальнего Востока. – 1984. – №3. – С. 202–205.
4. **Литвин В.** Україна і Китай в історичних зв'язках / Володимир Литвин // Голос України. – 2004. – 20 березня. – С. 4–5.
5. **Вутурлинов В. Ф.** О советско-китайской границе: правда и пекинские вымыслы [Электронный ресурс] / Вутурлинов В. Ф., Плотников Г. К., Чубаров В. В. – М., 1982. – Режим доступа: <http://lib.rus>

.ec/b/157734/read 6. **Гайдуков Л.** Основна на сьогодні тенденція. Українсько-китайські відносини: історія, сьогодення, перспективи / Леонід Гайдуков, Лі Сін // Політика і час. – 2001. – № 7. – С. 57–61. 7. **Мальцева А. Ф.** План наукового и культурного сотрудничества на 1958 г. / А. Мальцева // Вестник высшей школы. – 1958. – № 3. – С. 80–81. 8. **Клецкий Л. Р.** К истории советско-китайских культурных связей в 1949–1959 годах / Л. Клецкий // Вестник истории мировой культуры. – 1960. – №1. – С. 64–80. 9. **Памятники** искусства Китая в музеях СССР. – М. : Государственное издательство изобразительного искусства, 1959. – 138 с. 10. **Борисов О. Б.** Советско-китайские отношения. 1945–1980 гг. / Олег Борисов, Борис Колосков. – М. : Мысль, 1980. – 638 с. 11. **История** внешней политики СССР в 1917–1980 гг.: в 2 т. [Электронный ресурс]. – М.: Наука, 1980–. – Т. 2 (1945–1980 гг.). – 1980. – 496 с. – Режим доступа: militera.lib.ru/docs/da/hvp/index.html 12. **Борисов О. Б.** Из истории советско-китайских отношений в 50-х годах: К дискуссии в КНР Мао Цзедуне / Олег Борисов. – М. : Международные отношения, 1982. – 152 с. 13. **Тихвинский С. Л.** Китай и всемирная история / Л. С. Тихвинский. – М. : Наука, 1988. – 591 с. 14. **Коваль К. И.** Переговоры И. В. Сталина с Чжоу Эньлаем в 1953 г. в Москве и Н. С. Хрущева с Мао Цзедунем в 1954 г. в Пекине / К. Коваль // Новая и новейшая история. – 1989. – № 5. – С. 104–119. 15. **Капица М. С.** Левее здравого смысла (О внешней политике группы Мао) / Михаил Капица. – М. : Политиздат, 1968. – 192 с. 16. **История** международных отношений (1918–2003) [Электронный ресурс] / [под ред. А. Д. Богатурова]. – М. : «Московский рабочий», 2003. – Режим доступа: www.diphis.ru. 17. **Лебедев Н. И.** СССР в мировой политике, 1917–1982 гг. / Н. Лебедев. – М. : Международные отношения, 1982. – 366 с. 18. **Тихвинский С. Л.** История Китая и современность / Л. С. Тихвинский. – М. : Наука, 1976. – 395 с. 19. **Попов И. М.** Советский Союз в локальных войнах и конфликтах [Электронный ресурс] / И. М. Попов, С. Я. Лавренов. – М. : Изд-во «АСТ-Астрель», 2003. – 778 с. – Режим доступа: <http://www.milresource.ru/Cold-War-Title.html> 20. **Вутурлинов В. Ф.** О советско-китайской границе: правда и пекинские вымыслы [Электронный ресурс] / Вутурлинов В. Ф., Плотников Г. К., Чубаров В. В. – М., 1982. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/157734/read> 21. **Борисов О. Б.** Советско-китайские отношения. 1945–1980 гг. / Олег Борисов, Борис Колосков. – М. : Мысль, 1980. – 638 с. 22. **Кравцова М. Е.** История культуры Китая / М. Кравцова. – СПб. : Лань, 2003. – 415 с. 23. **Урусов В. Б.** Научно-техническое співробітництво України та Китаю, 1949–1959 рр. / В. Урусов // Східний світ. – 2003. – № 2. – С. 114–118.

Сосюкіна О. О. Культурно-мистецькі відносини між Китайською Народною Республікою та Україною в 1950 – 1960 роки

У статті автор досліджує історію українсько-китайських культурно-мистецьких відносин у 1950–1960 роках. Аналізується досвід

радянсько-китайських культурних зв'язків у сфері мистецтва, освіти, науково-технічного співробітництва. У розвитку українсько-китайських культурних відносин виділяються два періоди: 1950–1956 та 1956–1964 рр., які хронологічно збігаються з періодами найвищої активності культурного співробітництва. Припинення ж культурних відносин у 1965 р. було пов'язано із наростанням політичних розбіжностей між СРСР та Китаєм.

Ключові слова: Китай, УРСР, політика, культура, конфлікт, гуманітарна сфера.

Сосюкіна Е. О. Отношения между Китайской Народной Республикой и Китаем в области культуры и искусства в 1950 – 1960 гг.

В статье автор исследует историю украинско-китайских отношений в области культуры и искусства в 1950–1960 гг. Анализируется опыт советско-китайских культурных связей в сфере искусства, образования, научно-технического сотрудничества. В развитии украинско-китайских культурных отношений выделяются два периода: 1950–1956 и 1956–1964 гг., которые хронологически совпадают с периодами наивысшей активности культурного сотрудничества. Прекращение же культурных отношений в 1965 г. было связано с нарастанием политических расхождений между СССР и Китаем.

Ключевые слова: Китай, УССР, политика, культура, конфликт, гуманитарная сфера.

Sosyukina O. O. Cultural relations between Ukraine and China during the 1950–1960th

In the article the author investigates the history of the Ukrainian-Chinese cultural relations during the 1950–1960th. The experience of the Soviet-Chinese cultural connections in the sphere of art, education, scientific and technical cooperation is analyzed in the article. There are two stages of the development of the Ukrainian-Chinese cultural relations – 1950–1956 and 1956–1964, which concur with periods of peak activity in cooperation in the sphere of culture. Relations in the sphere of culture were stopped in 1965 because of political contradictions between the USSR and China.

Keywords: China, USSR, policy, culture, conflict, humanitarian sphere.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2012 р.
Прийнято до друку 29.11.2012 р.
Рецензент – д. іст. н., проф. Пронь С. В.

УДК 94 (420 : 44) «1890»

Р. Г. Харьковский

**АНГЛО-ФРАНЦУЗСКИЙ ДОГОВОР 1890 Г. И ОБОСТРЕНИЕ
КОЛОНИАЛЬНОГО СОПЕРНИЧЕСТВА В АФРИКЕ**

События, развернувшиеся с начала 2011 года в Северной Африке и на Ближнем Востоке, придают особую актуальность изучению истории международных отношений в этом регионе. Исследование истоков подобных противостояний, происходивших в одном из наиболее конфликтогенных регионов планеты в прошлом, на наш взгляд, может облегчить процесс решения конфликтов в настоящем и предотвратить их появление в будущем.

Проблемы истории международных отношений на Ближнем Востоке и в Северо-Восточной Африке освещены в работах таких представителей ближнего и дальнего зарубежья как: Л. Ш. Ахмедова, К. М. Базили, Г. Л. Бондаревский, И. И. Васин, Т. Н. Гелла, П. Дармштеттер, Н. А. Ерофеев, А. С. Ерусалимский, Ю. Н. Зотова, А. З. Зусманович, А. З. Манфред, А. Д. Новичев, Г. А. Нерсесов, М. Т. Панченкова, И. Д. Парфенов, Ф. А. Ротштейн, И. С. Рыбаченок, С. Р. Смирнов, В. А. Субботин, Е. В. Тарле, В. А. Трофимов, П. П. Черкасов, Ж. Шарль-Ру, Г. Аното, Дж. Марриот, А. Рим, М. Сабри, А. Вандаль и др. [См., напр.: 1; 2; 4; 5; 7; 8; 9; 12; 14; 15; 18; 19; 24; 25; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 35; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 49; 51; 52; 53; 54; 55; 56]. Значительный вклад в изучение ближневосточной и африканской политики стран Западной Европы и США внесли отечественные исследователи: М. С. Бурьян, Б. М. Гончар, О. Б. Демин, О. Н. Захарчук, Е. А. Коппель, К. А. Русаков, В. В. Савенков, В. Самчук, и др. [См. напр.: 6; 10; 11; 13; 16; 17; 23; 34; 36; 37]. Тем не менее, история зарождения и эволюции колониальной политики европейских держав в этом регионе, на наш взгляд, является недостаточно изученной в отечественной историографии.

Данная статья представляет собой попытку проследить процесс обострения колониальных противоречий в Африке после подписания англо-французского договора 1890 г.

Последняя треть XIX в. ознаменовалась усилением колониального соперничества западноевропейских держав в Африке. Не смотря на то, что многие из государств Западной Европы желали «нести цивилизацию» на «чёрный континент», основная борьба за это развернулась между давними колониальными соперниками – Францией и Великобританией. Такое положение дел не было случайным. В этот период по обе стороны Ла-Манша колониальная экспансия в Африке рассматривалась, как неотъемлемая часть внешней политики. На Кэ д'Орсе с помощью колониальных захватов в Африке пытались укрепить авторитет Франции на мировой арене, значительно пошатнувшийся после поражения во франко-прусской войне (1870–1871) и потери преобладания в Египте (1882). На Даунинг-стрит

стремились всеми способами сохранить за Великобританией преобладающее положение в мире и установить контроль над основными стратегическими транспортными артериями, связывавшими Туманный Альбион с его обширной колониальной империей. В этих условиях для реализации задуманного в Париже и Лондоне старались заручиться дипломатической поддержкой со стороны Австро-Венгрии, Германии, Италии и России. При этом французские политики наибольшие надежды возлагали на взаимопонимание с Петербургом, в то время как британские политические деятели, видя в России основного соперника в борьбе за преобладание в Средней Азии и на Дальнем Востоке, искали поддержки в Берлине.

В результате, 6 июня 1890 г. Между Англией и Германией был подписан договор, который разграничил сферы британских и германских интересов в Восточной и Юго-Западной Африке [33, с. 223]. Согласно этого договора Германия отказывалась в пользу Англии от Виту и от расширения своих владений за озеро Виктория по направлению к Уганде и к бассейну Нила, а также признавала британский протекторат над островами Занзибаром и Памбой. Взамен Германия, кроме выгодного для неё изменения границ в Того, Камеруне и Юго-Западной Африке, получала в собственность береговую полосу в Восточной Африке с островом Мафия, а также принадлежавший Англии остров Гельголанд в Северном море.

В Германии договор с Великобританией был встречен весьма негативно и вызвал протесты со стороны части германских крупных промышленников и финансистов, требовавших от правительства Каприви активной колониальной политики.

На Даунинг-стрит обмен Гельгоlanda на Занзибар считали очень выгодной для Британской короны сделкой и праздновали дипломатическую победу.

Англо-германское сближение, наметившееся после подписания договора о разграничении сфер влияния в Африке, с тревогой было встречено в Париже, где не без оснований видели в британо-германской дружбе опасность для Франции. Колониальные противоречия Англии и Франции в Африке порождали в 80-х годах XIX ст. локальные конфликты и крайнюю обострѐнность во взаимоотношениях двух государств. Возникшая с 1887 г. угроза германской агрессии вынудила Францию усиленно искать выхода из международной изоляции, в которой она оказалась в эти годы. Правительство Франции стремилось к достижению сотрудничества, а если возможно, и союза с Россией [35, с. 10–14]. В то же время, оно считало желательным смягчить противоречия и улучшить взаимоотношения с Лондоном, особенно ввиду наметившегося сближения между Англией и Германией.

Глава французского правительства Рибо начал переговоры с английским кабинетом о разграничении сфер влияния в Африке. В результате, 5 августа 1890 г. было заключено англо-французское соглашение, по которому Великобритания признавала в качестве границы сферы влияния Франции территорию, простирающуюся от южных границ Алжира, через Сахару, к верхнему течению реки Нигера (включая Тимбукту) и озеро Чад в

его северной части, до Барруа. В свою очередь, Франция признавала английской сферой влияния территории нижнего течения реки Нигера и расположенные к югу от озера Чад Борну и Сокото. По другим статьям этого договора Англия признавала французский протекторат над Мадагаскаром, а Франция – английский над Занзибаром.

Доставшиеся Франции земли были пустыней Сахара, а территория, полученная Англией, была наиболее богатой и плодородной. В палате лордов премьер-министр Солсбери пошутил, что земля, переданная Франции «очень легкая», и галльский петух сможет царапать ее сколько угодно. В Париже заявили протест, а французский посол в Лондоне сообщил Солсбери, что «несомненно, Сахара не сад и содержит много, как Вы сказали, легкой земли; однако, если позволите мне сказать откровенно, вряд ли нужно было говорить об этом публично: Вы могли смело представить нам самим сделать это открытие» [Цит. по: 33, с. 225].

Несмотря на этот инцидент, соглашение 1890 г. внесло определённую разрядку в англо-французские отношения. Российский посол в Лондоне Е. Е. Стааль писал, что «лорд Солсбери проявил разумную дальновидность и продемонстрировал желание соблюдать французские интересы» [Цит. по: 33, с. 225].

В то же время Франция подняла вопрос о компенсациях и перед Берлином, настаивая на том, чтобы Французское Конго получило доступ к северо-восточной части озера Чад, что гарантировало бы возможность проникновения в Судан. Хотя правительство Каприви не возражало против обмена нотами по общим вопросам, требования Парижа на Багирми (к юго-востоку от озера Чад) были отклонены. Статс-секретарь по иностранным делам А. Маршалль предложил ограничить переговоры Мадагаскаром, над которым германское правительство было готово признать французский протекторат. 17 ноября 1890 г. Германия признала французский протекторат над Мадагаскаром, а французы отказались от возражений против германских прав в Занзибаре.

В этот период во Франции произошел очередной всплеск колониальных настроений. В правительстве и прессе стали раздаваться призывы на деле обеспечить преобладание Франции на территориях, которые она приобрела дипломатическим путем. Некоторые французские политики заявляли о том, что в интересах государства необходимо «подумать о будущем и обеспечить Францию новыми колониями для развития её торговли и промышленности» [14, с. 172]. По другую сторону Ла-Манша раздавались схожие призывы. Фактором, существенно усилившим напряжённость в отношениях между Парижем и Лондоном, стало официальное оформление в 1891 г. русско-французского союза. В таких условиях обострение англо-французских колониальных противоречий было неизбежным.

Начало 90-х гг. XIX в. ознаменовалось усилением англо-французского колониального соперничества за Африку. Обе стороны продолжали

експансію на «свободные» и «спорные» территории «чёрного континента», что в свою очередь вело к увеличению числа инцидентов [14, с. 173].

Пользуясь тем, что в англо-французском соглашении 1890 г. ничего не было сказано о территории от пункта Сей, что лежала внутри дуги, образуемой Нигером, Франция начала завоевание Дагомеи и земель, граничивших с берегом Слоновой Кости. В результате длительной и ожесточённой войны с туземцами в марте 1893 г. Дагомея была покорена, а два года спустя (в январе 1895 г.), после череды столкновений с англичанами, французы добились, чтобы их владения, охватив английскую Сьерра-Леоне с севера и востока, слились в одно целое [31, с. 139–142; 33, с. 225].

Однако в Париже не довольствовались достигнутым. Игнорируя соглашение 1890 г., французы захватили прилегающие к южному берегу озера Чад султанаты Борну и Адамауа, вассально зависевшие от султаната Сокото, находившегося в сфере влияния Великобритании. Действия французов вызвали волну возмущения в Англии, где в парламенте начали раздаваться открытые призывы к войне. Тогда парижское правительство отступило, сославшись на «несанкционированные» действия своих военных. Важность территорий Адамауа и Борну для англичан заключалось в том, что они открывали дорогу к истокам Нила и давали возможность французам обойти с тыла британские владения в Египте. Чтобы остановить продвижение французов в этом направлении, в Лондоне решили заручиться поддержкой со стороны Берлина. Осенью 1893 г. между Великобританией и Германией было заключено очередное соглашение о разграничении сфер влияния в Центральной и Западной Африке. В результате этого договора территория Камеруна, входившего в германскую сферу, была расширена до озера Чад, в него вошли плодородные земли юга Адамауа вплоть до границы Судана. В результате этого Англии удалось поставить «заслон» в виде немецких владений против французского продвижения к Голубому Нилу [33, с. 235–236].

На Даунинг-стрит праздновали дипломатическую победу, создав почву для конфликта между Берлином и Парижем, однако, как выяснилось, радость англичан была преждевременной.

Пойдя на сближение с Великобританией, германский канцлер Л. Каприви вовсе не желал портить отношения с Францией, что, по его мнению, могло значительно ухудшить политическую ситуацию в Европе. Поэтому в июле 1893 г. он предложил французскому послу в Берлине Эрбетту вступить в переговоры на предмет внесения дополнений к соглашению 1890 г. На Кэ д'Орсе предложение канцлера восприняли с большим одобрением. В результате, 15 марта 1894 г. между Германией и Францией был подписан договор, по которому немцы ограничили свои Камерунские владения таким образом, что французы получили широкий коридор на север от Французского Конго до французских владений по Нигеру. Кроме того, Германия уступила Франции практически всю область по реке Шари. В итоге, французские владения в этой части Африки слились в

одно целое от реки Конго до верховьев Сенегала, что расширило «французские границы» практически до Бахр-эль-Газэл, притока Нила. Как справедливо отмечал Ф. А. Ротштейн, такое «вероломство» Германии в отношении Великобритании объяснялось желанием правительства Л. Каприви «вбить клин между Англией и Францией» [Цит. по: 33, с. 235–236]. Кроме того, Каприви, как и Бисмарк, считал, что для Германии полезно, чтобы французы занимались колониальными делами, отвлекая своё внимание от границы Эльзаса и Лотарингии, и при этом всё более сталкиваясь с Великобританией. К тому же, германский канцлер был убеждён, что в случае возникновения войны её исход будет решён в Европе, а не в Африке [33, с. 236].

Между тем, англо-французский договор 1890 г. не урегулировал основной камень преткновения между двумя державами – египетский вопрос. Противостояние между Парижем и Лондоном в Северо-Восточной Африке нарастало. Потеря контроля над Верхним Нилом в результате восстания махдистов очень болезненно воспринималась в Великобритании и Египте. На Даунинг-стрит отчётливо понимали, что используя воды Голубого Нила, можно подорвать систему водоснабжения Египта. Как писал молодой У. Черчилль, «Нил связывает Судан с Египтом так же, как воздушная трубка связывает ныряльщика с поверхностью воды: стоит лишь перекрыть её – и наступит удушье» [48, с. 118].

Существенное влияние на формирование английской и французской политики в Африке оказал доклад французского инженера на египетской службе Виктора Про, подготовленный им в январе 1893 г. Тема доклада касалась гидрографии Египта и Судана. Изучив данный вопрос, французский специалист доказал возможность строительства на Верхнем Ниле системы дамб и плотин, с помощью которых можно было значительно ухудшить водоснабжение Египта, а при необходимости – и вызвать в этой стране сильное наводнение. Учитывая сложившуюся международную ситуацию, в Париже чётко понимали, что едва ли проекты В. Про могут быть реализованы на практике, однако на Кэ д'Орсе появилась возможность оказывать давление на Лондон, поскольку подрыв водоснабжения долины Нила был серьёзной угрозой экономическим интересам Великобритании в Египте. Хотя сами по себе воды Белого Нила не представляли для французов интереса (они не являлись потенциальным рынком или транзитным путём для французских товаров. – *Р. Х.*), тем не менее, именно эти территории стали основным камнем преткновения между Францией и Великобританией.

Франко-британские отношения в этот период были крайне натянутыми. По обе стороны Ла-Манша не скупилась на критику в адрес друг друга [21, с. 145–147].

В правительстве Третьей республики открыто был поставлен вопрос о необходимости «оккупировать Фашоду» на Белом Ниле. При этом французы стремились опередить бельгийцев (также стремившихся к контролю над верховьями Нила. – *Р. Х.*) и оказать дипломатическое давление на Великобританию потенциальной угрозой подрыва египетского

водоснабження. Однак, присутствие (осенью 1893 г.) бельгийских солдат в Судане вынудило Париж отложить реализацию задуманного проекта. В сложившейся ситуации для осуществления намеченного на Кэ д'Орсе решили первоначально подготовить благоприятную дипломатическую обстановку. С этой целью весной 1894 г. между Францией и Германией было подписано соглашение о границах немецкого Камеруна с французскими владениями, согласно которому Берлин «не возражал» против французской экспансии к востоку от Экваториальной Африки. Параллельно во французском МИДе попытались достичь соглашения и с Бельгией, но в Брюсселе инициативу Парижа не поддержали.

По другую сторону Ла-Манша тоже не сидели, сложа руки. На Даунинг-стрит методично продолжали проводить политику окружения махдистского Судана. В мае 1894 г. между Англией и Италией было достигнуто соглашение о разграничении сфер влияния двух государств в Центральной и Восточной Африке [46, с. 167–169]. В то же время, 12 мая 1894 г. между Лондоном и Брюсселем был подписан договор, по которому король Бельгии (Леопольд II) получил в пожизненную аренду западный берег Белого Нила, а также территорию к северу от озера Альберт в направлении Фашоды до 13 градуса восточной долготы. В обмен на это Бельгия предоставила Великобритании коридор шириной около 25 км. от южного берега озера Альберт до северной оконечности озера Танганьика. Благодаря этому, британскому правительству удалось создать бельгийский буфер против французской экспансии в долину Нила, а также получить сухопутный путь вдоль Африки от Каира до Кейптауна [9, с. 257–259].

Когда об англо-бельгийском соглашении было официально объявлено, в Париже разразилась буря. На берегах Сены были крайне возмущены действиями Леопольда II, который, ведя переговоры с французами по тому же вопросу, предварительно уже договорился с англичанами. Ситуация ещё более усугублялась тем, что в это время стало известно и об англо-итальянских договорённостях. Англо-французские отношения ухудшались в геометрической прогрессии, обе стороны не жалели критических слов в отношении друг друга [33, с. 237–242].

В то же время, договор 12 мая 1894 г. затронул не только французские интересы. Получив от Леопольда II коридор через Центральную Африку, Великобритания фактически отделила от богатого рынка Конго Германскую Восточную Африку. Немцы отреагировали не сразу. Лишь 24 мая в Берлине осознали, что германские интересы существенно ущемлены и практически в ультимативной форме напомнили Брюсселю, что соглашение с англичанами несовместимо с нейтралитетом Конго. Бельгия выразила свою готовность всемерно идти навстречу германским пожеланиям, однако Леопольд II не считал возможным дать письменное согласие без предварительного согласования этого вопроса с английской стороной [19, с. 260–262]. Берлин потребовал переноса коридора предоставленного Великобритании на 20 км. от восточно-африканских владений Германии. Немецкий статс-секретарь по иностранным делам А. Маршалль передал в Брюссель, что «если Государство

Конго, вопреки своему нейтралитету, идёт на то, чтобы содействовать агрессивной политике Англии в Западной Африке, то Германия потеряет интерес к его существованию» [Цит. по: 33, с. 243]. Уже через день после этого краткого, но ёмкого заявления (29 мая), король Бельгии дал официальное согласие отодвинуть полосу на 20 км. от Германской Восточной Африки, тем самым выполнив все требования немецкой стороны. В сложившейся ситуации министр иностранных дел Великобритании лорд Кимберли также вынужден был признать, что на основании Берлинских актов (1885 г.), граница государства Конго не может быть изменена без согласия Берлина, и что обязательства, существующие между Конго и Германией в отношении этой приграничной территории, останутся неизменными и после её перехода к Англии [33, с. 243–246].

Казалось, что конфликт был исчерпан, но в Берлине увидели, что передвижение полосы по сути не меняет дела, так как где бы полоса не находилась, она препятствовала германо-конголезской торговле, с чем правительство Германии не могло смириться, не получив «компенсаций» взамен [19, с. 262–263]. Но конкретизировать свои пожелания немцы не спешили, предполагая, что лорд Кимберли сам предложит германскому правительству определённые варианты. Такая позиция Берлина вызвала в Лондоне крайнее недовольство. На Даунинг-стрит стали искать общие точки соприкосновения с Парижем. Однако, как справедливо отмечал Ф. А. Ротштейн, «уже одна незначительность объекта не позволяла» Великобритании, «поставить перед Францией вопрос о компенсациях так широко, чтобы соблазнить её к отказу от Египта» [33, с. 247–248]. Кроме того, в Лондоне опасались франко-германского сближения (в колониальной сфере. – *Р. Х.*), которое могло бы привести к созыву конференции и постановке на ней вопроса об английской оккупации Египта. В сложившихся условиях британский кабинет вынужден был отступить, упразднив статьи договора относительно аренды полосы. После некоторых колебаний и при содействии Австро-Венгрии в Берлине согласились на этот компромисс, и 17 июня англо-германский спор был улажен [33, с. 247–248].

Между тем, на Кэ д'Орсе постарались извлечь максимальную выгоду от дипломатического поражения Лондона в англо-германском конфликте. Французское правительство стало оказывать давление на Бельгию, добиваясь, чтобы последняя кардинально пересмотрела, а по сути аннулировала соглашение с Великобританией. Не имея поддержки со стороны лондонского кабинета, где не желали ещё большего обострения кризиса, Леопольд II вынужден был отказаться от аренды спорных территорий, тем самым по существу упразднив существовавший договор и открыв Франции путь к Верхнему Нилу [12, с. 118–120; 33, с. 249].

Таким образом, в то время, как Берлин одержал дипломатическую победу над Лондоном, Париж получил выгодный раздел сфер влияния в Африке. Кроме того, в правительстве Третьей республики не без удовлетворения наблюдали за англо-германской конфронтацией. Между тем, несмотря на то, что события, последовавшие за договором 12 мая 1894 г.

привели к очередному обострению отношений между Англией и Францией, они показали правительствам двух держав, что в Африке у них появился сильный и амбициозный соперник, столкновение с которым было неизбежным. В результате, по обе стороны Ла-Манша впервые задумались о возможности заключения широкомасштабного англо-французского соглашения.

Список использованной литературы

1. **Ахмедова Л. Ш.** Политика Англии в зоне Персидского залива в последней трети XIX – начале XX в. (1870–1914) / Л. Ш. Ахмедова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – 158 с.
2. **Базили К. М.** Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях / К. М. Базили. – М.: Изд-во вост. лит-ры, Ин-т народов Азии АН СССР, 1962. – 326 с.
3. **Бондаревский Г. Л.** Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива (конец XIX – начало XX вв.) / Г. Л. Бондаревский. – М.: „Наука”, Глав. ред. вост. лит-ры, 1968. – 542 с.
4. **Бондаревский Г. Л.** Германский империализм в борьбе за Красноморский бассейн (конец XIX – начало XX века) / Г. Л. Бондаревский // История и экономика стран Арабского Востока. – М.: „Наука”, Глав. ред. вост. лит-ры, 1973. – С. 3–42.
5. **Бондаревский Г. Л.** Русско-египетские отношения в конце XIX века (по архивным данным) / Г. Л. Бондаревский. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1960. – 13 с.
6. **Бурьян М. С.** Египет во внешней и колониальной политике Великобритании / М. С. Бурьян. – Луганск: Ри МП Боян, 1994. – 168 с.
7. **Васин И. И.** Колониальная политика Англии, Франции и Италии в Эфиопии в последней четверти XIX века / И. И. Васин. – М.: Просвещение, 1967. – 104 с.
8. **Васин И. И.** Политика капиталистических держав в Эфиопии (80–90-е годы XIX века) / И. И. Васин. – М.: Наука, 1974. – 223 с.
9. **Гелла Т. Н.** Английская либеральная партия и ее африканская политика в начале 90-х годов XIX века (в донесениях русских дипломатов) / Т. Н. Гелла // Россия и Британия. – Вып. 4. Связи и взаимные представления XIX–XX века / Отв. ред. А. Б. Давидсон. – М.: Наука, 2006. – С. 248–267.
10. **Гончар Б. М.** Відносини між Францією та УНР / Б. М. Гончар, Н. Д. Городня // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 47–57; № 3. – С. 44–52.
11. **Гончар Б. М.** "Залізний канцлер" і великі держави в балканських кризах 80-х років XIX ст. // Б. М. Гончар, В. Л. Самчук // Питання нової та новітньої історії. – К., 1998. – Вип. 44. – С. 32–41.
12. **Дармштеттер П.** История раздела Африки (1870–1919 гг.) / П. Дармштеттер. – М.: Госиздат, 1925. – 179 с.
13. **Демин О. Б.** Английская внешняя политика в период ранних буржуазных революций в Нидерландах и во Франции / О. Б. Демин // Великая французская буржуазная революция: история и современность. – Одесса, 1989. – С. 10–13.
14. **Ерофеев Н. А.** Английская колониальная политика и закон о флоте 1889 г. / Н. А. Ерофеев // Проблемы британской истории. 1972 / [отв. ред. Н. А. Ерофеев]. – М.: Наука, 1972. – С. 169–196.
15. **Ерусалимский А. С.** Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / А. С. Ерусалимский. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 608 с.

16. **Захарчук О. М.** «Силова дипломатія» в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. М. Захарчук. – К., 2000. – 19 с.
17. **Захарчук О. М.** Франція і Росія: до питання про «силову дипломатію» Наполеона Бонапарта / О. М. Захарчук // Питання нової та новітньої історії. – К., 1996. – Вип. 42. – С. 42–49.
18. **Зотова Ю. Н.** Английская экспансия в дельте Нигера во второй половине XIX в. / Ю. Н. Зотова. – М. : Наука, 1970. – 234 с.
19. **Зусманович А. З.** Империалистический раздел бассейна Конго (1876–1894 гг.) / А. З. Зусманович. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1962. – 356 с.
20. **История Африки в XIX – начале XX в.** / [отв. ред. В. А. Субботин]. – М. : Наука, 1984. – 584 с.
21. **История XIX века:** в 8 т. / [под ред. Э. Лависса и А. Рамбо]; пер. с фр. – М. : ОГИЗ, Соцэкгиз, 1938– . – Т. 4–7.
22. **История германского колониализма в Африке** / [отв. ред. А. Б. Давидсон. – М. : Наука, 1983. – 416 с.
23. **Коппель О. А.** Перська затока: проблеми безпеки (80–90-ті роки) / О. А. Коппель. – К. : Школяр, 1998. – 200 с.
24. **Манфред А. З.** Внешняя политика Франции 1871–1891 годов / А. З. Манфред. – М. : Международные отношения, 1952. – 592 с.
25. **Новичев А. Д.** История Турции / А. Д. Новичев. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1963–. – Т. 4. – Ч. 2 : Новое время (1853–1875). – 1978. – 206 с.
26. **Нерсесов Г. А.** Дипломатическая история египетского кризиса, 1881–1882 гг. / Г. А. Нерсесов. – М. : «Наука», Глав. ред. вост. лит-ры, 1979. – 320 с.
27. **Нерсесов Г. А.** Египет в международных отношениях 70-х годов XIX в. и русская дипломатия / Г. А. Нерсесов // Вопросы африканской истории. – М. : „Наука”, Глав. ред. вост. лит-ры, 1983. – С. 127–170.
28. **Панченкова М. Т.** Политика Франции на Ближнем Востоке и Сирийская экспедиция 1860–1861 гг. / М. Т. Панченкова. – М. : „Наука”, Глав. ред. вост. лит-ры, 1966. – 272 с.
29. **Парфенов И. Д.** Англия и раздел мира в последней трети XIX века. Проблемы историографии / И. Д. Парфенов. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1978. – 183 с.
30. **Парфенов И. Д.** Монополия и империя. Английские привилегированные компании и колониальная экспансия 80–90-х годов XIX в. / И. Д. Парфенов. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1980. – 194 с.
31. **Парфенов И. Д.** Колониальная экспансия Великобритании в последней трети XIX века (Движущие силы, формы и методы) / И. Д. Парфенов. – М. : „Наука”, Глав. ред. вост. лит-ры, 1991. – 190 с.
32. **Ротштейн Ф. А.** Англичане в Египте / Ф. А. Ротштейн. – М.–Л., 1925. – 62 с.
33. **Ротштейн Ф. А.** Международные отношения в конце XIX века / Ф. А. Ротштейн. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1960. – 705 с.
34. **Русаков К. А.** Проблема черноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892–1920: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / К. А. Русаков. – Луганськ, 2003. – 20 с.
35. **Рыбаченок И. С.** Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в.: автореф. дисс. на соискание учен. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / И. С. Рыбаченок. – М., 1994. – 32 с.
36. **Савенков В. В.** Великобритания та проблема будівництва Суецького каналу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02

- «Всесвітня історія»/ В. В. Савенков. – Луганськ, 2005. – 20 с.
37. **Самчук В. Л.** Політика європейських держав періоду "Великої Східної кризи" – як одна з причин Болгарської проблеми 80-х років XIX ст. / В. Л. Самчук // Питання нової та новітньої історії. – К.: ІЗМН, 1998. – Вип. 44. – С. 22-31.
38. **Смирнов С. Р.** История Судана: 1821–1956 / С. Р. Смирнов. – М.: «Наука», 1968. – 294 с.
39. **Субботин В. А.** Англо-французское столкновение в Фашоде в 1898 г. / В. А. Субботин // Африканский сборник. История. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1963. – Т. I. – С. 143–169.
40. **Субботин В. А.** Колониальная политика Франции в Западной Африке (1880–1900) / В. А. Субботин. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1959. – 102 с.
41. **Субботин В. А.** Политика французского империализма в Фашодском кризисе 1898 г.: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук. – М., 1953. – 16 с.
42. **Субботин В. А.** Французская колониальная экспансия в конце XIX века (Экваториальная Африка и острова Индийского океана) / В. А. Субботин. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1962. – 167 с.
43. **Тарле Е. В.** Европа в эпоху империализма: Сочинения в двенадцати томах / Е. В. Тарле. – М.: Изд-во АН СССР, 1957–. – Т. 5. – 1958. – С. 21–508.
44. **Тарле Е. В.** Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX в.). – М.-Л.: „Наука”, 1965. – 427 с.
45. **Тарле Е. В.** Политика: история территориальных захватов. XV–XX век: Сочинения / Е. В. Тарле. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2001. – 800 с.
46. **Трофимов В. А.** Политика Англии и Италии в Северо-Восточной Африке во второй половине XIX в. (Эфиопия и Сомали) / В. А. Трофимов. – М.: Ин-т. вост. лит-ры, 1962. – 204 с.
47. **Черкасов П. П.** Судьба империи: очерк колониальной экспансии Франции в XVI–XX вв. / П. П. Черкасов. – М.: «Наука», 1983. – 183 с.
48. **Черчилль У. С.** Индия, Судан, Южная Африка. Походы Британской армии 1897–1900 / У. С. Черчилль. – М.: Эксмо, 2004. – 560 с.
49. **Charles-Roux J.** L'isthme et le Canal de Suez. Historique-etat actuel: en deux volumes / Jules-Charles Roux. – Paris: Hachette, 1901–. – Vol.1. – 1901. – 550 p.
50. **el-Hefnaoui M.** Les Problemes contemporains poses par Le Canal de Suez / M. el-Hefnaoui. – Paris: Imprimerie Guillemot Et De Lamothe Paris, 1951. – 398 p.
51. **Hanotaux G.** Histoire de la France contemporaine: en 7 vls. – P.: Ancienne Librairie Furne, s.d. – Vol. 3. – 733 p.
52. **Hanotaux G.** Mon Temps: en deux volumes. – Paris: Plon, 1938–. – Vol. I–II. – 1938.
53. **Marriott J. A. R.** The Eastern Question / J. A. R. Marriott. – Oxford: at the Clarendon Press, 1924. – 456 p.
54. **Ryme A.** Égypte Sous la domination française / Amedée Ryme // Egypte, depuis la conquête des Arabes jusqu'à la domination française. – P.: Firmin Didot Freres, 1848. – P. 2–215.
55. **Sabry M.** L'Empire Egyptien sous Mohammed Ali et la Question d'Orient, 1811–1849 / M. Sabry. – P.: Librairie orientaliste, P. Geuthner, 1930. – 605 p.
56. **Vandal A.** Louis XIV et l'Égypte / A. Vandal. – P.: A. Picard, 1889. – 382 p.

Харковський Р. Г. Англо-французький договір 1890 р. та загострення колоніального суперництва в Африці

Статтю присвячено дослідженню основних причин загострення колоніальних протиріч європейських держав у Африці у кінці XIX ст. Аналізуються передумови та наслідки укладення англо-французького договору від 5 серпня 1890 р., який розмежовував сфери впливу обох держав у Африці. Встановлено, що за умов активізації колоніальної експансії Німеччини в Африці у кінці XIX ст. правлячі кола Великої Британії та Франції дійшли до висновку про необхідність подолання територіальних протиріч та укладення між Лондоном та Парижем широкомасштабної угоди.

Ключові слова: Велика Британія, Франція, Німеччина, Африка, колоніальне суперництво.

Харьковский Р. Г. Англо-французский договор 1890 г. и обострение колониального соперничества в Африке

Статья посвящена исследованию основных причин обострения колониальных противоречий европейских держав в Африке в конце XIX ст. Анализируются предпосылки и последствия заключения англо-французского договора от 5 августа 1890 г., который разграничил сферы влияния обеих держав в Африке. Установлено, что в условиях активизации колониальной экспансии Германии в Африке в конце XIX в. правящие круги Великобритании и Франции пришли к заключению о необходимости преодоления территориальных противоречий и заключения между Лондоном и Парижем широкомасштабного союзного соглашения.

Ключевые слова: Великобритания, Франция, Германия, Африка, колониальное соперничество.

Kharkovskyy R. G. An Anglo-French Treaty of 1890 and aggravation of colonial rivalry in Africa

The article is devoted to research of the main reasons of the aggravation of antagonisms between the rival European Powers in Africa at the end of XIX cr. The main preconditions and consequences of an Anglo-French Treaty of 5 August, 1890, are analyzed. According to this Treaty the British and the French spheres of influence in Africa has been delimited. It is ascertained that ruling circles of the Britain and France had come to the conclusion about the importance of meeting the territorial rivalry concluding a union in situation when the Germany made its colonial expansion in Africa more active in the end of XIX cr.

Keywords: Great Britain, France, Germany, Africa, colonial rivalry.

Стаття надійшла до редакції 6.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бурьян М. С.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.87) 332.14

Т. М. Безега

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Закарпаття до возз'єднання з Радянською Україною завжди було в складі інших держав. Зокрема, після розпаду Австро-Угорської монархії воно, згідно з Сен-Жерменським мирним договором 1919 р., було включене до складу Чехословацької Республіки під назвою Карпатська Україна (Підкарпатська Русь), як автономна одиниця з найширшими правами: автономним сеймом з юрисдикцією в питаннях мови, освіти, релігії і місцевого самоуправління, губернатором, що призначався президентом ЧСР, представництвом в парламенті республіки. Через відсутність можливостей возз'єднання Закарпаття з Україною, чого вимагала переважна більшість населення, представники політичних сил краю під впливом активної позиції в цьому питанні закарпатської еміграції в США і намірів країн Антанти вирішили орієнтуватися на новоутворену ЧСР, яку справедливо вважали меншим злом. Таке рішення було оптимальним варіантом розв'язання питання про державно-правове визначення Закарпаття [2]. Воно поклало кінець багатовіковій політиці мадяризації місцевого населення і відкривало можливості для соціально-економічного й національно-культурного розвитку цього регіону в складі економічно досить розвинутої, демократичної, слов'янської за національним складом республіки.

Чехословаччина в 20–30-х роках була єдиною в Центральній Європі достатньо демократичною країною. Після входження Карпатської України до її складу, політика ЧСР в цьому регіоні набрала поміркованого характеру. Але діяльність і цієї країни підпорядковувалася єдиній меті – утриманню під своїм контролем цієї території. Чеський уряд довго не надавав Закарпаттю бажаної автономії [3]. У розвинутій промисловій Чехословаччині Карпатській Україні відводилася роль економічно занедбаної аграрної провінції, що постачала сировину та дешеву робочу силу метрополії.

Тож, Карпатська Україна – це одна зі сторінок історії Закарпаття, яка стала прологом нової суверенної України. Демократизація українського суспільства сприяла дослідженню тем з історії, які раніше були або забуті, або заборонені. Спогади, статті, наукові доробки, написані на основі нових архівних матеріалів, почали з'являтися на

сторінках монографій і періодики. В результаті чого, Карпатська Україна, як об'єкт дослідження, не стала винятком.

Дана проблема завжди викликала гостру дискусію серед представників наукової громадськості. Наукові розвідки мали пресовий характер, згодом вони стали основою для створення ґрунтовних праць, у яких Карпатська Україна досліджувалась не тільки як важливе явище в історії Закарпаття, а як складова всеукраїнського і загальноєвропейського розвитку. Мета цього дослідження полягає в тому, щоб розкрити всі аспекти економічної діяльності в цей непростий історичний період для нашого краю.

Невід'ємною частиною радянської та сучасної української історіографії стали дослідження з даної теми, авторами яких є переважна більшість вчених-істориків Ужгородського національного університету. Перш за все, хотілось би відзначити найбільш відомих дослідників, а саме: М. Болдижара [3–4], В. Боднара [5], М. Вегеша [5–10], В. Задорожного [9], М. Токара [10], М. Тиводара [16], С. Федаку [17], В. Худанича [18], П. Магочія [12], М. Папа [13], І. Попа [14], Я. Бачинського [1], О. Богіва [2], Б. Червака [19], В. Шандора [20] та ін.

Отже, територія Карпатської України становила 5% усієї території Чехословацької республіки, на якій проживало 9% населення і було розміщено лише 0,07% виробничих потужностей, що у 136 разів менше, ніж у Чехії та Моравії. Край був своєрідним зразком катастрофічного відставання і застою: питома вага промисловості в економіці становила лише 2%, тобто за показниками економічного розвитку Закарпаття перебувало на рівні XVIII ст., коли тільки розпочинався промисловий переворот.

Про кризовий стан сільського господарства свідчить те, що майже 90% селянських господарств краю потрапило в боргову кабалу до банків та лихварів [8]. Цей процес зумовили не тільки висока орендна плата, а й численні штрафи та податки, розміри останніх за десятиріччя (1919–1929) збільшилися в 13 разів.

Більшість українського населення Карпатської України – селяни, які надзвичайно мало отримали при поділі частини найбільших маєтків угорських феодалів. Від проведеної тут земельної реформи державі належало 362 197 гектарів землі. Понад дві третини – 260 112 – призначалися чеським військовим колоністам і лише 29 тис. гектарів ділилося між 32 тис. дрібних господарств. Селяни продовжували переживати важкий земельний голод, тривало зубожіння. В той же час значна частина поміщиків мала достатньо землі.

У 1936 р. 703 магнатських маєтки (землі, пасовиська, ліси) більш ніж утричі переважали наділи всіх 103 тис. селянських господарств. В цілому по Закарпаттю капіталовкладення Чехословацької держави в економіку краю були недостатні, щоб підняти її рівень. З початком загальносвітової кризи кінця 20-х років населення спіткали тяжкі випробування, що часом виливалися в масові голодування [9].

Зрозуміло, такий державний курс неодноразово викликав опір народних мас, і за неповні два десятиріччя свого панування чеські власті були змушені 91 раз наказувати стріляти в робітників і селян.

Згідно Мюнхенської угоди, підписаної 29–30 вересня 1938 р. між прем'єр-міністром Великобританії Чемберленом, прем'єр-міністром Франції Делад'є та фашистськими диктаторами Гітлером і Муссоліні, від Чехословаччини було відірвано Судетську область і передано Німеччині. Розпочалася криза чеської державності. У жовтні 1938 р. Прага погодилася надати автономію Закарпаттю. Уряд краю спочатку очолив угрофіл А. Бродій, а через кілька днів – А. Волошин, який виступав за будівництво автономії Карпатської України у федеративному зв'язку з чехами й словаками. Однак міжнародні події перешкодили нормальному розвитку автономії.

Щоб заручитися підтримкою Угорщини в майбутній війні, 2 листопада 1938 р. Німеччина та Італія провели у Відні арбітраж, який розділив Закарпаття [6]. Гітлерівська дипломатія передала Будапештові значну кількість українських земель зі 180-тисячним населенням і найбільшими містами: Ужгородом, Береговим, Мукачевим [16]. Тож уряд А. Волошина змушений був перебраться в Хуст до 10 листопада 1938 р. [5].

Незважаючи на складну міжнародну ситуацію, відхід під мадярський протекторат значної частини Закарпаття і вимушене перенесення столиці з Ужгорода до Хуста, уряду Волошина вдалося здійснити не тільки колосальний соціально-політичний, але й суттєвий економічний прорив [11].

В результаті Віденського арбітражу та втрати земель південного регіону Підкарпатської Русі, де були зосереджені залізниці та шосейні дороги, що з'єднували Підкарпатську Русь з рештою Чехословаччини, а також значної частини найбільш родючих ґрунтів, привело до швидкого зростання безробіття, цін на продовольчі товари та інфляції [12]. У спробах подолати ці несприятливі обставини уряд Карпатської України сподівався привабити іноземних інвесторів, особливо з нацистської Німеччини [14]. Для зміцнення економічних та політичних зв'язків А. Волошин планував особисто відвідати Берлін, але його прохання здійснити це у лютому 1939 р. було відхилено; на цей час Гітлер вже вирішив ліквідувати залишки Чехословаччини і дозволити Угорщині анексію Карпатської України [13].

Отже, внаслідок Віденського арбітражу від Підкарпатської Русі на користь Угорщини було відібрано територію площею 1523 кв. км. На цій території знаходилося 97 населених пунктів і 26056 будинків. У них проживало 173233 чоловік, з яких 164370 громадян Чехословаччини та 8863 чол. інших.

На території Підкарпатської Русі залишалася: територія площею 11094 кв. км, 390 населених пунктів, 112457 будинків, 552124 чол. населення, з якого 544759 чехословацьких громадян і 7365 чол. інших.

Цікавим є також аналіз цих двох груп населення за родом занять. Так, до Угорщини внаслідок цього акту відійшло: 78146 (45,11%) землеробів та працівників лісового господарства, 31350 (18,10%) працівників промисловості і ремісників, 17658 (10,11%) працівників торгівлі і фінансових органів, 7177 (4,14%) працівників транспорту, 19,754 (11,40%) працівників цивільної служби, вільних та солдатів, 19148 (11,06%) інших.

На території Підкарпатської Русі залишалось: 402710 (72,94%) землеробів і працівників лісового господарства, 23892 (4,33%) працівників торгівлі і фінансів, 15,917 (6,88%) працівників транспорту, 18021 (3,26%) працівників цивільної служби, вільних та солдатів, 36344 (6,58%) інших.

Серед найбільших багатств Карпатської України залишилися ліси. За даними статистики у 1937 р. було вирубано різного дерева в Закарпатті 86243000 м³ вартістю 25847000 кч., а в Словаччині відповідно 95069000 м³ і 30044000 кч. Статистичні дані за 1938 р.: у Закарпатті вирубано 133811000 м³ вартістю 34683000 кч., а в Словаччині 154557000 м³ вартістю 41862000 кч. За даними на січень 1939 р. на її території нараховувалося: 336617 га. державних, 185324 га. приватномаєткових, 64449 га. урбаріальних, 2188 га. церковних, 17313 га. селянськообщинних лісів. У лісових масивах нараховувалося 67,7% листяних, 23,3% хвойних, 10% змішаних лісів. Промисловий вік лісу на цей час складав 62 роки, а ліси, вік яких перевищував 100 років, складали 29,7% [18, с. 125].

В той же час, говорячи про оплату праці, за виконану роботу робітникам, що були задіяні в лісовій та лісохімічній галузях (у 1930 р. їх налічувалося 16 тис. чол.) тут платили у 1,5–2 рази менше, ніж у центрі країни, при значно гірших умовах праці.

Серед промислових підприємств, які продовжували працювати в Карпатській Україні, слід назвати Солотвинські солекопальні (800 працівників), 5 фабрик хімічної промисловості – «Бантлін» в Перечині (210 робітників), «Сольва» в Сваляві (700 робітників), «Клотільда» у В. Бичкові (400 робітників). «Вулкан» у Чинадієві по виробництву сірників (100 робітників), у Кобилецькій Полянці по виробництву металу (200 робітників); парові пили в Тячеві «Вігорлат» (150 робітників), в Богдані «Подрус» (100 робітників), на різних фабриках фірми «Латориця» у Сваляві, Чинадієві, Серенцівцях, Фрід'єшові працювало біля 2 тисяч чоловік.

Незначна частина населення Карпатської України продовжувала займатися бджолярством, хоча і в цій справі після Віденського арбітражу мали місце серйозні втрати. Про це свідчать такі дані. До листопада 1938 р. на Закарпатті нараховувалося 3954 бджолярі, які виготовляли 182707 кг. меду та 9774 кг. воску. Після арбітражу кількість бджолярів зменшилась на 1116 чол., виробництво ж меду та воску відповідно на 47656 кг. та 2858 кг. [4, с. 294–296].

Отож, вирішення соціально-економічних проблем в 1938–1939 рр., коли Закарпаття здобуло автономні права, стало вимогою часу. Однак сам факт надання краю чехословацьким урядом автономії зовсім не означав, що його господарство розвиватиметься тепер самостійно [7, с. 297–301]. За двадцять років входження краю до складу Чехословаччини, його економіка була тісно пов'язана з економікою інших земель федерації.

В зв'язку з цим, 23 грудня 1938 р. при чехословацькому уряді була утворена Державна Господарська Рада (далі – ДГР), як дорадчий орган уряду для справ господарських, соціальних і фінансових. ДГР складалась з 65 членів, що були обрані на три роки. В. Шандор писав: «Чехи мали 45 членів, словаки – 15, а українці – 5, а саме В. Тегзе, С. Клочурак, Л. Романюк, М. Бабота і В. Шандор. Головою ДГР первісно був д-р Годач, якого початком січня 1939 р. замінив Ян Батя. Обов'язок репрезентувати Карпатську Україну та старатися здобувати потрібні кредити для Карпатської України, в ДГР доручено В. Шандору».

Під час складання бюджету Карпатської України в лютому 1939 р. перед урядом виникло багато економічних проблем. Голова Українського національного об'єднання (далі – УНО) Ф. Ревай змушений був визнати, що у «бюджеті виявляються недобори», які «мають покриватися із спільного бюджету». Загальнодержавний бюджет федеративної ЧСР на 1939 р. визначався в сумі 3 млрд., 190 млн. кч., а бюджет окремих частин федерації: чеський – 5 млрд. 900 млн. кч., словацький – 2 млрд. 370 млн. кч., український – 550 млн. кч. Зобов'язання окремих федеративних територій до центрального державного бюджету становили: Чехія – 70%, Словаччина – 24%, Карпатська Україна – 26% [20, с. 168]. «У цій початковій стадії, – пригадував В. Шандор, – Карпатська Україна фінансово не була самостійною, тому була відказана на допомогу Чехії. Завдяки Янові Баті, його розумінню проблем федерації та вагомості проблеми державності України і для чеського народу, Карпатська Україна дістала потрібні кредити від чехів» [10, с. 396–397].

У порівнянні з успішними наслідками політичної діяльності уряду А. Волошина, значно скромнішими були результати його господарської діяльності. Вкрай скудні економічні ресурси й можливості автономного краю після приєднання найбільш розвинутої в економічному відношенні частини Закарпаття до Угорщини, постійний дефіцит бюджету Карпатської України, бар'єр цілої низки зовнішніх факторів, пріоритетна увага активній політичній діяльності, боротьбі з «ворогами української нації» практично не дали уряду серйозно зайнятися економічними проблемами краю.

Щоправда, планів і намірів в цьому напрямі в уряді Карпатської України було чимало. 19 листопада 1938 р. Українська Народна Рада в Хусті видала «Маніфест до українського народу», в якому були накреслені головні пункти господарської програми уряду А. Волошина [15]. На перший план висувались проведення земельної реформи,

розвиток хліборобства й виноградарства, піднесення скотарства й молочарства. Але для уряду найголовніше завдання полягало в тому, щоб забезпечити місцеве населення продуктами харчування. До того ж постійно підвищувалися ціни на продукти, хоча заробітна плата залишалася без змін.

Щоб запобігти голоду, особливо в гірських районах, автономний уряд пішов на скасування деяких податків. В лютому 1939 р. на його вимогу міністерство господарства ЧСР додатково виділило 300 тис. крон для проведення акції надання допомоги найбільшому населенню краю. Тоді ж уряд Карпатської України «призначив півмільйона крон на харчову акцію бідних дітей». Однак разові допомогіві акції не могли істотно поліпшити становище. Неспроможність вирішити цю проблему власними силами змусила А. Волошина шукати допомоги за кордоном. Почалися поставки кукурудзи з Румунії, розглядалося питання про обмін закарпатського лісу й солі на зерно з урядами Німеччини та Угорщини. Водночас проводилась певна робота з поліпшення страхування й пенсійного забезпечення населення: в Хусті, зокрема, був створений Краєвий уряд робітничого забезпечення.

Уже з перших днів своєї діяльності автономний уряд А. Волошина зіткнувся ще з одною складною проблемою – безробіттям [19]. Кількість безробітних постійно збільшувалась за рахунок галичан, що нелегально переходили польсько-чеський кордон, втікачів з території, окупованої Угорщиною, а також через припинення окремих видів робіт. Одночасно відбувалась рееміграція закарпатців в пошуках роботи за кордон. З метою поліпшення становища уряд Карпатської України в січні 1939 р. розпочав переговори з урядом Німеччини, ЧСР і деяких інших країн про можливість для закарпатців виїжджати на заробітки за кордон. Така домовленість була досягнута, і кільком партіям робітників вдалося поїхати на сезонні роботи до Німеччини й ЧСР, хоча це не зняло хронічну для Закарпаття проблему безробіття.

Як уже зазначалось, основним багатством краю залишався ліс. Тому уряд робив активні спроби щодо реорганізації та централізації лісового господарства, проведення його націоналізації. У січні 1939 р. було створено єдину дирекцію лісів в Буштино (нині с. м. т. Тячівського р-ну Закарпатської обл.) [1].

Для розбудови лісового господарства потрібні були інвестиції. Вони мали вкладатися у зміцнення промислових підприємств та на удосконалення комунікацій, необхідних для транспортування деревини. Такі транспортні середники були збудовані в с. Богдани-Луки та на р. Тереля. У січні 1939 р. почалися великі роботи в державних лісах. Так, приміром, у районі управи державних лісів Чорна Вища, Чорна Нижча, Німецька Мокра й Брустури вирубували щороку біля 80–100 тисяч кубічних метрів м'якого дерева і 10–15 тисяч твердого.

Уряд Карпатської України докладав чимало зусиль, щоб покращити транспорт і зв'язок та створити нові комунікації. Однак, для

здійснення проектів не вистачало коштів. Тільки, приміром, бюджет автостради «Захід – Схід» мав обійтися уряду в 3,5 млрд. крон. Починаючи з 9 лютого 1939 р. почала діяти залізнична комунікація між Ужгородом і Ужком через Кам'яницю. Проект бюджету залізничного шляху з Великих Лучок до Червеньова мав обійтися в 1.700.000 чеських крон. На початку березня 1939 р. з угорським урядом було погоджено про транзитний переїзд по угорській території поїзду Хуст-Прага. Угорська і українська сторони домовились також про рух пасажирського поїзда Тересва–Костолани і міжнародного рейсу Будапешт–Мукачево–Лавочне–Львів. Вирішувались справи і про рух поїздів всередині країни. В лютому 1939 р. почала діяти залізнична комунікація Севлюш–Кушниця, а також сполучення Чинадієва і Севлюша через Батево.

Не менша увага приділялась будівництву автомобільних доріг та налагодженню руху по них. У січні 1939 р. уряд Карпатської України запланував будівництво комунікації Великі Лучки – Червеньово – Кайданово, а також Червеньово – Зняцево – Нове Давидково – Великі Лучки – Ракошино.

Найбільш відсталими були гірські райони країни, зокрема, села Волівського округу. 24 лютого 1939 р. Волівщину відвідав міністр внутрішніх справ і голова Господарської Ради Ю. Ревай. Серед питань, які він обговорив з представниками місцевого уряду, було і питання доріг. Керівники села Й. Дудикевич і М. Скире запропонували негайне будівництво «так званої північної магістралі на відтинку Келечин – Пилипець – Границя». Ю. Ревай також відвідав гірські села Лозянське і Прислоп, в яких не було мостів і дороги. Будівництво моста мало обійтися в 40000 чеських крон, а на будівництво дороги в Прислопі уряд асигнував 45000 крон.

Однією з невідкладних проблем, яку необхідно було вирішити якомога швидше, була електрифікація. Оскільки територія краю була електрифікована лише частково, то здійснення електрифікації великих населених пунктів покладалось на перших порах на щойно організоване в Хусті товариство «Карпатські електрарні». Воно мало малі електростанції в Ясіні та Воловому. Завдяки цьому товариству почалась електрифікація сіл Довге, Дубове, Поляна, Неліпино, Голубине, Ракошино, Давидково. В 1939 р. повинна була почати діяти електростанція в Оноківцях [7, с. 297–301].

В лютому 1939 р. було налагоджено телефонне сполучення із західними частинами ЧСР. Тут були проведені 3 телефонні і 2 телеграфні лінії. «На лінії ці вжито 784 кілометрів дроту, – відмічала «Нова свобода», – ці праці коштували біля 1,5 мільйона крон». Ще в січні 1939 р. між Угорщиною і Карпатською Україною було досягнуто згоди про відновлення телефонного сполучення на лініях Ужгород – Перечин, Ужгород – Хуст, Мукачево – Свалява, Дебрецен – Хуст.

Велика увага приділялась розробці корисних копалин, мінеральним джерелам, які знаходилися у Воловому, Соймах, Вишньому

Бистрому і Келечині. В районі населених пунктів Нересниця – Ганичі було відкрито поклади вапняку, а також сировини, придатної для виробництва цементу.

Одним із найважливіших ресурсів Карпатської України була сіль. Покладів Солотвина вистачало для цілої республіки, тобто для 15 мільйонів чоловік. Щороку тут видобувалося 174 тисячі тонн. Завдяки цьому ресурсу Карпатська Україна могла стати помітним суб'єктом на європейському ринку солі [17].

Певне місце у структурі промислового виробництва посідали підприємства хімічної промисловості, в розвиток яких залучався іноземний капітал (австрійська фірма «Густав Саш» і чеська «Батя»). Проте заплановані іноземними компаніями промислові об'єкти, внаслідок цілого ряду причин, не почали будувати. Обговорювалося питання про експорт до Англії сірників, які виробляла фірма «Вулкан», однак справа не увінчалася успіхом. Це стосується і спроби шведських бізнесменів побудувати кілька фабрик харчової промисловості в краї.

Підсумовуючи, зауважимо, що це лише окремі дані про народногосподарські ресурси Карпатської України у складних умовах розбудови нового життя. Перед її урядом постало надзвичайно складне завдання: максимально використати наявний господарський потенціал та створити й примножувати нові його можливості.

Разом з тим слід зазначити, що більшість планів і задумів уряду Карпатської України у вирішенні проблем господарського будівництва, поліпшення соціального становища та рівня життя населення не були реалізовані. Головна причина цього не стільки в надмірній політичній і націоналістичній заангажованості уряду А. Волошина, прорахунках і помилках його діяльності, що дійсно мали місце, скільки в тому, що за тих внутрішньополітичних й внутрішньоекономічних і, особливо, міжнародних умов, що склалися у 1938–1939 рр. в краї і навколо нього, Карпатська Україна не мала реальної можливості повноцінно функціонувати як автономна, а тим більше – самостійна держава.

Список використаної літератури

1. **Бачинський Я.** Політика уряду А. Волошина в галузі економіки та культури / Я. Бачинський // Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища. – Ужгород, 1999. – С. 96–100. 2. **Богів О.** Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. – березень 1939 р.) / О. Богів, В. Задорожний. – Ужгород: Патент, 1999. – 91 с. 3. **Болдижар М.** Закарпаття між двома світовими війнами. Факти. Події. Люди. Оцінки / М. Болдижар. – Ужгород, 2001. – 148 с. 4. **Болдижар М.** Наслідки Віденського арбітражу для Карпатської України / М. Болдижар // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Вид-во „Закарпаття”, 1995. – Т. II. – С. 294–296. 5. **Бондар В.** Карпатська Україна в міжнародних відносинах (1938–1939) / В. Бондар, М. Вегеш. – Ужгород: Вид. УжНУ, 1997. – 136 с.

6. **Вегеш М.** Велич і трагедія Карпатської України / М. Вегеш // Дзеркало тижня. – 2004. – 13–19 березня. 7. **Вегеш М.** Діяльність автономних урядів Підкарпатської Русі (Карпатської України) в галузі економіки і культури / М. Вегеш // Нариси історії Закарпаття. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – Т. II. – С. 297–301. 8. **Вегеш М.** Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток / М. Вегеш. – Ужгород: Патент, 1993. – 136 с. 9. **Вегеш М.** Велич і трагедія Карпатської України (Історико-популярний нарис) / М. Вегеш, В. Задорожний. – Ужгород, 1993. – 82 с. 10. **Вегеш М.** Соціально-економічний розвиток / М. Вегеш, М. Токар // Карпато-Українське державотворення: до 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. – Ужгород, Вид-во УжНУ „Говерла”, 2009. – С. 396–397. 11. **Карпатська Україна в боротьбі.** – Відень: Видання української пресової служби, 1939. – С. 232. 12. **Магочій П.** Формування національної самосвідомості Підкарпатської Русі (1848–1949 рр.) / П. Магочій. – Ужгород, 1994. – 296 с. 13. **Пап М.** Карпатська Україна у планах Гітлера і Сталіна в роках 1938–1939 / **М. Пап** // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 211–215. 14. **Поп І.** Карпатська Україна [Електронний ресурс] / І. Поп. – Режим доступу: <http://www.rusyn.org> – 2008. 15. **Стерчо П.** Карпато-Українська держава / П. Стерчо. – Львів: За вільну Україну, 1994. – 288 с. 16. **Тиводар М.** Ужгород між двома світовими війнами (1919-1944) / М. Тиводар // Історія Ужгорода. – Ужгород: Карпати, 1993. – С. 121–142. 17. **Федака С.** Амбітні та обґрунтовані проекти. Економічна феєрія Карпатської України / С. Федака // Срібна земля – Фест. – 2009. – 5–11 березня. – С. 12. 18. Худанич В. Карпатська-Україна в 1938–1939 рр. / В. Худанич, В. Бондар // Тези доповідей наукової конференції „Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х роках ХХ ст.” – Ужгород, 1992. – С. 125. 19. **Червак Б.** Карпатський пролог України [Електронний ресурс] / Б. Червак // День. – Режим доступу: www.day.kiev.ua 20. **Шандор В.** Спомини / В. Шандор // Карпатська Україна. 1938–1939. – Т. I. – Ужгород: Гражда, 1996. – С. 168.

Безега Т. М. Особливості економічного розвитку Карпатської України

У статті досліджується економічна складова Карпатської України, що була включена в 1919 р. до складу Чехословацької Республіки на правах автономії. Автор приходить до висновку, що перебуваючи в складі економічно досить розвинутої, демократичної, слов'янської за національним складом ЧСР наш регіон отримав можливість більш високого соціально-економічного розвитку в порівнянні з перебуванням його складі Австро-Угорської імперії. Аналізується також складний комплекс внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем, що перешкодив реалізації більшості планів уряду Карпатської України щодо соціально-економічного розвитку.

Ключові слова: Карпатська Україна, Чехословаччина, Угорщина, економіка.

Безега Т. М. Особенности экономического развития Карпатской Украины

В статье исследуется экономическая составляющая Карпатской Украины, которая была включена в 1919 г. в состав Чехословацкой Республики на правах автономии. Автор приходит к выводу, что находясь в составе экономически достаточно развитой, демократической, славянской по национальному составу ЧСР наш регион получил возможность более высокого социально-экономического развития по сравнению с пребыванием его составе Австро-Венгерской империи. Анализируется также сложный комплекс внутри- и внешнеполитических проблем, помешавший реализации большинства планов правительства Карпатской Украины в отношении социально-экономического развития.

Ключевые слова: Карпатская Украина, Чехословакия, Венгрия, экономика.

Bezeha T. M. Features of Economic Development of the Carpathian Ukraine

The article examines the economic component of Carpatho-Ukraine, which was incorporated in 1919 to the Czechoslovak Republic as autonomy. The author concludes that being a member of Czechoslovak Republic, which was well economically developed, democratic, and has Slavonic national composition of the population, our region gave all the opportunities for a higher socio-economic development if compare with being a part of the Austro-Hungarian Empire. The difficult complex of internal and external problems prevented the realization most of plans of the Carpatho-Ukraine's government as to the social-economic development are also analyzed.

Keywords: Carpatho-Ukraine, Czechoslovakia, Hungary, economy.

Стаття надійшла до редакції 16.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. політ. н., доц. Остапець Ю. О.

УДК 94(477):664.1 «187/188»

О. А. Забудкова

**ОБ'ЄДНАННЯ ЦУКРОЗАВОДЧИКІВ 70 – 80-Х РР. ХІХ СТ.
ЯК ПЕРЕДУМОВА МОНОПОЛІЗАЦІЇ ЦУКРОВОЇ ГАЛУЗІ**

На початку ХХІ століття перед Україною постає складна проблема, пов'язана з розбудовою ринкової економіки та її інтеграцією в систему світового господарства. Однією з заporук успішного просування нашої держави на світовому ринку є забезпечення конкурентної боротьби та вдосконалення антимонопольного законодавства. В умовах виходу зі світової фінансово-економічної кризи, протягом якої спостерігалось підвищення рівня концентрації та монополізації економіки, ця проблема набуває особливого значення. З огляду на те, що вивчення досвіду монополізації вітчизняної промисловості, зокрема цукрової, визиває значний інтерес, ми звернули свою увагу на перші об'єднання цукрозаводчиків тому, що саме тут тенденції до створення монополії виникли раніше за інші галузі українських губерній Російської імперії. Все це обумовлює безумовну актуальність пропонованого дослідження.

Вивченню монополізації цукрової галузі присвячена значна кількість наукових розвідок, проте більшість дослідників майже не розглядають спроби об'єднання цукровиробників, що передували створенню першого синдикату в 1887 р. Велику увагу цій проблемі приділили радянські історики К. Г. Воблий [4] та В. Я. Лавричев [6; 7]. Цікаві факти наводить у своїй монографії, присвяченій зародженню фінансового капіталу в Росії, В. І. Бовикін [1]. В сучасній історіографії питання витоків цукрового синдикату зачіпають у своїх дисертаціях Л. Раковський [11] та Р. Буравченко [2]. Втім спеціальної роботи, присвяченої витокам монополізації цукрового виробництва створено не було, тож її вивчення визиває значний інтерес.

Метою нашої роботи є дослідження перших спроб об'єднання цукрозаводчиків у 70–80-х рр. ХІХ ст. з точки зору передумов створення синдикату в 1887 р.

Соціально-економічна консолідація підприємців завжди відігравала значну роль, оскільки давала можливість відстоювати власні інтереси перед урядом та суспільством, більше уваги приділяти вдосконаленню технологій та форм організації праці, а в умовах кризи – сприяти стабілізації ринку. Тож підприємці відстоювали свої інтереси шляхом створення різного роду комерційних, промислових та галузевих об'єднань.

Кооперування поміщиків, купців і банкірів для підприємницької діяльності відоме ще з 40-х рр. ХІХ ст. Тоді ці об'єднання мали переважно вигляд товариств на вірі та являли собою поєднання приватного капіталу декількох підприємців. В пореформений період

головну роль відіграють акціонерні товариства, які почали створюватися в цукровій галузі з середини 60-х рр. XIX ст. [2, с. 86]. За період з 1865 по 1876 рр. в українських губерніях Російської імперії було створено 75 нових товариств. Серед них було чимало таких, які мали незначний основний капітал та створювалися задля швидкого збагачення. Такі товариства зазвичай існували дуже недовго й в першій половині 90-х рр. нараховувалося вже 69 цукрових товариств [11, с. 169–170].

Акціонерні товариства достатньо легко та безболісно для пайщиків поглинали одне одного. Пайщики в цьому випадку не втрачали своєї власності, а при злитті з сильнішими товариствами навіть отримували більш високі дивіденди. Це багато в чому зумовлювало швидке збільшення концентрації цукрового виробництва, яка досягла одного з найвищих рівнів в імперії. Так у 1884 р. тут налічувалося 25 заводів-гігантів з річним виробництвом понад 1 млн. руб., з яких п'ять постачали продукції більш, ніж на 5 млн. руб. на рік [2, с. 68]. Отже, акціонерні товариства, які швидко виникали в цукровій промисловості у 70–80-х рр. XIX ст., та збільшення її концентрації безпосередньо сприяли створенню монополістичних об'єднань.

Загалом процес інтенсивного створення та розвитку картелів та синдикатів в Російській імперії набув сили у 80-х рр. XIX ст., на що переконливо вказував В. І. Бовикін [1, с. 187]. До них належали перш за все об'єднання в металообробній індустрії («Союз рейкових фабрикантів», «Союз мостобудівних заводів» та інші). В цукровій галузі першим об'єднанням автор називає синдикат 1887 р. Т. Д. Крупіна, із посиланням на С. Г. Струмліна говорить про згоди цукрозаводчиків, що відносяться до 60-х рр. XIX ст. [5, с. 198]. На думку В. Я. Лаверичева, умови для виникнення монополій в Російській імперії, в тому числі в цукровому виробництві, склалися в середині 70-х рр. XIX ст. [7, с. 27]. До того ж висновку доходить й К. Г. Воблий [4, с. 141]. Проте, на нашу думку, не можна говорити про початок власне монополізації цукрової промисловості в цей період. Більш вірним буде розглядати об'єднання цього часу як перші кроки до консолідації цукровиробників, що стали однією з передумов створення синдикату.

Першим з таких об'єднань було утворене у 1872 р. Київське товариство взаємного від вогню страхування цукробурякових та рафінадних заводів. Його засновниками стали Санкт-Петербурзький банкірський дім Гінзбург, Харківський торговельний дім Рубінштейн, поміщик І. Ф. Ярошевський, генерал-ад'ютант Ф. Ф. Трепов і полковник О. С. Павлов. Товариство страхувало від вогню та газових вибухів цукрові та рафінадні заводи по всій імперії [10, с. 110–111]. На засіданні Київської філії технічного товариства у 1898 р. були підведені підсумки діяльності цієї організації. У середньому протягом 25 років у страхуванні брало участь 85 заводів, що складало близько однієї третини цукроварень. Така слабка участь заводів у взаємному страхуванні пояснювалася різними причинами, серед яких найвагомішою було те, що

в деяких страхових товариствах агентами були директори банків. Останні натискали на заводчиків, щоб вони страхували своє майно саме в них. Оскільки страхові товариства були тісно пов'язані з банками, їх вплив на цукрозаводчиків був дуже великим [4, с. 145]. І хоча взаємне товариство мало невеликий власний капітал, воно відіграло важливу роль у системі установ, що обслуговували цукрову промисловість напередодні створення синдикату.

У 1876 р. була укладена інша угода цукропромисловців, метою якої було врегулювання механізму розподілу між учасниками цукрового ринку короткотермінових кредитів, виділених Київською конторою Держбанку для підтримки цукрової промисловості [9, с. 143]. У офіційному звіті Київського біржового комітету це об'єднання має назву «синдикату цукрозаводчиків». Очолював його голова біржового комітету цукропромисловець М. Г. Хряков. До «синдикату» ввійшли Н. А. Терещенко, І. М. Бродський та інші великі заводчики. Крім того, він розглядав інші питання, пов'язані з цукровим виробництвом, не обмежуючись лише розподілом кредитів [6, с. 52].

К. Г. Воблій подає більш детальну інформацію про цей «синдикат», який охоплював, вочевидь, лише цукровиробників Правобережної України. «Синдикат» колективно клопотався про надання тимчасових кредитів його учасникам, які виплачували 5% внески від суми кредиту задля утворення окремого резервного фонду для покриття можливих втрат банку. Автор припускає, що «синдикат» визначав і норму кредиту для кожного учасника, яку брав на увагу обліково-позичковий комітет. Існування цього союзу було пов'язано з тимчасовими кредитами, які надавалися цукрозаводчикам з кінця 1876 р. до осені 1878 р. З покращенням же кон'юнктури на цукровому ринку діяльність «синдикату» було припинено [4, с. 144].

Безумовно, сучасне поняття «синдикат», яке передбачає монополістичну угоду, що ставить за мету встановлення контролю над ринком та реалізує товари своїх контрагентів через єдину контору, не можна застосовувати для цього об'єднання. Також недоречним є використання терміну «картель», який використовує Я. І. Лівшин [8, с. 21]. Але тут треба зазначити, що у другій половині XIX ст. термін «синдикат» не мав чіткого визначення і часто використовувався для позначення будь-якого об'єднання в промисловості. Тож можемо припустити, що по відношенню до угоди 1876 р. він використовувався саме в цьому значенні.

В цей же період активно обговорюється питання створення товариства взаємного кредиту цукрозаводчиків. Наголошувалося на користі подібного об'єднання для врятування цукроварень в умовах погіршення кон'юнктури ринку. І хоча у створенні товариства було відмовлено, ідея необхідності поєднання інтересів виробників цукру залишалася актуальною [4, с. 143].

У 1878 р. виник ще один проект об'єднання цукробурякової промисловості й торгівлі. У газеті «Киевлянин» наголошувалося на тому, що до хитання цін призводять мито, тарифи та експорт цукру, однак найбільшої шкоди в цій ситуації завдають спекулянти. Тож товариство повинно бути покликане боротися проти падіння цін, не заперечуючи при цьому проти їх підвищення. Це пояснювалося тим, що жоден договір не міг гарантувати цукрозаводчикам постійного прибутку через їх залежність від погодних умов та стану зовнішніх ринків. Автори проекту наголошували на тому, що регулювання цін не є їх головною метою, яка полягала в організації складів та агентств у центрах виробництва та збуту, а також довгострокового кредиту [4, с. 143–144].

Вказані проекти не були здійснені – вже в 1879 р. почався період нового підйому цукрового виробництва й необхідність штучної стабілізації ринку відійшла на другий план. Тим не менш на початку 80-х рр. великі цукровиробники збиралися для встановлення єдиних цін та вирішення інших питань. За свідченням В. Я. Лаверичева, навіть у періодичній пресі того часу лунали гучні нарікання на цукрозаводчиків через їх «стачку» з метою підвищення цін. Все це спонукало їх до думки про легалізацію об'єднання та необхідності створення більш міцного союзу. Приміром 29 серпня 1882 р. на з'їзді Російського технічного товариства обговорювалася доповідь В. К. Конраді про об'єднання російських цукрових заводів у союз на зразок німецького та австрійського з метою полегшення можливості клопотання перед урядом у справах промисловості. Таке об'єднання було визнано тоді «нагально необхідним» [7, с. 29].

Тенденції до об'єднання стали явними під час кризи перевиробництва, що досягла своєї вищої точки у 1885 р. Цього року через дуже добрий врожай цукрові заводи виробили 29 млн. пудів продукції, тоді як вітчизняні споживачі змогли закупити тільки 20 млн. пудів, що зумовило стрімке падіння ціни на цукор [3, с. 21].

З початком кризи цукрозаводчики неодноразово збиралися на наради, де спільно обговорювали своє становище, обирали різного роду комісії та делегатів для подорожі в Петербург, виступали з колективними клопотаннями та ін. Велику роль тут відіграв Київський біржовий комітет, який часто скликав власників цукроварень на збори, подавав від їх імені клопотання тощо. Так у 1885 р. завдяки підтримці Комітету підприємці отримали право на вивезення за кордон 2 млн. пудів цукру з премією в розмірі 1 руб. за пуд. Тоді ж, як і у 1876 р., було створено «синдикат» цукрозаводчиків для розподілу урядового кредиту у 5 млн. руб. під векселя підприємців. Згодом премію було збережено до 1886 р., хоч і в меншому розмірі [6, с. 53].

Слід зазначити, що уряд завжди відігравав значну роль у розвитку цукрової промисловості. Це пояснювалося, по-перше, тим, що галузь більшою частиною була підпорядкована підприємцям дворянського походження, які традиційно підтримувалися царатом. По-друге,

прибуток скарбниці від цукрового акцизу досягав 15 млн. руб. та складав значну частину прибуткової частини державного бюджету імперії [12, с. 183]. Тож в умовах кризи склалася ситуація, в якій царський уряд був вимушений обговорювати можливість створення цукрового картелю безпосередньо Міністерством фінансів через введення нормування. Це викликало палкі дебати в уряді. Представники 181 заводу з 251, що діяли в імперії, висловилися за необхідність нормування випуску цукру на внутрішній ринок. Проте частина цукрозаводчиків протестувала проти цього заходу, пояснюючи, що подібне нормування «вигідне лише старим, давно існуючим заводам, щоб сповна окупили себе; для нових же заводів вона прямо руйнівна» [12, с. 184]. Після тривалого обговорення урядом було прийнято рішення на користь меншості.

На початку березня 1887 р. граф Бобринський від імені всіх заводчиків Правобережної України здійснив ще одну спробу отримати допомогу влади та подав до Міністерства фінансів нове клопотання про введення державного нормування цукру для заводів всієї країни. Це прохання знову не було задоволено. Уряд вважав, що «регулювання виробництва» – справа самих підприємців і останні повинні «діяти на свій розсуд» [11, с. 191], прямо натякаючи на необхідність створення синдикату самими цукропромисловцями.

Однак враження, що створення синдикату було обумовлено лише підштовхуванням уряду, не зовсім правильне. Ідея його створення виникла на засіданні Київського біржового комітету ще 17 лютого 1884 р. під час обговорення питання «Про заходи щодо запобігання можливої кризи в цукровій промисловості». Великий цукрозаводчик В. Рау запропонував звернутися до уряду з клопотанням про збільшення акцизу на 10 коп. з пуду з тим, щоб отримані кошти передавалися заводчикам. В разі падіння цін на внутрішньому ринку частину цукру передбачалося відправити за кордон, відшкодувавши можливі при цьому збитки. Для здійснення цієї пропозиції передбачалося створити «з цукрозаводчиків і цукроторгівців» синдикат [11, с. 189]. Проте тоді підприємці не змогли зорганізуватися і створення синдикату було відкладено на невизначений термін.

Остаточно синдикат, який вже на початку 90-х рр. охопив 92 % підприємств, було утворено 28 квітня 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві [9, с. 143]. Проіснував він до 1895 р., коли було впроваджено державне цукрове нормування.

Таким чином, процес об'єднання виробників цукру в різного роду товариства та організації набув у 70–80-х рр. XIX ст. значного розмаху. Масово створювалися акціонерні товариства, посилювалася концентрація цукрового виробництва, що ставало основним підґрунтям його монополізації. Однак процес формування монополістичного капіталізму в галузі проявився також у поступовому розвитку різних типів об'єднань цукрозаводчиків. Ними була створена низка організацій для координації своїх дій у питаннях розподілу кредитів держави та організації взаємного

кредитування, страхування від вогню та ін. Ці товариства виникали з ініціативи самих підприємців та були спрямовані на вирішення спільних економічних проблем. Ми не можемо вважати їх монополістичними в повному розумінні цього слова, але відзначимо, що саме ці перші спроби об'єднання підготували фундамент для створення цукрового синдикату 1887 р.

У подальших дослідженнях необхідно більш детально прослідкувати еволюцію розглянутих об'єднань та встановити їх роль у розвитку цукрової промисловості.

Список використаної літератури

1. **Бовыкин В. И.** Зарождение финансового капитала в России / В. И. Бовыкин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1967. – 295 с.
2. **Буравченко Р. В.** Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.): дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Буравченко Руслан Всеволодович. – Черкаси, 2005. – 200 с.
3. **Буравченко Р. В.** Урядова політика царського уряду стосовно цукрової галузі в XIX – на початку XX ст. / Р. В. Буравченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2000. – Вип. X. – С. 15–26.
4. **Воблий К. Г.** Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості / К. Г. Воблий. – К., 1930. – Т. 2 : 1961/62–1894/95. – 402 с.
5. **Крупина Т. Д.** К вопросу об особенностях монополизации промышленности в России / Т. Д. Крупина // Об особенностях империализма в России / [редкол.: А. Л. Сидоров (отв. ред.), В. И. Бовыкин, П. В. Волобуев и др.]. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 197–214.
6. **Лаверычев В. Я.** К вопросу о возникновении монопольных объединений в царской России / В. Я. Лаверычев // Вестник Московского университета. История. – 1974. – № 5. – С. 45–54.
7. **Лаверычев В. Я.** Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900 гг. / В. Я. Лаверычев. – М.: Мысль, 1974. – 252 с.
8. **Лившин Я. И.** Монополии в экономике России / Я. И. Лившин. – М.: Наука, 1961. – 448 с.
9. **Морозов О. В.** Вплив нової митної політики на соціально-економічний розвиток українських губерній у складі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Морозов Олег Вікторович. – Д., 2002. – 207 с.
10. **Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.** – СПб.: Б. и., 1875. – Т. XLVII. Отделение второе. 1872. – № 51052–51723.
11. **Раковский Л. Э.** Сахарная промышленность Украины в 60–90-е гг. XIX в.: дис. ... доктора ист. наук : 07.00.02 / Раковский Леонид Эдуардович. – К., 1995. – 490 с.
12. **Шепелев Л. Е.** Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. / Л. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1981. – 275 с.

Забудкова О. А. Об'єднання цукрозаводчиків 70 – 80-х рр. XIX ст. як передумова монополізації цукрової галузі

В статті аналізується діяльність об'єднань цукрозаводчиків пореформеної доби, їх роль у процесі монополізації цукрової промисловості. Розглядаються угоди в сфері акціонування, страхування, кредитування підприємств цукроваріння. Особливу увагу приділено подіям, які безпосередньо передували створенню синдикату. Сформульовано висновок про неможливість визнання ранніх об'єднань цукрозаводчиків суто монополістичними; скоріш їх треба розглядати як підґрунтя подальшої монополізації галузі.

Ключові слова: монополізація, об'єднання цукрозаводчиків, синдикат.

Забудкова О. А. Объединения сахарозаводчиков 70 – 80-х гг. XIX в. как предпосылка монополизации сахарной отрасли

В статье анализируется деятельность объединений сахарозаводчиков пореформенного периода, их роль в процессе монополизации сахарной промышленности. Рассматриваются соглашения в сфере акционирования, страхования, кредитования предприятий сахароварения. Особое внимание уделено событиям, которые непосредственно предшествовали созданию синдиката. Сформулирован вывод о невозможности признания ранних объединений сахарозаводчиков сугубо монополистическими; скорее их нужно рассматривать как основу дальнейшей монополизации отрасли.

Ключевые слова: монополизация, объединения сахарозаводчиков, синдикат.

Zabudkova O. A. Sugar manufacturers' associations of the 70 – 80th of the XIX cr as a precondition for the monopolization of the sugar industry

In article the activity of sugar manufacturers' associations of post-reform period, their role in the process of sugar industry monopolization is analyzed. Agreements in the area of incorporation, insurance and crediting of the sugar refining enterprises are considered. The special attention is given to events which directly preceded the creation of syndicate. The conclusion about the impossibility of recognition the early sugar manufacturers' associations as purely monopolistic is formulated; they would rather be considered as a basis for further monopolization of the industry.

Keywords: monopolization, sugar manufacturers' associations, syndicate.

Стаття надійшла до редакції 22.06.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. іст. н., проф. Климов А. О.

УДК: 94(477)061.235

В. О. Кацера

**ПОЛІТИЧНІ СИЛИ І БЛАГОДІЙНИЦТВО В УКРАЇНІ
НА РУБЕЖІ ХХ – ХХІ СТ.
(НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ФОНДУ «СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ»)**

У світі типовою є практика, коли ініціаторами щодо створення громадських та благодійних організацій виступають політичні сили – незалежно від того, знаходяться вони в цей момент при владі, в опозиції, або у «третьому секторі». Такі кроки дозволяють використовувати широкий спектр законних методів вирішення проблем своїх прихильників, а також реалізовувати громадські та благодійні ініціативи, створюючи довірливе ставлення до себе, своєї політичної сили або, наприклад, задекларованих державою напрямів розвитку [1, с. 54].

Україна не є виключенням – у нашій країні діє чимало громадських організацій і благодійних фондів, створених на базі тих чи інших політичних сил.

Ініціатива створення благодійних фондів нерідко належить громадським організаціям, які, в свою чергу, пов'язані з політичними партіями чи тісно співпрацюють із владою. Тому мета цієї роботи полягає у розкритті методів здійснення благодійної діяльності, пов'язаної із підтримкою програм політичних сил (у т. ч. тих, що знаходяться при владі), на прикладі благодійного фонду «Соціальний захист», що функціонував у Донецькій області на межі ХХ–ХХІ століть.

Питання сучасного благодійництва, у тому числі його громадсько-політичні аспекти, вже розглядалися такими дослідниками, як Я. М. Буздуган, Н. А. Колосова, С. В. Матяж, В. О. Чепурнов. Однак спеціально аспект реалізації благодійницької діяльності в контексті політики держав і окремих партій і груп інтересу вченими не розглядався. Діяльність фонду «Соціальний захист» також окремо не досліджувалась.

В якості джерельної бази використовувались матеріали благодійного фонду «Соціальний захист», що знаходяться у Державному архіві Донецької області, результати соціологічних опитувань громадської думки та дослідження з питань благодійництва і політичних процесів в Україні.

Фонд «Соціальний захист» було засновано у 1999 році (відповідне рішення ради союзу «За єдність, згоду і відродження» зафіксовано у протоколі засідання від 15 березня).

Організація «За єдність, згоду і відродження», що стала базою для створення благодійного фонду, на той момент об'єднувала понад 100 громадських організацій та політичних партій Донецької області (що дозволяє говорити про певний регіональний вимір) і була створена на

засадах сучасного лібералізму, доробці українських вчених у цьому напрямку [3, с. 8].

Згідно зі статутом, головною метою діяльності фонду є «сприяння розвитку соціальної сфери, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, реалізація науково-освітніх програм та програм національно-культурного розвитку національностей, що мешкають у Донецькій області, а також поліпшення матеріального становища набувачів благодійної допомоги і сприяння соціальній реабілітації соціально незахищених малозабезпечених осіб, які потребують піклування» [6, с. 3].

Після створення фонду одними з перших були вирішені питання його структури і позиціонування. На установчих зборах 15 березня 1999 року було затверджено статут, обрано правління і наглядову раду фонду. Також було вирішено включити фонд до списку організацій – членів союзу «За єдність, згоду і відродження». Фонд з самого початку планувався як благодійна організація із широкою мережею філій. Тому рішенням зборів було утворено філії в усіх містах обласного підпорядкування Донецької області та районних центрах (усього 46) [2, с. 3].

Фактично одразу після створення фонд вдається до активної благодійної діяльності. Першою програмою, що була активно підтримана фондом, стала комплексна програма головного управління освіти «Обдаровані діти». Також, оскільки до цільових груп діяльності фонду відносилися ветерани Другої світової війни, правління фонду вирішило взяти участь у заходах до Дня Перемоги.

Надалі напрямки допомоги дітям та молоді з одного боку, та ветеранам і пенсіонерам з іншого стали пріоритетними у діяльності фонду. Так, слідом за програмою «Обдаровані діти», фонд «Соціальний захист» підтримав проведення чемпіонату України серед школярів з інтелектуальної гри «Що? Де? Коли?». Представник правління Ліги Українських клубів «Що? Де? Коли?», директор підприємства «Гра-сервіс» суспільної організації «Центр розвитку інтелекту» звернувся до фонду «Соціальний захист» з приводу проведення чемпіонату України серед школярів у м. Горлівка (вже вдруге у Донецькій області). Оскільки підтримка культурно-просвітницької роботи сприяла «досягненню головної мети діяльності фонду», благодійна допомога була надана. Стратегія сприяння розвитку освіти, здійснення науково-освітніх програм мала наслідком фінансування і інших заходів для школярів та студентів.

Також фондом у своїх філіях у Донецькій області організуються безкоштовні юридичні консультації. Спершу триває випробувальний період, за результатами якого встановлюється стабільний графік проведення консультацій (двічі на місяць) і надання матеріальної допомоги за результатами зустрічей з громадянами. За підсумками звітного періоду допомогу було надано інвалідам Великої Вітчизняної війни, праці і знедоленим (всього близько ста чоловік). [4, с. 20].

Благодійні акції фонду «Соціальний захист» регулярно поєднувались із відповідними датами, що відзначаються на державному рівні. Наприклад, 1 червня – день захисту дітей. Фонд через свої філії організовував до цієї дати благодійну допомогу як «благополучним» дітям (у рамках творчих та освітніх програм), так і дітям-сиротам, дітям-інвалідам, дітям, що залишилися без батьківської опіки. Діяльність фонду відбувалася у тісній взаємодії із владою – у документах організації міститься рішення проводити благодійні акції до Дня захисту дітей у тісній взаємодії із обласним управлінням освіти, управлінням у справах сім'ї та молоді.

Однією з форм роботи благодійного фонду «Соціальний захист» була пряма фінансова допомога представникам знедолених верств населення. Директор фонду – у зв'язку з великою кількістю щоденних звернень від громадян – отримав повноваження щодо оперативних рішень з надання такої допомоги (у розмірі до 100 гривень) тим, хто її найбільше потребував [4, с. 4]. Проте адресна благодійна допомога, яку надавав фонд, не обмежувалась невеликими сумами, що надавалися за результатами консультацій. В окремих ситуаціях така допомога була дуже суттєвою. Наприклад, надання понад дванадцяти з половиною тисяч гривень на операцію з трансплантації нирки громадянину Донецька [4, с. 29]. Фонд також допомагав дітям, які потребували тривалої реабілітації після автокатастроф, дітям з багатодітних сімей, які потребували складних операцій тощо.

Незважаючи на те, що фонд «Соціальний захист» під час своєї діяльності тісно взаємодіяв із владою, частина його благодійної допомоги була спрямована і на політичні акції, що мали на меті покращення життя фокусних груп. Наприклад, фондом було профінансовано поїздку до м. Києва делегації від всеукраїнської неприбуткової громадської організації «Спілка шахтарів-інвалідів України» для «зустрічі з депутатами Верховної Ради і Прем'єр-міністром України з гострих питань життя та діяльності шахтарів-інвалідів».

Не минула діяльність фонду і такої серйозної проблеми донецького регіону, як достатньо висока аварійність на шахтах. Так, матеріальна допомога у розмірі 7000 грн. була надана сім'ям шахтарів, що загинули під час викиду метану на шахті ім. К. Маркса ВР «Орджонікідзевугілля» у м. Єнакієве 26 квітня 1999 р. [4, с. 38].

До сфери благодійної діяльності фонду входило і надання благодійної допомоги медичним закладам. На гроші, надані фондом «Соціальний захист», травматологічне відділення №1 міської лікарні м. Єнакієве придбало апарат для обробки кісток ДМ-3, що коштував 25000 грн. Допомогу було надано педіатричному об'єднанню м. Макіївки для придбання електрокардіографу типу «Малыш» для реанімаційного відділення.

Упродовж всього періоду свого існування, фонд «Соціальний захист» тісно співпрацював із обласною Радою ветеранів. Зважаючи на

важливість для літніх людей такого джерела інформації, як друкована преса, Рада звернулася до фонду про допомогу в оформленні підписки на видання газет «Жизнь» і «Донецкие новости». Фонд організував підписку для ветеранів, а також додатково оформив підписку на газети міських та районних рад області. Ще одним важливим джерелом інформації для малозабезпечених верств населення є радіомовлення (провідне та безпровідне). У цій сфері також помітна діяльність фонду, який надав благодійну допомогу радіокомпанії «ТЕРА» для ремонту ліній та обладнання та забезпечення якісним радіомовленням малозабезпечених громадян (здебільшого пенсіонерів, що звикли до дротового радіо). Зі свого боку, компанія «ТЕРА» взяла зобов'язання висвітлювати роботу фонду «Соціальний захист».

До сфери діяльності фонду «Соціальний захист» входила і підтримка спортивних організацій. Так, молодіжно-спортивне об'єднання «Прометей», що залучає до систематичних занять спортом, фізкультурою та туризмом всі верстви населення (роблячи акцент на залученні дітей, підлітків та молоді) отримало благодійну допомогу на придбання спортивного інвентарю і забезпечення всім необхідним футбольних команд [4, с. 50]. Також фондом спільно з Донецьким обласним велосипедним клубом було організовано ХХІV юнацьку велогонку, організовано підтримку туристсько-оздоровчому молодіжному фонду «Меридіан» тощо.

Серед проектів фонду є і підтримка видавничої діяльності, зокрема видання двотомника В. Пруднікова «Катуков проти Гудеріана», літературно-художнього альманаху «Маріуполь».

Як бачимо, діяльність фонду, що де-факто функціонував під егідою провладних політичних сил, була достатньо успішною. Втім, інформаційно цей зв'язок жодним чином не підтримувався – як і діяльність багатьох інших подібних організацій. Тому цілком закономірно, що після кількох років роботи фонду «Соціальний захист» – як і аналогічних фондів – українці не асоціюють поняття благодійності із політичними партіями. За даними соціологічного дослідження, проведеного групою «Рейтинг» у 2010 р., більшість українських громадян традиційно вважають, що благодійницька ініціатива має виходити від благодійних організацій і фондів, держави та багатих співвітчизників. Політичні партії в цьому списку опинились у самому кінці – їх згадали лише 3% опитаних. Тим не менш, наведений приклад є показовим з боку можливої ефективності благодійницьких ініціатив саме з подачі політичних партій [5, с. 17].

Отже, благодійна діяльність фонду «Соціальний захист» була спрямована переважно на вирішення проблем двох фокус-груп: дітей та молоді (освітні, оздоровчі, наукові, розважальні програми) та малозабезпечених соціальних груп похилого віку (матеріальна підтримка, вирішення соціальних проблем, медична допомога), хоча підтримувались і інші напрямки – адресна фінансова допомога, допомога

медичним закладам, організація спортивних заходів, підтримка видавництва тощо. Фонд функціонував у тісній взаємодії із владними структурами – організовував заходи разом із підрозділами органів влади, підтримував державні та місцеві програми, приймав активну участь в організації державних свят. Проте діяльність його не носила чіткого політичного забарвлення, хоча і була скерована з урахуванням підтримки провладних політичних сил у особі держави і її представників.

Список використаної літератури

1. **Chevalier-Watts J.** Politics and Charity / Juliet Chevalier-Watts // New Zealand Law Journal. – Auckland, 2009. – P. 53–56. 2. **Державний архів** Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р-6812, оп. 1, спр. 2, арк. 4. 3. **ДАДО**, ф. Р-6812, оп. 1, спр. 3, арк. 14. 4. **ДАДО**, ф. Р-6812, оп. 1, спр. 4, арк. 231. 5. **Допомогти** в новорічні свята! [Електронний ресурс]: Проект «Благодійність по-українськи» / Соціологічна група «Рейтинг», 2010. – режим доступу: <http://www.ratinggroup.com.ua/ru/products/politic/data/entry/13944/> 6. **Заблоцький В. П.** Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз: дис. доктора філос. наук: 09.00.03 / В. П. Заблоцький. – Донецьк, 2001. – 471 с.

Кацero В. О. Політичні сили і благодійництво в Україні на рубежі ХХ – ХХІ ст. (на прикладі діяльності фонду «Соціальний захист»)

У статті подається коротка характеристика процесу участі політичних сил у благодійницькій діяльності в Україні на рубежі ХХ – ХХІ ст. В якості типового прикладу такої участі обрано благодійний фонд «Соціальний захист». Автор досліджує механізми здійснення благодійництва фондом, акцентуючись на його взаємодії з політичними силами і місцевою владою. Вивчаються статут і поточні документи фонду, проведені благодійницькі заходи, базові фокус-групи, взаємодія з іншими організаціями.

Ключові слова: благодійництво, благодійний фонд, політична партія.

Кацero В. А. Политические силы и благотворительность в Украине на рубеже ХХ – ХХІ вв. (на примере фонда «Социальная защита»)

В статье дается краткая характеристика процесса участия политических сил в благотворительной деятельности в Украине на рубеже ХХ – ХХІ вв. В качестве типичного примера такого участия выбран благотворительный фонд «Социальная защита». Автор исследует механизмы осуществления благотворительности фондом, акцентируясь на его взаимодействии с политическими силами и местными властями. Изучаются статут и текущие документы фонда, проводимые мероприятия, фокус-группы, взаимодействие с организациями.

Ключевые слова: благотворительность, благотворительный фонд, политическая партия.

Katsero V. O. Political forces and charity in Ukraine at the turn of the XX and XXI cr (in terms of "Social Security" foundation)

The article gives a brief description to the process of political forces' participation in charitable activities in Ukraine at the turn of XX – XXI cr. As a typical example of such participation charitable foundation "Social Protection" is chosen. The author investigates mechanisms of providing charity through the charitable foundation, and accentuates on its cooperation with political forces and local governments. The statute and operating documents of the foundation, its charitable activities, basic focus-groups, and cooperation with different organizations are studied.

Keywords: charity, charitable foundation, political party.

Стаття надійшла до редакції 3.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Безпалов Н. Є.

УДК 316.334. 55 (477)

О. О. Короткова

**ПРАВОВІ І МАТЕРІАЛЬНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН В
УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В УМОВАХ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ
1906 – 1917 РР.**

У соціально-економічному і політичному житті України на початку ХХ ст. відбулися доленосні зміни: перехід від приватного, індивідуального господарювання до колективного і знову повернення до початкового стану в нових історичних умовах. Сьогодні Україна переживає труднощі переходу до ринкової економіки, і тому не випадковим є посилення інтересу до історичного досвіду початку ХХ ст. Проблеми розвитку матеріально-правових відносин доби столипінських реформ вивчали сучасні науковці О. М. Приймак, Л. Нізова, В. О. Кудь, В. С. Майстренко, В. В. Бочаров, І. М. Власюк, Л. Р. Ігнатова, В. О. Куліков, торкаючись окремих регіонів України і окремих аспектів реформ. Автор зробив спробу визначити сутність змін правового статусу селян в умовах аграрних реформ названого періоду, узагальнити вияв процесів майнової і соціальної диференціації селян як наслідок аграрного реформування в межах дев'яти українських губерній Російської імперії.

На початку ХХ ст. російське законодавство залишалося становим і майже не відповідало умовам капіталістичного розвитку Російської імперії. Однак зміни в економіці, революційні події 1905 – 1907 рр. зумовили необхідність розроблення й прийняття законодавчих актів, які вносили деякі зміни у правове становище або всіх підданих Російської імперії, або її окремих станів. Серед нових законодавчих актів, що стосувалися усіх станів, одним з перших став царський Маніфест від 17 жовтня 1905 р. «Про удосконалення державного порядку». Він проголошував «дарування» населенню непорушних основ «цивільної свободи на засадах справжньої недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів, спілок». Засади цивільної свободи дістали подальше законодавче закріплення в «Основних державних законах Російської імперії» в редакції від 23 квітня 1906 р., де в главі VIII «Про права та обов'язки російських підданих» і визначався зміст цих прав. На початку ХХ ст. складна внутрішньополітична і економічна ситуація примусила урядові кола прийняти низку правових актів, які вносили досить помітні зміни в правове становище численного стану – сільських обивателів. Так, 12 березня 1903 р. для більшої частини селянства Російської імперії скасовувалася кругова порука, що існувала для забезпечення регулярного надходження викупних платежів, казенних і мирських зборів. 4 липня 1904 р. був опублікований закон, який надавав селянам право переселитися з європейської частини Росії до незаселених районів Сибіру. Маніфест від 11 серпня 1904 р. остаточно затвердив заборону

тілесних покарань селян, які раніше застосовувалися за вироками волосних і сільських сходів. Царським Маніфестом від 3 листопада 1905 р. викупні платежі з селян підлягали зменшенню наполовину. Однак революційні події 1905 р. примусили царський уряд повністю заборонити викупні платежі з 1 січня 1907 р. А імператорський Маніфест від 5 жовтня 1906 р. «Про скасування деяких обмежень у правах сільських обивателів і осіб інших колишніх податних станів» проголосив зрівняння селян у правовому відношенні з іншими станами. У цьому Маніфесті, зокрема, зазначалося: «Великі перетворення 19 лютого 1861 р., залучивши мільйони сільських обивателів до загальногромадянського життя, поклали початок поступовому зрівнянню селян у правах з рештою населення імперії». Маніфест надавав селянам (за винятком «іногородців») «однакові щодо державної служби права відповідно до таких прав осіб дворянського стану, із скасуванням усіх особливих переваг на заміщення, за визначенням уряду деяких посад залежно від станового походження» [1].

Доленосне значення для Росії мала запропонована Столипіним аграрна реформа. Указ від 9 листопада 1906 р. започаткував процес реформування земельних відносин, ліквідувавши насильницьке прикріплення селян до общини і раз і назавжди знищивши закріпачення особи, несумісне з «поняттям про свободу людини і людської праці» [2, с. 52, 253]. Але, щоб селянин остаточно відчув себе вільним, йому, підкреслював Столипін, слід надати можливість «укріпити за собою плоди праць своїх і надати їх в невід'ємну власність» [3]. В Україні аграрна реформа П. А. Столипіна набула широкого розмаху. Так, якщо в 40 губерніях європейської частини Росії на 1 січня 1916 р. з общин вийшло майже 24% господарів, то у Південній Україні – 34,2%, а в Правобережній Україні – 50,7%. [4, с. 212]. Для практичної реалізації положень указу засновувалися повітові і губернські землевпорядні комісії на чолі з Центральним землевпорядним комітетом.

У світлі досліджуваної нами проблеми для розуміння столипінської ідеї звільнення «формуючої особи» суттєве значення мав законопроект «Про недоторканність особи, житла і таємниці кореспонденції» [5, с. 108], який, з одного боку, чітко визначав коло прав і свобод особи, а з іншого – не менш чітко передбачав її обов'язки. Згідно цього законопроекту ніхто не міг бути покараний інакше, «як у порядку, законом визначеному»; або ж судимий «інакше, як тим судом, якому за законом підвідомче осудне в провинне діяння». У цілому ряді землевпоряджувальних проектів і особливо базовому з них – «Наказі землевпоряджувальним комісіям» [6] визначалася програма першочергових засобів уряду по сприянню селянам в поліпшенні умов землеволодіння і порядку землекористування. Велике значення надавалося фінансовій підтримці усієї переселенської справи. З цією метою цілий ряд проектів передбачали умови надання коштів для загальнокорисних потреб переселенців, видачу пільгових позик на

сільськогосподарське поліпшення, а також пільгові позики і допомогу при землеустрої [7]. Однак усі позики видавали у розмірі до 150 крб. [8, с. 267]. Безкоштовна допомога надавалася лише у випадку «показового чи суспільно-корисного значення вироблених господарських покращень».

В ході здійснення намічених законодавчими актами 1906 р. змін правового статусу селянства у відповідності з вимогами ринкового господарства з'явилась необхідність вдосконалити ухвалені раніше юридичні норми, що гальмували економічний прогрес. З цією метою III Державна дума розглянула законопроект «Про деякі зміни і доповнення окремих постанов щодо селянського землеволодіння», який 14 червня 1910 р. після підписання царем набрав силу закону. Він уже в примусовому порядку визнавав індивідуальними власниками усіх домогосподарів тих общин, де відбувся перерозподіл з часів переходу їх на викуп. Проти общини спрямовувався і закон «Про землеустрій» від 29 травня 1911 р. [9, с. 256, 391–427]. Важливе значення влада відводила закону від 3 червня 1912 р. «Про розширення прав успадкування по закону особами жіночої статі і заповіту родових маєтків». Цим державним актом майнові права жінок з числа непривілейованих станів суттєво розширились, а у відношенні успадкування майна по закону прирівнювались до прав осіб чоловічої статі. Зазнало змін і спадкове право. Так, вже згаданим законом від 3 червня 1912 р. розширювалися права жінок-спадкоємиць. Закон, зокрема, зрівняв дочок із синами у спадкуванні рухомого й нерухомого майна [10, с. 574].

Аналіз джерел свідчить, що уряд П. А. Столипіна прикладав чималі організаційні зусилля до того, щоб особа, досягнувши повноліття, була освіченою. Від цього, без перебільшення, залежав успіх реформ. За 1907 – 1911 рр. асигнування на початкову школу зросли в 4 рази – з 9 млн. до 35,9 млн. рублів. На підставі закону від 22 червня 1909 р. виникає спеціальний шкільний будівельний фонд, який надавав пільгові кредити для будівництва шкіл [11]. Разом з тим заохочувалася приватна ініціатива. Були підготовлені «Правила про приватні навчальні заклади, класи і курси Міністерства народної освіти» [12]. Але характерною для столипінської програми реформування школи була і політика русифікації, заборони використання рідної мови в усіх навчальних і культурних закладах. У 1910 – 1911 рр. за наказом уряду закривалися українські культурні товариства та видавництва, заборонялося читання лекцій українською мовою, створення будь-яких неросійських клубів. За постановою VII дворянського з'їзду в Москві впроваджено виключно російськомовну освіту й неприпустимість вживання інших мов у школах Росії.

Зміни правового статусу селянства неминуче призвели до розвитку процесів майнового розшарування і соціальної диференціації. Перетворення в Росії середньовічної колективістської системи праці селян на індивідуальну (фермерську) характеризувалось багатьма

труднощами. В 1905 р. 9,5 млн. селянських господарств об'єднувались в громадах, а 2,8 млн. перебували у спадковому володінні. В період від згаданого року до 1917 р. близько 2,5 млн. з них вийшли з громад [13]. К. О. Кривошеїн у своїх мемуарах дав таку оцінку аграрному реформуванню: «До 01.01.1916 р. майже 2,5 млн. домогосподарів укріпили свої наділи, ще майже 1 млн. чекали своєї черги, а землеустроєм у складі общини були охоплені площі: у 1907 році – 132,5 тис. дес.; у 1911 – 2,9 млн. дес.; у 1914 – 3,9 млн. дес. Селянський банк продав з 1907 по 1915 рік близько 4,2 млн. дес. землі, що стало можливим завдяки виділенню позик, загальна сума яких перевищувала за той же період 1 млрд. рублів. Чи варто говорити, що ці величезні на ті часи гроші і були тими самими кредитами, які могли бути непоміченими лише сліпцем або людиною, що свідомо спотворювала справжнє становище справ...» [14]. Більшість селянських господарств мали наділи до 5 десятин – 44%, а великі наділи складали лише 16% за кількістю господарств, але вони були більш численні і в середньому мали понад 15 десятин на двір. Данні різних джерел переконують, що заможних господарств в Україні нараховувалось менше порівняно з іншими регіонами імперії. В Центрально-Чорноземній області їхня частка становила 20,3 %, індустріальному – 24,5, на Уралі – 78,4, Білорусії – 28,5, Литві – 77, Балтійському – 97,8 [15, с. 350–600]. Наприклад, за даними Слов'яносербської земської управи Катеринославської губернії можна дати аналіз розмірів селянських відрубних наділів. За планом розверстання с. Городище 1910 р. найменший наділ становив 4 дес., найбільший – 57 дес. З 49 виділених наділів 35 мають розміри від 4 – до 10 дес. і лише 4 наділи – більше 15 дес. План розверстання відрубних ділянок с. Жовтого Слов'яносербського повіту за 1913 р. також свідчить про впевнену перевагу малоземельних і середняцьких господарств після землевпорядкування: з 69 господарів 60 отримали від 4 до 10 дес. Дані розверстання відрубних наділів с. Вергунки того ж повіту за 1911 р. також підтверджують цю тезу: з 49 селян-відрубників 44 отримали наділи по 4 дес. [16]. Якщо проаналізувати середню кількість десятин, які знаходились у приватній власності селян по губерніях, можна дійти таких висновків: на листопад 1908 р. в Херсонській губернії вона складала 7,1 дес., Катеринославській – 7,15 дес., Київській – 4,66 дес., Харківській – 6,36 дес. тощо [17]. Отже, реформа надала можливість поповнити кількість середняцьких господарств (6 – 15 дес.) у більшості регіонів України.

Під прикриттям общини на селі відбувалось глибоке майнове і соціальне розшарування. Як свідчив сучасник І. Клінген: «Більш вправні, сильні й пронириліві мужики з оголошенням волі досить швидко досягли значного добробуту й далеко випередили менш щасливих односельців. Володіючи значними ділянками власної землі, ведучи своє власне господарство незалежно від общини, ці глитаї, проте, навіть не думають із неї виділятися» [18, с. 121]. Коли б община була нав'язана селянству,

чужою, ворожою йому організацією, то вона б швидко і повсюдно розпалась. Найбідніші прошарки сільського населення дійсно не мали можливості розірвати тісний зв'язок з громадою. Між тим, за підрахунками В. С. Майстренка, за час проведення столипінської аграрної реформи з общини вийшло майже 100 тис. селянських дворів лише Харківської губернії, або 29,3% від їх загальної кількості [19, с. 65]. А це досить вагомий підсумок для реформування.

Характерним показником майнової та соціальної диференціації селян в період реформи став кошторис приватних господарств. Проведений аналіз розмірів прибутків і витрат хуторян, відрубників та членів сільської громади доводить, що хуторяни та відрубники мали більший грошовий прибуток, ніж общинники (495 крб. проти 465 крб.). Однак і витрати на податки, купівлю землі, оренду, забудови у відрубників і хуторян були теж вищі (440 крб. проти 407 крб. у общинників). Та попри великі витрати розмір чистого прибутку цих груп майже не різнився (хуторяни, відрубники – 56 крб., общинники – 59 крб.) і це на першому етапі реформи. Безумовно, чистий прибуток безпосередньо залежав від кількості землі. Найбільший прибуток мали багатоземельні селяни (понад 20 дес.). Проте й малоземельні селяни мали хоч невеликий (близько 25 крб.) чистий прибуток [20, с. 192].

Одним з найвагоміших показників добробуту суспільства в цілому чи окремої верстви населення безумовно можна вважати демографічні процеси. Залишки кріпосництва і демографічний бум другої половини ХІХ ст. викликали і в Україні велике аграрне перенаселення. Промова П. А. Столипіна у Державній Думі 10 травня 1907 р. яскраво характеризує демографічні зміни на селі: «Росія, панове, не вимирає; приріст її населення переважає приріст усіх інших країн світу, досягаючи на 1000 людей 15 чоловік на рік. Тобто, лише на 50 губерній європейської Росії 1625000 душ приросту на рік...» [21, с. 50]. Для підтвердження цих показників наведемо приклад щодо демографічних змін Лохвицького повіту Полтавської губернії. У 1897 р. на її території у 2320,5 квадратних верст (2640,9 км²) проживало 150, 985 мешканців, або 57,2 на км², з них у селах – 142, 074 (94,1%). Густота сільського населення дорівнювала 53,8 осіб на км². За 1897–1912 рр. населення Лохвицького повіту зросло до 172, 613 (на 14,3% зі швидкістю +0,90% на рік). І це у 2 рази менше, ніж в середньому по Полтавській губернії (зростання на 36,5% за 1897–1914, або +1.85% на рік). Густота населення у 1912 р. становила 65,4 на км² та 66,6 у 1914 р., якщо взяти величину приросту +0,9% на рік [22]. Характерно, що у 1867 – 1885 рр. рівень смертності становив 40,9%, а у 1901 – 1910 рр. – 29,3%, тобто відбулось суттєве її зниження. Навіть оцінюючи показники приросту 1911 – 1913 рр. лише в Харківській губернії на 1000 населення можна надати такі цифри : народжених – 43,9, померлих – 23,1, приросту – 20,8 [23, с. 228]. Схожі процеси відбувалися і в межах всієї України. На характер демографічного стану населення впливав рівень письменності.

Письменних в селах Харківської губернії наприкінці XIX ст. нараховувалось 271,7 тис., або 11,7 %. Серед селян, що мешкали в сільській місцевості, відсоток письменних був ще меншим: 20,4 % для чоловіків, 2,9 % для жінок, 10,6 % для обох статей. Але за період 1890 – 1914 рр. показники письменності населення суттєво змінилися. Це можна простежити на прикладі окремих губерній. На початок 90-х років XIX ст. за даними А. Г. Рашина в Харківській губернії загальний відсоток письменних серед сільського населення складав 6,2 %, Полтавській – 6,0 %, Катеринославській – 12,2 %. А у 1913 р. в Харківській губернії нараховувалось вже 25,1 % письменних, Полтавській – 23,7 %, Катеринославській – 28,4 % [24, с. 291 – 294].

Отже, столипінська аграрна реформа змінила правові і матеріальні засади життя українського селянства, втягуючи його у ринкові відносини і стимулюючи розвиток господарської ініціативи.

Список використаної літератури

1. **Історія** держави і права України : підручник : у 2-х т. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка]. – К. : Концерн Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–. – Т. 1. – 2003. – 656 с.; П. А. Столыпин. Программа реформ. Документы и материалы : в 2 т. – М. : РОССПЭН, 2003–. – Т. 1. – 2003. – С. 102–106.
2. **Столыпин П. А.** Нам нужна великая Россия / П. А. Столыпин // Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном Совете. 1906–1911. – М. : Молодая гвардия, 1911. – С. 6–355.
3. **Столыпин П. А.** Нам нужна великая Россия / П. А. Столыпин // Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном Совете. 1906–1911. – М. : Молодая гвардия, 1911. – С. 93–94.
4. **Історія України** / [керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – Львів : Світ, 1996. – 471 с.
5. **Столыпин П. А.** Программа реформ. Документы и материалы : в 2 т. – М. : РОССПЭН, 2003–. – Т. 1. – 2003. – 768 с.
6. **Столыпин П. А.** Программа реформ. Документы и материалы : в 2 т. – М. : РОССПЭН, 2003–. – Т. 1. – 2003. – С. 589–624.
7. **Столыпин П. А.** Программа реформ. Документы и материалы : в 2 т. – М. : РОССПЭН, 2003–. – Т. 1. – 2003. – С. 371–379, 386–476.
8. **Дубровский С. М.** Столыпинская земельная реформа // С. М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 600 с.
9. **Важнейшие** законодательные акты (1908 – 1912 гг.) с алфавитным, предметным и хронологическим указателями / [под ред. и с предисл. проф. В. М. Гессена. – СПб. : Изд. Юридич. кн. склада "Право", 1913. – 1027 с.; ДАХО (далі – Державний Архів Харківської області). ф. 18, оп. 11, спр. 1801, 5 арк.
10. **Важнейшие** законодательные акты (1908 – 1912 гг.) с алфавитным, предметным и хронологическим указателями / [под ред. и с предисл. проф. В. М. Гессена. – СПб. : Изд. Юридич. кн. склада "Право", 1913. – 1027 с.
11. **Столыпин П. А.** Программа реформ. Документы и материалы : в 2 т. – М. : РОССПЭН, 2003–. – Т. 1. – 2003. – С. 627–648.
12. **Столыпин П. А.** Программа реформ. Документы и

матеріали : в 2 т. – М. : РОССПЭН, 2003–. – Т. 1. – 2003. – С. 649–655.

13. **Конквест Роберт**. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrlib.in.ua/zarubijna_literatura/robert_konkvest/jnyva_skorboty827/?page=1.

14. **Александр Васильевич Кривошеин** : Судьба рос. реформатора / К. А. Кривошеин. – М. : Московский рабочий, 1993. – 261 [2] с.

15. **Економічна історія України і світу**: підручник [Електронний ресурс] / [за ред. Б. Д. Лановика]. – К. : Вікар, 1999. – 737 с. – Режим доступу: <http://www.vuzlib.net/lanovik/index.htm>.

16. **Державний Архів Луганської області**(далі – ДАЛО), ф. 61, оп. 1, спр. 81, 1 арк.; ф. 61, оп. 1, спр. 53, 1 арк.; ф. 61, оп. 1, спр. 46, 38, 1 арк.

17. **Центральний державний архів України** (далі – ЦДАК), ф. 442, оп. 707, д. 371, арк. 48.

18. **Клинген И.** Описание Волчанского уезда Харьковской губернии в сельскохозяйственно-статистическом отношении / И. Клинген. – Харьков, 1882.

19. **Майстренко В. С.** Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії : Дис... кандидата істор. наук: 07.00.01. – Х., 1997. – 195 с.

20. **Дубровский С. М.** Столыпинская земельная реформа // С. М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 600 с.

21. **Столыпинская реформа и землеустроитель А. А. Кофод.** Документы. Переписка. Мемуары / [сост. А. В. Гутерц]. – М. : «Русский путь», 2003. – 744 с.

22. **Первая** Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. (Губернские итоги) : в 89 т. – СПб., 1889–. – Т. 33. – 1904 – 354 с.

23. **Рашин А. Г.** Население России за 100 лет. // Статистические очерки / [под ред. С. Г. Струмилина]. – М. : Государственное статистическое издательство – 1956. – 352 с.

24. **Рашин А. Г.** Население России за 100 лет. // Статистические очерки / [под ред. С. Г. Струмилина]. – М. : Государственное статистическое издательство – 1956. – 352 с.

Короткова О. О. Правові і матеріальні основи соціальних змін в українському селі в умовах аграрної реформи 1906 – 1917 рр.

Проаналізовано зміни правового статусу українського селянства в умовах аграрного реформування, становлення громадянсько-правових відносин капіталістичного типу. Визначено особливості процесів матеріальної диференціації та майнового розшарування українського селянства. Розглянуто головні фактори змін добробуту селянина в умовах переходу до хутірської та відрубної форми господарювання; фактори демографічних змін в українському селі в умовах столипінської аграрної реформи 1906 – 1917 рр.

Ключові слова: соціальні зміни, правовий статус, матеріальна диференціація, добробут, демографічні процеси, аграрна реформа.

Короткова Е. А. Правовые и материальные основы социальных изменений в украинском селе в условиях аграрной реформы 1906 – 1917 гг.

Проанализированы изменения правового статуса украинского крестьянства в условиях аграрного реформирования, становления гражданско-правовых отношений капиталистического типа. Определены особенности процессов материальной дифференциации и имущественного расслоения украинского крестьянства. Рассмотрены основные факторы изменений благосостояния крестьянина в условиях перехода к хуторской и отрубной формам хозяйствования, факторы демографических изменений в украинском селе в условиях стольпинской аграрной реформы 1906 – 1917 гг.

Ключевые слова: социальные изменения, правовой статус, материальная дифференциация, благосостояние, демографические процессы, аграрная реформа.

Korotkova E. A. Legal and material bases of social change in the Ukrainian village during the agrarian reform of 1906 – 1917

The changes of the legal status of the Ukrainian peasantry during the agrarian reform, the establishment of civil and legal relations of the capitalist type are considered in the article. The features of the processes of material differentiation and social stratification of the Ukrainian peasantry are defined. The main factors of changes of peasants' welfare during the transition to the «hamlet» and «cut forms» of management, factors of demographic changes in the Ukrainian village under the Stolypin agrarian reform 1906 – 1917 years are considered in the article.

Keywords: social change, legal status, material differentiation, welfare, demographic, agrarian reform.

Стаття надійшла до редакції 11.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Сергієнко Ю. Г.

УДК 930.1/2:378(477) «18/19»

Н. М. Левицька

**СТУДЕНТИ-ГУМАНІТАРІ В КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ ЗА СВОЇ
ПРАВА І СВОБОДИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)**

Під впливом розвитку капіталізму в досліджуваний період відбувалися значні соціально-економічні зміни в Україні. Ріст національної самосвідомості, прагнення до утвердження української національної ідеї, створення власної державності – все це хвилювало прогресивних представників освіти, культури, гуманітарну вищу школу. Ці процеси не оминали й студентську молодь. Тим більше, що царат здійснював політику, спрямовану на зміцнення й об'єднання імперії, обрусіння іногородців. Ці ідеї проголошувались з кафедр університетів, які вели відверту боротьбу за розум і душу підростаючого покоління.

Питання участі студентської молоді у суспільно-політичному житті та національних рухах привертала увагу багатьох дослідників різних періодів – імперського, радянського та сучасного. Перші спроби змалювати картину місця і ролі студентства в суспільно-політичному житті були зроблені одночасно з розвитком студентського руху в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., чим було покладено початок історіографічної бази з проблеми. У перший період виділився ряд робіт так званий офіційний, чимале місце в якому присвячено питанням студентського руху, що розглядалося у різко негативних тонах (Георгиевский А. И. Краткий исторический очерк правительственных мер и предначертаний против студенческих беспорядков; Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения та ін.). Гостра криза в галузі вищої освіти наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. викликала широку полеміку в російському суспільстві та цілий ряд публікацій ліберального напрямку (Мельгунов С. Из истории студенческих обществ в русских университетах; Милуков П. Университеты в России; Трубецкой Е. Н. К вопросу о причинах беспрестанно возникающих в наших университетах студенческих беспорядков).

У радянський період висвітлення теми можна звести до трьох груп наукових розвідок: перша група охоплює дослідження участі студентства у революційному і партійно-політичному русі, головним чином, в структурі РСДРП. У них студентський рух трактовано як несамостійну складову пролетарського руху (Выдрин Р. Основные моменты студенческого движения в России; Чичерин Б. Н. Россия накануне XX столетия; Чертков В. Русские студенты в освободительном движении). Тематика студентського руху знайшла вияв у ряді історико-партійних досліджень та загальноісторичних працях (Щербаков Д. М. Діяльність революційних соціал-демократичних організацій України по політичному вихованню пролетаріату та керівництву робітничим рухом у передреволюційний

період (1895–1904); Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні; Премислер І. Революційний Рух на Україні на початку ХХ століття (1900–1903)).

Ряд дослідників – Д. В. Деревинський, Ю. О. Калінцев, Г. Н. Книш, М. П. Просяник, досліджуючи питання громадсько-політичної і революційної діяльності студентства України, намагались охопити у своїх працях загальноукраїнський регіон. Друга група висвітлювала проблеми студентства як специфічної складової частини інтелігенції, чому був присвячений ряд загальних праць В. Лейкіної-Свирської, Л. Єрмана, Г. Щетініної та інші. Третя група охоплює публікації, присвячені історії вищої освіти та окремих вузів, у яких певне місце відводилося огляду студентських питань.

Третій, сучасний період, характеризується поживленням історичних досліджень щодо студентської проблематики. Серед сучасних дослідників даної проблематики слід виділити А. Ю. Парфіненко, Н. М. Левицьку, Г. А. Камчатнова, Г. О. Косінова, С. І. Посохова, О. Є. Іванова, П. В. Гришуніна, Д. А. Зав'ялова, Н. Н. Юркіну, М. В. Григор'єву, М. Е. Кругляк та ін.

Незважаючи на деякі послаблення, що сталися у пост миколаївські часи, ідеї Миколи І щодо «приручення» як професорів, так і студентів університетів визначали атмосферу цих навчальних закладів, намагання уряду зміцнювати монархічну ідею в нових історичних умовах. Про це нагадували професорам університету св. Володимира учасники студентських заворушень у Києві 1884 р. У прокламації «Русскому обществу от киевских студентов» автори наводили слова Миколи І, звернені до студентів і професорів під час його відвідання Київського університету: «Мне нужна беспредельная преданность, бессознательная покорность, беспрекословное повиновение... Горе тому, кто нравственным или политическим направлением не будет соответствовать моим предначертаниям...» [1, с. 286]. Звертаючись до професорів, цар мовив: «Вы у меня смотрите, наука наукой, но, если не будете обращать внимания на развитие нравственных начал в студентах и политического направления, согласно с моими мыслями, я разберусь с Вами по-своему» [1, с. 286]. Такий історичний «заповіт» визначив зміст діяльності, морально-політичні канони певної частини професури, її переконання і поведінку.

Попри пасивність переважної більшості професури, студентство в кінці 70-х – початку 80-х років ХІХ ст. почало активно виступати, відстоюючи університетську автономію, свої інтереси і права. Цей етап характерний для усіх університетів як етап академізму в студентському русі [2, с. 18].

Початок цього періоду співпадає із піднесенням революційного руху у 70-х роках. Революційне піднесення в країні, звичайно ж, позначилося на настроях і діях студентства великих промислових міст, якими були Київ, Харків, Одеса. Про це знаходимо вагомі свідчення в архівних і мемуарних джерелах епохи.

Так, спогади Володимира Дебогорія-Мокрієвича дають уявлення про студентський рух зазначеного періоду. Сам їх автор був відрахований з Київського університету, засуджений до каторжних робіт як державний злочинець, але втік з-під нагляду і оселився в Швейцарії. Як і М. Драгоманов, він входив до списку осіб, котрі підлягали розшуку [3, арк. 687].

В. Дебогорій-Мокрієвич пише, що на відміну від 60-х років початок 70-х, передусім, у Києві, характеризується відчутним пожвавленням серед студентів. Одне за одним виникають студентські каси, їдальні, бібліотеки. У 70-і роки студенти беруть активну участь і в «ходіннях у народ», революційній пропаганді поміж робітниками міста, мають безпосередні зв'язки з так званою комуною (1873 – 1874 рр.). В. Дебогорій-Мокрієвич зауважує: «Важко описати все те, що відбулося у двох південних центрах – Одесі та Києві – 1877 – 1878 років. Тут було щось схоже на з'їзд революціонерів, він був викликаний не домовленостями, а життям. Студенти хвилювалися» [4, с. 95].

70-і роки – це роки так званого українофільського руху в Києві та інших містах України. У Києві він пов'язаний з іменами викладачів університету Св. Володимира – М. Драгомановим, В. Антоновичем, П. Житецьким та іншими. У цей період видається багато книжок українською мовою, київські «українофіли» мали змогу проводити свої думки через пресу («Київський телеграф»).

Значного поширення українофільський рух набув в Одесі. Так, у донесенні Тимчасового Одеського генерал-губернатора Київському генерал-губернатору від 27 листопада 1879 р. говориться, що українофільська партія має значний вплив на соціальний рух Росії. Українофіли, як кожна партія, що вороже ставиться до уряду, «составляет удобную почву для революционного брожения и главное... она больше всякой другой партии поставляет адептов социального учения» [5, арк. 16]. У донесенні вказується, що дуже багато українофілів на півдні, серед учителів. Вони пропагують ідеї Шевченка, Запорозьку вольницю, любов до простого люду, ворожість до влади, наповнюють дитячі голови соціальними ідеями.

Ідеї руху за українську національну ідею хвилювали і частину студентського загалу. Тому виступ офіційної влади проти українства, викликав протест серед студентства, невдоволеного діями представників влади, спрямованими на придушення паростків національного відродження. Це одна з головних причин заворушень серед студентів наприкінці 70-х років. Зростаюча національна свідомість зумовлювала внутрішній протест, який виявився в прагненні відстоювати свої національні права, але в координатах самодержавства.

За даними поліцейського відомства, до українофільської партії входили не лише студенти, а й люди зрілого віку, представники науки, професори, вчителі гімназій. Їх матеріально підтримували багаті землевласники – українці [6, арк. 687]. Іншою, локальною причиною була

непопулярність серед студентів і прогресивних професорів ректора університету проф. Матвеева, медика за фахом. Вона була зумовлена негативними морально-етичними якостями посадовця, а також відвертим «діляцтвом» в епоху капіталізації Києва.

Професор Матвеев, а також деякі інші професори, особливо медици і юристи за фахом, котрі мали приватну практику, обіймали «теплі» посади в банках, були домовласниками, членами акціонерних товариств та міського самоврядування. Постать професора-торгаша, акціонера, можновладця не сприймалася прогресивним студентством, викликала протистояння.

Атмосферу «академічної чистоти» порушували і професори-донощики. Їх доноси торкалися, як правило, прихильників української ідеї, так званих українофілів.

За свідченням автора брошури «Мартовское движение», крім зазначених категорій викладачів, була й незначна за чисельністю група – «вчених-гризунів» – вони нічого не бачили, крім своїх кабінетів і бібліотек, були байдужими до всього, в тому числі і до своїх студентів.

Прихильники високої ідеї, борці за розвиток української культури, переслідувалися, як бачимо, царатом.

Серед вагомих причин, що зумовили заворушення студентів Київського університету 1877 – 1878 рр., розголос яких дійшов до Харківського і Одеського, були такі [7, с. 24]:

- 1) загальне піднесення революційного руху в Києві;
- 2) поглиблення культурного і національного руху серед української інтелігенції і молоді 70-х років;
- 3) опозиційні настрої, пов'язані з Турецькою війною;
- 4) намагання внести зміни до ліберального Статуту університету 1863 р.;
- 5) значна дистанція між професорами і студентами, не вельми високий моральний рівень частини професорів, зневага до них студентів.

Апогеєм революційності студентів Київського університету був березень 1878 р. Проте йому передувала низка студентських заворушень, починаючи з 1877 р.

Їх мета – відстояти людські права, усунути втручання жандармерії і поліції в університетське життя, позбутися викладачів, які втратили моральне право бути наставниками студентів.

На знак протесту проти арешту студента-медика Миколи Подольського, який стався після замаху на прокурора Котляревського, 300 студентів зібралися на сходку в Київському університеті. Мова йшла не лише про безвинність М. Подольського і його хворобливий стан, а й про несправедливість, утиски, образи з боку місцевої поліції, проти студентів. Звернення до ректора, представників влади, генерал-губернатора нічого не дали.

Студенти вимагали передачі Подольського їм «на поруки». Вони розраховували на підтримку популярного серед них професора-юриста

Б. Кістяківського. Студенти кілька разів, всупереч заборонам, збиралися на сходки. Ректор вказав студентам на «незаконність» їх дій і запропонував розійтись, а хто ослухається, буде притягнутий до університетського суду. Сто з присутніх студентів вийшли, решту взяли на список. Проте, наступного дня половина з тих, що облишили зал, звернулися до проректора з вимогою, щоб їх також переписали.

Студентська непоко́ра завершилась розпратою – вироком університетського суду. Студенти-бунтарі були розподілені на чотири категорії. До першої категорії віднесли тих, хто був на підозрі у жандармів і поліції; хто був особисто неприязним ректору і проректорам, інспектору; хто брав активну участь у «березневому русі» (голови зборів, сходок, депутати). До четвертої категорії увійшли ті, за кого просили професори та впливові знайомі; до третьої – родичі та знайомих членів суду; до другої – решту тих, що не ввійшли до попередніх категорій.

Автор львівської брошури зауважив, що в складі професорів суду знайшлося чотири особи, які «хотя слабо до ничтожества, заявили свое несогласие с судом». Вирок університетського суду такий: 44 особи виключено на три роки з «вовчим білетом»; 75 – на два роки (без дальших обмежень); 10 – на один рік; 8 – винесено сувору догану; 6 – виправдано [8].

На той час (1878 р., березень місяць), у Київському університеті навчалось 870 студентів і сторонніх слухачів. З них 142 особи (майже шоста частина контингенту) дістали різноманітні покарання. Незважаючи на санкції університетського суду і досить суворі кари, почалися арешти студентів і адміністративні висилки. Цей поліцейський захід зустріла з обуренням не лише студентська молодь, а й широка громадськість Києва. У брошурі «Мартовское движение» повідомляється, що першу партію покараних студентів проводжали понад 1500 осіб, виконувались українські пісні, суголосні події. Київський губернатор повідомляє Петербург: «Удаленных из Киева студентов товарищи и нигилисты провожали с песнями и криками «ура». Одночасно до начальника київської жандармської управи був спрямований циркуляр, в якому зазначалося, що «вся нынешняя история есть результат распущенности студентов... Виною всему профессору, которые, желая приобрести популярность вооружают студентов против своих же товарищей, других профессоров... Не мало студенческую историю раздували г.г. Житецкий, Цветковский и все прочие хохломаны, которые нашли теперь приют в военной гимназии» [8].

Події березня 1878 р. і передуючі їм, свідчать про загострення стосунків між професорами – прихильниками української ідеї та тими, хто проводив сумлінну русифікаторську політику царського уряду. Подібні розташування були і серед студентства.

«Березневий рух» став поштовхом до заворушень студентів Харкова, Одеси, Москви, Казані.

В Одесі відбувалися студентські зібрання, на яких висловлювалося співчуття київським студентам, передбачалося надіслати до Києва

депутацію з адресою. Адміністрація університету намагалася пом'якшити бунтарський вияв студентів шляхом розв'язання питання щодо проведення сходок, відкриття студентської їдальні.

Харківські студенти тепло вітали киян, яких з «вовчим білетом» висилали за межі України. Московські студенти висловлювали свої симпатії до студентів-засланців, передавали їм харчі, одяг.

Автор роботи «Мартовское движение» підкреслює, що цей рух – явище неминуче за сучасного стану студентства в російській державі і як таке, що його знищити і навіть послабити карними заходами, воно потребує радикальних змін, перегляду як становища студентства, так і суспільства загалом.

Продовженням подій у Києві, Одесі навесні 1878 р. були заворушення студентів харківських вищих шкіл. Треба підкреслити, що частина студентів Київського Св. Володимира та Новоросійського університетів продовжували збиратися на сходки, виставляти вимоги щодо поліпшення свого становища.

Після цього до університету прибули поліцейські і було вивішено оголошення про те, що в університеті починаються канікули. Про це студенти довідалися прийшовши на лекції до університету. Вони забралися на сходку і звернулися до ректора, з вимогою вивести поліцію з приміщення. Цього не сталося. Студенти звернулися до губернатора, який став вимагати, щоб вони розійшлися. Ці «перемовини» завершилися тим, що проти 100–150 беззбройних студентів було виставлено цілий козачий полк. Сутичка закінчилась побиттям студентів нагаями, пролиттям крові. Сцену побиття бачили мешканці Харкова, які почали збиратися на вулиці біля університету. У густому людському натовпі лунали гнівні вигуки, було чути крики жінок. Деякі студенти, що вирвалися від козаків, вирішили звернутися до професорів за захистом. Професори попередили студентів, котрих було побито і були на тілі знаки бійки. Вони написали протоколи, а покалічених було відправлено до клініки. За цим пройшли арешти студентів і виселення їх на північ.

Рух київських студентів у березні 1878 р. замовчувався офіційною владою. З цього приводу було офіційне повідомлення 10 квітня 1878 р., яке передрукував проурядовий альманах «Киевлянин» [9, с. 8]. Цю офіційну прогалину вирішили заповнити самі учасники «березневого руху». У книзі «Мартовское движение» читаємо: «І ось ми, не лише в інтересах Київського університету і загалом університетів, в інтересах російського суспільства та його життя вважали обов'язком зробити, що обіцяла зробити офіційна російська преса...спробуємо передати сам факт докладно, достовірно зробимо спробу пояснити все глибше й вірніше, ніж це зробили «Правительственный вестник» і «Киевлянин»[9, с. 8].

Про ставлення до «березневого руху» прогресивних викладачів Університету Св. Володимира, прихильників української ідеї говорить той факт, що у публікації зазначеної брошури брав участь М. Драгоманов. У женецькій брошурі 1889 р. «Либерализм и земство в России»

М. Драгоманов пише, що кілька рукописів з Києва відправлено було для тиражування до Галичини. З них була оперативно набрана та побачила світ брошура «Мартовское движение». Кошти для видання цієї брошури зібрала Київська громада.

Значення цього видання підкреслює М. П. Драгоманов: «За останній час тільки книжечка «Мартовское движение» виставляється як своєю докладністю, так і самим показом». І далі він закликає інші університетські міста йти «за достойним цивілізованих людей прикладом видавців київської книжечки, не задовольнятися казенними звітками про студентський рух» [10, с. 274–275].

М. П. Драгоманов, на нашу думку, дав об'єктивну оцінку студентських рухів в 70-і роки, зокрема 1878 р. [11, с. 29]. Він відзначав, що, по-перше, в усіх студентських протестах Росії виявлена менша частина протестантів, а не більша. А будь-який протест в ім'я корпорацій, наприклад, студентської, тоді тільки і має силу, коли за нього більшість корпорації (або вся). По-друге, аналізуючи громадську мотивацію участі студентів у «рухах», автор підкреслив, що «більшість всієї громади Росії занадто лакейська, щоб приєднатися до будь-якого протесту, а тут же той, хто не приєднується до студентського протесту, має водночас говорити, що «права студентські» дуже тісні, що всякий чоловік дуже недовго буває студентом, і що довелось б підставляти, якщо не голову, то всю кар'єру. У студентських рухах було більше студентів 1–2 курсів, а менше 3–5, що найкраще показує силу молодшого студентського волелюбства. По-третє, в тому останньому русі (кінець 70-х) виступало більше спільноти між студентами всіх вищих шкіл, ніж будь-коли раніше. По-четверте, кількість протестувальників мусить зменшитись після таких вчинків начальства, як відповідь «нагайкам» та бажання академічних прав. Ця відповідь мусить же поставити перед студентами питання: битись чи миритись? І думку, коли битись, то битись зі зброєю, – тоді за щось ширше, ніж каси кухмістерські, сходи тощо. З другого боку, сцени биття студентів в очах громади мусять в неї збудити думку про спільність студентської справи з суспільно-громадськими правами» [12, с. 289].

Підводячи підсумок наведеним роздумам, М. Драгоманов вважає, що основа студентських протестів має бути більш широкою. «Люди, котрим дають вищу освіту, не можуть же не бачити гострої неадаптованості порядків наших...». «Як би там не було, а в Росії справді виступають проти неадаптованих державних порядків майже цілком тільки дуже молоді люди, найбільше студенти вищих шкіл – і, значить, тільки вони звертають громадську увагу на потребу зміни цих порядків» [12, с. 290].

Не вийшов за межі академічних вимог і студентський рух у Київському університеті 1884 р. Це був ювілейний рік 50-річчя університету, який співпав з введенням в дію університетського Статуту. У прокламації «Русскому обществу от киевских студентов» з приводу студентських хвилювань 1884 р. в Києві подана характеристика цьому Статуту. У ній підкреслюється, що починаючи з 1863 року – року

ліберального університетського Статуту – проти нього розпочалася підпільна війна. Близько 20 років вона велася всілякими засобами, аби перетворити університет на дресирувальний заклад. За новим Статутом знову поновлюються часи капральської прямолінійності, карцерів, мундирів.

У названому зверненні його автори аналізують причини, що спровокували студентські заворушення під час університетського свята. У прокламації зазначається: «... Університетське свято є світлою крапкою на похмурому фоні. Усім інтелігентним людям воно дає можливість сказати: «ні»! Думки та ідеї не задавити штиками. А вихованцям закладів, як бувшим, так і дійсним, таке свято дає можливість висказатися, зібравшись разом, встановити ту єдину думку, яка так необхідна, так підтримує всіх членів однієї невеликої численно, але сильної морально інтелігентної родини» [13].

Як бачимо, студенти прагнули скористатися нагодою свята для єднання між собою, та випускниками попередніх років, а також зі своєю професурою. Вони вбачали у святі можливості єднання на ґрунті духовному, спільному для інтелігенції. На пропозицію ректора було створено комісію зі студентів різних курсів і факультетів, яка вирішила 8 вересня 1884 р., у день урочистого акту, влаштувати в приміщенні університету студентську вечірку.

Програма цього вечора включала музичну частину під керівництвом М. В. Лисенка, яка складалася з хорового і сольного співу. Передбачалося виконувати хоріві російські, українські, польські, сербські, чеські та інші пісні. На вечір мали бути запрошені всі колишні й теперішні професори та викладачі, всі колишні, теперішні й майбутні студенти; гості свята з інших університетів.

Така програма мала сприяти єднанню університетської інтелігенції. Проте ректор вирішив допустити до участі в святі лише 300 студентів, причому принципово наполягав студентам випити та закусити. За таких умов студенти відмовилися від солідарності з ректором і самій участі у святі.

Тактика непопулярного серед студентів ректора Н. К. Ренненкамфа, юриста за фахом, відомого більше як ділка, ніж вченого, члена різних рад, товариша міського голови, диктувалася побоюваннями небажаних вчинків в присутності високих адміністративних осіб.

Студенти після пропозицій ректора збираються на сходку, яка ухвалила:

- а) відмовитися від будь-якої солідарності з офіційною програмою свят;
- б) всі квитки вважати недійсними;
- в) вимагати від г. Ренненкамфа присутності всіх студентів на урочистому акті. У разі невиконання цієї вимоги всім студентам з'явитися в день акту до будинку університету для демонстрації.

Таким чином, заворушення, які були підготовлені попередніми подіями, зокрема введенням реакційного Статуту, дістали останній поштовх – неповагу до особистості студентів, небажання рахуватися з їхніми намірами, власне кажучи, запровадження поліцейських обмежень з метою дотримання «порядку».

Студенти в день урочистого акту зібралися біля університету, — закидали камінням карету Н. Победоносцева, влаштували похід Хрещатиком, під час обіду в будинку ректора Ренненкамфа побили шибки.

Все це було поза стінами університету, в якому під час урочистого акту оголошувалися списки тих студентів, творчі праці яких визначалися такими, що мають наукову цінність.

Міністр освіти Делянов вимагав від місцевої влади найрішучих заходів щодо припинення студентських заворушень. Він телеграфував до Києва: «10 сентября. Киев. Генерал-губернатору. Покорнейше прошу прекратить университетские беспорядки посредством полиции и войска. Без этой решительной меры по примеру киевских произойдут волнения в других местах. Делянов» [13].

«Киев. Попечителю Голубцову. Самое стояние огромной толпы на площади – есть скандал. Попросите местное начальство употребить надлежащие меры против такого бесчинства», – писав міністр Делянов. Почалися арешти студентів. Цей захід викликав збурення. Попечитель Голубцов доповідав Делянову, що становище вкрай тяжке як в середовищі студентів, так і серед професорів. Тривають арешти. Припинено заняття в університеті. Все це підсилює загальне збудження. Студенти без роботи (тобто без навчальних занять) зосереджують свою увагу на останніх подіях, постійно збираються в приватних гуртках, сенсаційні чутки викликають озлоблення. Серед певної частини професорів – тривога, взаємні підозри, поширення чуток про звільнення з університету.

Міністр Делянов запропонував попечителю Санкт-Петербурзького університету разом з ректором встановити найсуворіший нагляд за студентами, звертатися за сприянням до градоначальника. Подібні розпорядження дістав і ректор Московського університету.

Київський університет, за розпорядженням міністра освіти, закрили до 1 січня 1884 р. Всі студенти були виключені з університету, їм запропоновано знову подати прохання про прийом. Після «чистки» лише частина «благонадійних» студентів була прийнята до університету. Студенти, які проживали в інших містах, були вислані на батьківщину.

Характерним, з точки зору політичної оцінки подій у Києві, є звернення «К московскому студенчеству от центрального кружка общестуденческого Союза». У зверненні говориться, «що протест з боку студентства лише тоді може бути плідним, коли він буде мати характер опозиції всьому російському політичному ладу... Уряд йде гігантськими кроками до революції: не будемо відвертатись від неї!» [14, с. 91–103].

Студентський рух в Києві 1884 р. став поштовхом для поширення заворушень серед студентів усієї Росії. Як свідчить цитата із звернення

центрального гуртка загальностудентської спілки, студентський рух починає орієнтуватись на розв'язання більш політичних питань.

Отже, рух за права студентів, автономію університетів був суто академічним. Але енергійні дії хоча б певної частини студентської молоді, вихід на вулиці, демонстрації, сходки, навіть провокації проти окремих владних осіб поряд з неадекватно жорстокою реакцією влади, привертати увагу населення, викликали співчуття прогресивно налаштованих професорів, широкої громадськості. Студентський рух впливав на формування громадянської свідомості населення, акцентував увагу на соціальних бідах і негараздах тодішньої Росії. Під впливом революційно мислячих громадських діячів, таких, як М. П. Драгоманов, настав процес осмислення студентських заворушень, їх соціальних причин. Все це готувало підвалини для зміни характеру і соціальних ідеалів студентських виступів і руху загалом.

Список використаної літератури

1. «Киевская старина». – Лютий 1884 р. 2. Лазаревський Г. Київське студентство 50 років тому / Г. Лазаревський. – Записки. – Київ. ІНО. – Кн. 11. – 1917 р. 3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК), ф. 442, оп. 834, спр. 1, 2, 4, арк. 687. 4. Дебогорий-Мокриєвич В. К. От бунтарства к терроризму / В. К. Дебогорий-Мокриєвич. – М.–Л., 1930. – 95 с. 5. ЦДАК, ф. 442, оп. 829, спр. 416, арк. 16. 6. ЦДАК, ф. 442, оп. 839, спр. 89, арк. 687. 7. Назаревський О. А. «Березневий Рух» київських студентів р. 1878. – Відомості про видання: Вирізка. – 102–122 с. 8. Газета «Киевлянин». – 11 квітня 1878 р. 9. Мартовское движение студентов киевского университета 1878 года. – Львов: Изд. М. Ткаченка. Первая общинная Печатня, 1878. – С. 8. 10. Драгоманов М. Грунт, книжка та «препятствія» (листи і уваги про новини на Україні): Люди книжні і поліція: студентський рух в Харкові, Петербурзі, Києві і Одесі / М. Драгоманов // Громада (Женева). – 1879. – №4. – С. 273–313. 11. Левицька Н. М. Академічний студентський Рух в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Н. М. Левицька. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 47 с. 12. Драгоманов М. Грунт, книжка та «препятствія» (листи і уваги про новини на Україні): Люди книжні і поліція: студентський рух в Харкові, Петербурзі, Києві і Одесі / М. Драгоманов // «Громада» (Женева). – 1879. – № 4. – С. 289. 13. Каторга и ссылка. – 1930. – № 5. 14. Бухбиндер Н. Студенческие волнения в Киеве в 1884 году (По неизвестным архивным материалам) / Н. Бухбиндер // Каторга и ссылка. – 1930. – №5. – С. 91–103.

Левицька Н. М. Студенти-гуманітарії в контексті боротьби за свої права і свободи (друга половина ХІХ ст.)

У статті проведено аналіз боротьби студентської молоді за свої академічні права та свободи. Зроблено спробу змалювати картину місця і ролі студентства в суспільно-політичному житті одночасно з розвитком

студентського руху в другій половині XIX століття. Аналізується процес осмислення студентських заворушень, їх основних соціальних причин та мета, яку вони прагнули досягти. Детально характеризується кожна причина студентських заворушень, а також їх наслідки. Підкреслюється вплив студентського руху на формування громадянської свідомості населення Російської імперії.

Ключові слова: студенти, академічний рух, «березневий рух», страйк, царат.

Левицкая Н. Н. Студенты-гуманитарии в контексте борьбы за свои права и свободы (вторая половина XIX в.)

В статье проведен анализ борьбы студенческой молодежи за свои академические права и свободы. Сделана попытка нарисовать картину места и роли студенчества в общественно-политической жизни одновременно с развитием студенческого движения во второй половине XIX века. Анализируется процесс осмысления студенческих беспорядков, их основных социальных причин и цель, которую они стремились достичь. Подробно характеризуется каждая из причин студенческих беспорядков, а также их последствия. Подчеркивается влияние студенческого движения на формирование общественного сознания населения Российской империи.

Ключевые слова: студенты, академическое движение, «мартовское движение», забастовка, царизм.

Levytska N. N. Humanitarian students in the fight for their rights and freedoms (second half of XIXth cr)

The article analyzes the struggle of students for their academic rights and freedoms. The place and role of students in public and political life simultaneously with the development of the students' movement in the second half of the nineteenth century are described. The processes of comprehension the students' unrest, their main social reasons and purpose that they sought to achieve are analyzed. Each cause of students' unrests and the consequences of these disturbances are characterized in details. The influence of the students' movement on the public conscience of the Russian Empire is stressed.

Keywords: students, academic movement, «March Movement», the strike, tsarism.

Стаття надійшла до редакції 2.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. іст. н., доц. Колосюк В. О.

УДК 94 (477.83) «15»

В. І. Петриків

**УСТРІЙ, ЛЮДНІСТЬ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
СЕЛА ДОВГЕ (ГІРСЬКЕ) У XVI – XVIII СТ.**

Загальна парадигма історії України не може бути відособленою від вивчення тенденцій у дослідженнях локальної історії, переосмислення ролі конкретних осіб, сіл і містечок у справах комплексного історичного пізнання. На сьогодні одне з важливих місць належить висвітленню «білих плям», що тісно пов'язані з дослідженням історії «малої Батьківщини кожного українця». У цьому контексті актуальності набуває вивчення історії кожного села, зокрема й Довгого Львівської області, минуле якого не повністю висвітлене в історичній літературі.

Певну увагу окремим історичним моментам історії села приділяли такі дослідники, як В. Інкін [1], Ю. Гошко [2]. Ще однією ґрунтовною працею, яка подає історичні факти з життя досліджуваного населеного пункту є історико-економічний нарис за матеріалами Перемишльської землі В. Пірка [3], де показано економічний розвиток села. Не слід забувати і про працю В. Котович [4], де вказано назви поселення у різні часи на підставі актових джерел, а також обґрунтовано на наукових позиціях походження назви села.

Історія села Довге Львівської області також представлена у краєзнавчій літературі. Кілька публіцистичних розвідок містять відомості про історію села, подекуди доволі цікаві, однак, в цілому, вкрай скупі та поверхові [5; 6].

Крім праць українських істориків, цінні відомості знаходимо у дослідженнях польських вчених. Наприклад, З. Будзинський [7] висвітлює церковне життя населення села у XV – XVI ст. Цікавою є праця А. Гліви [8], де висвітлюється зимовий напад кримських татар у 1626 р., в якій згадується, зокрема, і Довге.

Виходячи з актуальності теми та досліджуваної історіографічної, джерельної бази, мета статті – розкрити та узагальнити історичні відомості про історію села Довге (Гірське) на Дрогобиччині (XVI – XVIII ст.).

Село Довге лежить на південь від Дрогобича в горах Карпатах, над річкою Стрий. Це вже останнє село Дрогобиччини від південної сторони.

У науково-популярній літературі існує версія, що назва Довге походить від слова «довгі луки», що пролягали на обох берегах річки, на яких мешканці сусідньої Зубриці випасали худобу. З часом у назві залишилося одне слово «довгі», трансформоване розмовною традицією у назву села – Довге [5, с. 3]. Лінгвіст Віра Котович вважає, що у назві

села відображено особливості самого поселення. Ойконім утворено внаслідок субстантивації прикметника довге [4, с. 33–34]. Такої думки дотримується і польський дослідник В. Макарський. Зокрема він зазначає, що назва села Довге означає місцевість розташовану в довгій долині, або вздовж берегу річки чи лісу [9, с. 71–72].

Про важливість регіону в часи існування Галицького князівства та Галицько-Волинської держави засвідчує розташування неподалік давньоруської наскельної фортеці Тустань. Наприклад, відомо, що в Довгому для боротьби з перемитництвом була організована спеціальна група людей, в обов'язок якої входило слідкувати за бічними дорогами й стежками [2, с. 153].

Час заснування Довгого наразі точно не встановлений. Існує кілька припущень наукового і ненаукового характеру про час заснування села. Автори «Історії міст і сіл Української РСР» зазначають, що село виникло в XVI ст. [10, с. 318]. Усні перекази датують заснування села XII ст., інші – XV ст. На жаль, вони не оперті на документальні свідчення. В сучасній урядовій документації прийнято дату заснування поселення – 1312 р. [11, с. 38].

Наявні в нашому розпорядженні документальні відомості дозволять більш-менш точно визначити якщо не час заснування, то принаймні першу згадку про Довге. Зокрема, поборовий реєстр 1515 р. серед сіл Стрийського староства згадує два села з назвою Довге. Одне з них розташовувалося на 13 ланах, інше – на 3 ланах [12]. З пізніших обліково-статистичних джерел – зокрема, люстрації 1665 р. – відомо, що Довге Підбузьке розташовувалося на 16 ланах [13, с. 202]. Це дозволяє припустити, що Довге 1515 р., розкинуте на 13 ланах та пізніше Довге XVI ст., розміщене на 16 ланах, одне й те саме село. Втім, дата 1515 р. також, можливо, не є першою документальною згадкою про с. Довге. З. Будзинський, вивчаючи історію розбудови парафіяльної мережі на Перемільщині на початку XVI ст., дослідив перші відомі поборові реєстри Руського воєводства та опублікував на їхній основі перелік населених пунктів з вказівкою про наявність в них православної церкви. В цьому переліку також присутнє Довге [7, с. 142]. Отже, на 1507 р. село вже існувало й в ньому діяла церква.

Як і багато інших сіл Галицького Прикарпаття, Довге засноване на так званому «волоському праві». Тобто, існувала специфічна сільська адміністрація, на чолі якої стояв війт чи князь (звідси – князьство, княство), в інших селах тивун – (звідси – тивунство, тивунат). Князі-війти у селі зафіксовані вже з другої половини XVI ст. Так, у 1571 р. Захарко, війт із Довгого, визнав, що отримав 100 злотих від Андруся Кропивницького, який подарував Захарію, війту з Довгого, усю свою частку в Східниці [14, с. 482, 1019].

На середину XVII ст. відбулося розмежування маєткових прав війта-князя та його судово-адміністративних повноважень. Війтівство як окремих маєтковий комплекс опинилося в руках представників

заможної польської шляхти, яка одночасно виступала посесором сіл Довге, Головське і Зубриця. Так, Довге знаходилося в шляхетській посесії від 1648 р. в руках королівського обозного Адама Казановського, по нім Барановського [15, с. 61]. Від 1 червня 1652 р. посесором села був Ян Сап'єга – коронний писар польний, староста Слонімський, за привілеєм короля Яна Казимира виданого у Варшаві. Він також мав другий привілей від 2 травня 1653 р., за яким право на ці села поширювалося на дружину Сап'єги, Констанцію Гербурт [13, с. 202].

Поряд з посесором в селі продовжував існувати уряд вйта-князя, який, напевно, наглядав за порядком, чинив суд тощо. Згідно поборового реєстру 1658 р. посесором вйтівства в Довгому спочатку був Дем'ян Довжанський, а 26 січня 1656 р. король, Ян Казимир, надав вйтівство в селі Довге разом з Зубрицею і Головським полковникові Ернестові Гротові. Але з невідомих причин той не скористався наданням [15, с. 61; 16, с. 270]. Можливо тому, люстрація 1661–1665 рр. повідомляє, що князь в селі сидів на одному лані, але той лан кинув [13, с. 203]. Мабуть його господарство було повністю зруйноване. Претендентів на його місце у вказаний період ще не знайшлося. Проте, кожен бажаючий міг осісти на цьому лані за умови виконання повинностей.

В першій половині XVII ст. активізувалися напади татар на Галичину. Так, під час зимового нападу кримських татар постраждало і село Довге. Зокрема, повного спустошення зазнало $6\frac{3}{4}$ лана, з яких $\frac{1}{2}$ належала до попівства. Знищена була також корчма, млин, церква, попівство, господарства 2 загородників [8, с. 54].

Як і інші королівські села, село мало солтиса. Йдеться про вибранців, котрі обиралися з поміж селян, осаджувалися на одному лані, виділеному з поміж решти 20 ланів, та відбували військову повинність в якості піхотинців. Такий солтис-вибранець не відбував інших повинностей разом з усією громадою. Саме це мали на увазі люстратори, зазначаючи, що солтис сидів в селі на своїй «звичній повинності» [13, с. 202]. Наступні згадки про інститут князівства в Довгому знаходимо в пом'яниках, які збереглися в місцевій церкві Преображення Господнього. Так, у пом'яниках Данила Соп'яка (1801 р.) і Микити Соп'яка (1827 р.) вказується, що ці родини належать до «князей должанських под титулом Ільницьких» [17, с. 26]. Також пом'яники містять інформацію про урядників в селі. Зокрема, в пом'янику Григорія Прядилича міститься запис, який вказує, що урядником в 1726 р. в селі був пан Бегерський. В пом'янику Петра Жушмана вказується, що записи зроблені «за держави егомості пана Зельонки». Запис датується 9 лютого 1749 р. Наступні дані про урядників в селі знаходимо в пом'янику Федора Дубковича. Згідно даним записаних в цьому пом'янику на 20 березня 1759 р. урядником в селі був Кірніцький Казимир. Найпізніші відомості про урядників знаходимо в пом'янику Андреева Демучковича, де записано, що

правителем села на 12 листопада 1777 р. був Ігнатій (прізвище не читається). Також в цьому пом'янику є згадка про Івана урядника померлого 1663 р. [17, с. 27]. Найбільше відомостей знаходимо про старосту довжанського Теодора Зельонку. Зокрема відомо, що Теодор Зельонка брав участь в роботі сеймику Вишенського, який пройшов 16 січня 1733 р. в Сянку [18, с. 6]. Рішенням сеймику від 10 грудня 1733 р. призначено Теодора Зельонку збирати податок та проводити ревізію по всіх містах, селах, господарствах, броварнях та корчмах євреїв сяноцької землі. За цю роботу мав отримати 2 тисячі злотих та компенсацію, якщо потратить власні гроші під час виконання цієї роботи [18, с. 59]. До 7 червня 1734 р. Зельонка зібрав 2263 зл. 18 гр. податку з євреїв [18, с. 71].

Певне уявлення про господарський і матеріальний стан села дають документи XVII ст. Люстрації 1628, 1661 – 1665 рр. говорять, що село засіло на 16 ланах. Таким чином, територія села була однією з найбільших серед навколишніх сіл. Люстрація 1665 р. дає опис повинностей, які сплачували селяни. З неї довідуємося, що підданих перед війною (можливо, Хмельниччиною) було 90, а на момент складення люстрації 80. Можливо, йдеться про окремі господарства. Припустивши, що на кожне з них припадає 5–6 осіб, отримуємо загальну кількість жителів села – 400–480. Чиншу з лану дають по 7 зл. 4 гр. Всього з села брали 114 зл. 4 гр. Підсадків в цей час вже не було, проте перед війною були [13, с. 203]. Таким чином, Довге було одним з найприбутковіших сіл в навколишній окрузі.

На початку XVIII ст. Перемишльська земля, в зв'язку з Північною війною (1700–1721) зазнала значних матеріальних втрат внаслідок простою своїх та чужих військ. Так, в селах Довге, Головське і Зубриця хоругва Калиновського протягом зими 1712 р. завдала збитків селу, як свідчить подана до гродського суду скарга, на загальну суму – 22 740 зл. Звичайно, що в таких скаргах можуть мати місце й певні перебільшення, але якщо враховувати, що в цих селах війська відбували постої з 1709 до 1716 р. щорічно, то не важко уявити, яких видатків зазнали селяни за цих 7 років.

Не менш обтяжливими для населення були й переходи військ, особливо чужих. Зокрема, в сс. Довге, Головське і Зубриця, різні війська «випасли на полі зерно, із комор забрали із собою, забрали курей, гусей, свиней, овець, а також волів для возів» на загальну суму близько 10 000 зл. Пограбування військами продукту та фуражу позбавляло селян не лише посівного матеріалу, але й необхідних запасів для харчування та годівлі худоби [3, с. 50].

Крім спричинених військами розорень, галицьке село зазнало чимало збитків на початку XVIII ст. і від стихійних лих, що мали місце в регіоні. Так, від виливу ріки Стрий 23 липня 1711 р. постраждала південно-східна частина Перемильщини. Зокрема, в с. Довгому вода замулила біля 2000 кіп панського і селянського урожаю, забрала 2 хати,

а 60 залила, замулила огороди, а також проклала нове русло, загрожуючи затопленням селянських хат [3, с. 52].

Перші дані про кількість населення в селі датуються другою половиною XVII ст. Так, згідно ревізії 1692 р. сіл Задністрянської частини Перемишльської землі Довге було королівським селом, в якому проживало 99 кметів (селян), 7 князів, було 108 осілих дворів. В Зубриці, яка тоді належала до Довгого, проживало 12 кметів. В селі був один млин та одна корчма [3, с. 130].

На 1785 рік Довге разом з присілками Майдан, Перепростиня і Заріччя займало площу 92,27 км², кількість населення складало 1022 чоловік, густина населення становила 11,1 чоловік на 1 км². За етнічно-релігійним складом переважну більшість в Довгому становили греко-католики. Їх в селі проживало 820 осіб (80,2%), також в Довгому мешкали 110 євреїв (10,8%) та 92 римокатолики (9%) [19].

Отже, село Довге є одним із найдавніших поселень Дрогобицько-Самбірського підгір'я. За деякими припущеннями, село існувало з початку XIV ст., однак перша документальна згадка датується 1507 р. Це було типове поселення на «волоському праві», засноване в королівських володіннях.

Згідно джерел XVI – XVIII ст. село Довге становило собою велике поселення з розвинутою господарською структурою. Зокрема, в селі нараховувалося до сотні господарств, були наявні млини, корчма, фолж тощо. Соціальна структура села була неоднорідною. Окрім, власне селян, які становили більшість, в селі зустрічаються інші напівпривілейовані і привілейовані групи населення (князі, солтис-вибранець, священик, поповичі).

Суспільно-політичні процеси, що мали місце в Речі Посполитій, не оминули жителів села Довге. Зокрема, відомо, що бурхливі роки середини XVII – початку XVIII ст. торкнулися Довгого, завдавши мешканцям села значних матеріальних втрат.

Втім, дана праця не є вичерпною з історії Довгого. Пошук нових джерел в перспективі відкриває можливість більш глибоко з'ясувати окремі сторінки з історії села.

Список використаної літератури

1. **Інкін В.** Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI – XVIII ст. : історичні нариси / В. Інкін; [упоряд. та наук. ред. М. Крикуна. – Львів: Добра справа, 2004. – 420 с.
2. **Гошко Ю. Г.** Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV – XIX ст. / Ю. Г. Гошко. – К. : Наук. думка, 1991. – 256 с.
3. **Пірко В.** Галицьке село наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст. (історико-економічний нарис за матеріалами Перемишльської землі) / В. Пірко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2006. – 155 с.
4. **Котович В.** Походження назв населених пунктів Дрогобищини (наукові версії) / В. Котович. – Дрогобич: Посвіт, 2012. – 88 с.
5. **Пастух Р.** Довге (Гірське) / Р. Пастух // Галицька зоря. –

Дрогобич, 2008. – 8 квітня. 6. **Літописець** В'ячеслав із Золотої Бані. Подвійний ювілей в селі Довге Гірське // Галицька зоря. – Дрогобич, 2009. – 4 вересня. 7. **Budzinski Z.** Siec parafialna prawoslawnej diecezji przemyskiej na przelomie XV – XVI w. Proba rekonstrukcji na podstawie rejestrow podatkowych ziemi przemyskiej i sanockiej / Budzinski Z. // Polska – Ukraina 1000 lat sasiedztwa. – Przemysl, 1990. – S. 135–156. 8. **Gliwa A.** Zimowy najazd tatarów krymskich na Rzeczpospolitą w 1626 r. i jego skutki na terenie ziemi Przemyskiej / A. Gliwa // Rocznik Przemyski. – 2006. – T. XLII: Historia wojskowości. – Z. 1. 9. **Makarski W.** Nazwy miejscowości dawnej ziemi przemyskiej / W. Makarski. – Lublin, 1999. – 430 s. 10. **Історія міст і сіл УРСР.** Львівська область. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. – 980 с. 11. **Львівська** область. Адміністративно-територіальний поділ. Місцеві громади, органи державної влади та політичні партії. – Видання I. – Львів, 2011. 12. **Polska XVI wieku** pod wzgledem geograficzno-statystycznym. – Tom VII. Czesc I : Ziemie Ruskie. Rus czerwona opisana przez Aleksandra Jablonowskiego. – Warszawa: Warszawska Drukarnia Estetyczna Mazowiecka №2, 1902. 13. **Arlamowski K.** i Kaput W. Lustracja wojewodztwa Ruskiego 1661 – 1665. Czesc I ziemia Przemyska i Sanocka / K. Arlamowski i W. Kaput. – Wroclaw–Warszawa–Krakow, 1970. 14. **Центральний** державний історичний архів України у м. Львові 9далі – ЦДІАУЛ), ф. 13., оп. 1, спр. 24. 15. **Rejestr poborowy** ziemi przemyskiej z 1658 roku / [wyd. Zdisław Budzyński i Kazimierz Przyboś]. – Rzeszów : WSP, 2000. – T. I. – Cz. III. – 281 s. 16. **Akta Grodzkie i Ziemskie.** – Lwów : Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego, 1884–. – T. 10. – 542 s. 17. **Петриків В.** Родинні пом'яники села Довге Гірське / В. Петриків // Збірник наукових праць студентів історичного факультету. – Дрогобич, 2012. – Вип. II. 18. **Akta Grodzkie i Ziemskie** z archiwum t. z. Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów : nakł. Towarzystwa Naukowego, 1928–. – Tom XXIII: Lauda sejmikowe wiszeńskie, lwowskie, przemyskie i sanockie 1731–1772. – 1928. – 682 s. 19. **Budziński Z.** Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna / Z. Budziński. – Rzeszów : Wydawn. Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, 1993–. – Tom 2 : Dokumentacja statystyczna i kartograficzna. – 1993. – 519 s.

Петриків В. І. Устрій, людність, соціально-економічний розвиток села Довге (Гірське) у XVI – XVIII ст.

У статті розглянуто різні аспекти життя села Довгого (Гірського) з часу першої писемної гадки до кінця XVIII ст. Зокрема, проаналізовані різні версії обставин та дати заснування села. На основі документальних свідчень реконструйовано адміністративно-правовий устрій села, відтворено його господарський уклад. Визначено соціальний склад села Довге (Гірське), рівень розвитку його господарської структури. З'ясовано вплив на життя мешканців села суспільно-політичних процесів, що мали місце в Речі Посполитій у середині XVII – на початку XVIII ст.

Ключові слова: Довге (Гірське), мікроісторія, краєзнавство.

Петрыкив В. И. Устройство, общество, социально-экономическое развитие села Долгое (Горское) в XVI – XVIII ст.

В статье рассмотрены разные аспекты жизни села Долгое (Горское) с момента первого письменного упоминания до конца XVIII ст. В частности, проанализированные разные версии обстоятельств и даты создания села. На основании документальных свидетельств реконструировано административно-правовое устройство села, воссоздан его хозяйственный уклад. Определен социальный состав села Долгое (Горское), уровень развития его хозяйственной структуры. Выяснено влияние на жизнь обитателей села общественно-политических процессов, происходивших в Речи Посполитой в середине XVII – начале XVIII ст.

Ключевые слова: Долгое (Горское), микроистория, краеведение.

Petrykiv V. I. Structure, society, social and economic evolution of Dovhe (Hirske) settlement in XVI – XVIII cr.

In article are considered different aspects of a village life of Dovhe (Hirske) settlement since the first written mention till the end of the XVIII cr. Different versions of the circumstances and the dates of founding of the village are analyzed. Based on documentary evidences the administrative, legal, and economic systems of the village are recreated. The social composition of the Dovhe (Hirske) settlement, level of development of its economic structure are defined. The influence of social-political processes that took place in the Polish–Lithuanian Commonwealth in the middle of XVII – early XVIII cr are ascertained.

Keywords: Dovhe (Hirske) settlement, micro history, study of a region.

Стаття надійшла до редакції 9.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. іст. н., проф. Тимошенко Л. В.

УДК 94 (477): 321.72

А. В. Поляков

**КОНСТИТУЦІЙНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ
РЕСПУБЛІЦІ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ
(ЛИСТОПАД 1918 – ПОЧАТОК 1921 РР.)**

Конституційне будівництво в УНР доби Директорії являє собою важливу сторінку історії держави і права України. У той же час помилки, допущені під час конституційного процесу того часу (листопад 1918 – січень 1921 рр.), мають бути враховані на сучасному етапі побудови демократичної правової держави і формування громадянського суспільства в Україні

Метою статті є з'ясування загальних і особливих рис, закономірностей конституційного будівництва в УНР доби Директорії, аналіз змісту конституційних актів, які були прийняті в цей період, нереалізованих проектів конституції УНР.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є першим у вітчизняній історіографії комплексним дослідженням, спеціально присвяченим конституційному будівництву в УНР доби Директорії.

Джерельна база дослідження сформована в першу чергу нормативно-правовими актами і проектами, підготовчими та супровідними матеріалами до них періоду УНР доби Директорії.

В радянський час, в силу упередженого, класового, ідеологічно детермінованого підходу, умов для об'єктивного вивчення конституційного процесу в УНР доби Директорії практично не було.

Певні аспекти історії державно-конституційного будівництва в УНР доби Директорії почали неупереджено розглядатися в Україні лише в 90-і роки ХХ ст. [1; 2; 3], але власне процес законотворчості при цьому не розглядався і не аналізувався. Перші, доволі поверхові спроби охарактеризувати конституційні акти того часу належать Д. Б. Яневському і В. І. Крюкову [4, с.8–37; 5, с.3–41]. В цілому, вивчення законотворчого процесу в «другій» УНР залишається малодослідженим явищем у вітчизняному конституційному праві, не визначені його особливості і значення для подальшого розвитку конституційного права в Україні, не розкрита співзвучність з нормами розвинутого сучасного конституційного права у світі.

Перший етап конституційного будівництва в УНР доби Директорії (грудень 1918 – серпень 1919 рр.), розпочатий рішенням Державної наради 12–14 грудня 1918 р. (м. Вінниця), характеризується спробою побудови в Україні власної моделі соціалізму, шляхом доповнення радянської моделі деякими рисами західних демократій. Першим актом конституційного значення в цьому напрямку, на нашу думку, була «Декларація Директорії УНР» від 26 грудня 1918 р. [4].

Завдання конституювання нової державної влади взяв на себе Трудовий Конгрес, який зібрався у Києві 22 січня 1919 р. Він ухвалив Акт злуки Східної та Західної України, видав два конституційні акти – Універсал Трудового Конгресу «До українського народу» та «Закон про форму влади в Україні». Якщо останній, вперше після проголошення УНР в листопаді 1917 р., затвердив у загальній формі державний устрій УНР [6, с. 467–468] (Конституція УНР від 29 квітня 1918 р. не набрала чинності і не відповідала зміненим умовам), то Універсал фактично був конституційним актом, яким визначалися напрямки законотворчої роботи, функції Директорії, Ради Народних Міністрів, органів місцевої влади. Уся повнота влади зосереджувалася у Трудового Конгресу, а в період між його сесіями – у постійно діючій Директорії, яка дістала право «видавати закони, необхідні для оборони Республіки», які підлягали затвердженню на найближчій сесії Конгресу [6, с. 467; 7], призначати уряд – Раду Народних Міністрів і контролювати у міжсесійний період його діяльність, через постійно діючі профільні комісії Конгресу: оборони, земельної, культурно-освітньої, бюджетної, закордонних справ, харчових справ. Органами місцевої влади виступали повітові і губернські трудові ради, які склалися «пропорційно з представників селянства і робітництва» [6, с. 467].

Були також інші акти з ознаками конституційних, прийняті Конгресом – «Декларація до народу конгресу трудового народу України» [8, с. 168–169], «Резолюція конгресу трудового народу України», «Закон про місцеві конгреси і ради трудового народу», «Тимчасовий закон про внесення і затвердження законів в УНР» (лютий 1919 р.) [9]. Вони в основному дублювали положення вищезазначених двох актів. Вказані конституційні акти УНР передбачали побудову держави трудових рад, обмежували публічно-правову правоздатність значної частини населення України («нетрудового елемента»), тобто визначали дискримінацію за соціальними ознаками, і не можуть вважатися досягненнями вітчизняної конституційно-правової думки.

Наступний етап конституційного процесу в «другій» УНР настав у серпні 1919 р., коли сталися зміни в керівництві держави, а магістральний шлях державотворення зазнав більш ніж суттєвої корекції в напрямі до апробованих світовою історією загальноприйнятих демократичних засад організації державного і суспільного життя. При цьому, на практиці, задекларовані демократичні методи реалізації державно-владних повноважень не спрацювали і вся повнота влади, внаслідок вкрай складних соціальних і політичних умов, була фактично зосереджена в руках Голови Директорії УНР С. В. Петлюри.

У цей час активізувалась участь уряду (РНМ) в конституційному будівництві. Рада Народних Міністрів на чолі з І. П. Мазепою, наприкінці 1919 р. ухвалила кілька конституційних тимчасових законів, зокрема «Тимчасовий закон про форму державного устрою і порядок законодавства» [1], який мав чітко окреслити компетенцію Директорії та

визначити правові основи діяльності передпарламенту УНР – Державної Народної Ради (ДНР), перед якою і повинен був нести відповідальність уряд. «Закон про скликання Державної Народної Ради УНР» визначав принципи формування передпарламенту такими самими, на яких у 1917 р. будувалась Українська Центральна Рада, тобто передбачалось формувати передпарламент за партійними ознаками згідно з суб'єктивно визначеними нормами представництва. Такі підходи до складу даного законодавчого органу зберігались до кінця досліджуваного періоду.

14 лютого 1919 р. Директорія затвердила тимчасовий Закон «Про порядок внесення і затвердження законів в Українській Народній Республіці», в якому ще раз було зроблено спробу розмежувати правовий статус Директорії та уряду. Закон визначав, що тимчасово право ухвалення законів передається Кабінету Народних Міністрів та більш широкій за складом Раді Народних Міністрів, і лише «в надзвичайних випадках закони і постанови можуть видаватися безпосередньо Директорією без попередньої ухвали Кабінету чи Ради Народних Міністрів» [9].

12 листопада 1920 р. С. В. Петлюра, як Голова Директорії, затвердив підготовлені комісією «Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР» [8, с. 162] та «Закон про Державну Народну Раду» [8, с. 163]. Однак вже за два дні урядові установи Української Народної Республіки емігрували з Кам'янець-Подільського в Галичину, окуповану поляками. Вже там був розроблений і затверджений черговий конституційний закон про передпарламент – Раду Республіки. Цей тимчасовий вищий орган влади не мав права вирішувати цілий ряд питань, які регулюються нормами конституційного права: прийняття постійної Конституції УНР, внесення змін до робітничого і земельного законодавства, визначення правового статусу національних меншин. 9 січня 1921 р. був затверджений закон, який визначав кількісний склад і порядок формування Ради Республіки, вона складалася з представників українських політичних партій, переважно соціалістичної орієнтації.

На нашу думку, найбільш значущих проектів Конституції УНР було три, котрі дозволяють судити і про характер конституційного процесу в Республіці, і про рівень втілення політико-правових ідей в цих документах.

В «Начерку проекту державного законодавства для Української Трудової Республіки» [10, с. 1], автором якого став доктор права О. Копцюх, було чимало декларативного, часом утопічного. Однак, незважаючи на те, що його автор бажав побудувати в Україні соціалізм і трудову республіку, цей проект в цілому мав демократичне спрямування – він передбачав, насамперед, утворення парламентської федеративної держави, в якій ніхто не обмежувався в правах за будь-якими ознаками, в тому числі соціальними. Суттєвою вадою проекту була поверховість і

непропрацьованість положень. В життя цей проект, як і наступні, так і був втілений.

Проект Конституції УНР О. Ейхельмана [2, с. 149–219] був досить виваженим, логічно побудованим, передовим для свого часу проектом конституції демократичної держави. Безумовно, він мав певні вади, зокрема прагнення фіксувати в Конституції УНР окремі цивільно-правові та адміністративно-правові відносини, відзначався нехарактерною для конституційно-правових актів багатослівністю у формулюваннях, включав певні федералістські моменти, вважав, що влада повинна мати не три, а п'ять гілок: установчу, законодавчу, виконавчу, судову і фінансово-контрольну тощо. Та у будь-якому випадку проект Конституції УНР О. Ейхельмана, що не поступався кращим тогочасним взірцям світових демократичних конституцій, є видатною пам'яткою вітчизняної конституційно-правової думки.

Урядовий проект Конституції УНР [2, с. 126–148] був розроблений урядовою конституційною комісією на підставі конституційного проекту Всеукраїнської Національної Ради (своєрідного тимчасового парламенту), підготовленого протягом 1920 р. С. Бараном. Урядовий проект був досить значним за обсягом, мав прогресивну структуру, яка використовується і при створенні сучасних конституцій. Зокрема він складався із розділів: I. Українська держава. II. Православна церква. III. Права та обов'язки громадян. IV. Державна Рада і Державний Союз. V. Голова держави. VI. Правительство. VII. Самоврядування. VIII. Суд. IX. Оборона держави. X. Перехідні і прикінцеві постанови. Даний проект включав певні федералістські моменти, детально регламентував діяльність різних гілок влади і забезпечував громадянам широкий спектр політичних прав. Недоліком проекту можна вважати те, що він не відокремлював правовий статус людини і правовий статус громадянина. Проект передбачав використання, як і сучасною Конституцією України, принципу єдності прав і обов'язків. Останні були зведені до мінімуму. Норми проекту з демократичних позицій регламентували питання надання українського громадянства, рівної правосуб'єктності громадян, свободи людини, свободи її світогляду і віросповідання, вибору місця помешкання, освіти, вільного висловлювання своєї думки, праці, власності. Надмірна увага в проекті приділена статусу православної церкви, і це, безумовно, належить віднести до його недоліків.

Даний проект базувався на класичному поділі влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Законодавчий представницький орган одержував назву Державна Рада. Оскільки в умовах 1920 р. не було можливості обрати її шляхом всенародних виборів, передбачалось до її скликання утворення тимчасового представницького органу – Державного Союзу, як передпарламенту з обмеженою законодавчою компетенцією [2, с. 147–148]. В урядовому проекті багато уваги приділялося визначенню системи верховної виконавчої влади, яка мала

складатися з Голови держави і Ради Міністрів. Правовий статус Голови держави мав деякі спільні риси з правовим статусом сучасного Президента України. В статті 151 проекту зазначалося, що на перехідний період Головою Держави є Симон Петлюра. Уряд, як і зараз, відрізнявся окресленою компетенцією. Проект передбачав і утворення органів виконавчої влади на місцях – установ державної адміністрації, але питання про їх склад і повноваження не порушувалося.

Цей проект, безумовно, належить до найбільш значущих віх в історії українського конституційного будівництва і є видатною пам'яткою політико-правової думки, свідченням того, що попри всі труднощі й суперечності, протиріччя і помилки, вектор державницьких змагань УНР був врешті-решт спрямованим до демократичних засад організації державного і суспільного життя.

Отже, після приходу до влади Директорії була відновлена УНР. Розпочався новий період державотворення та його законодавчого оформлення. Він продовжувався з листопада 1918 до початку 1921 рр. Конституційне будівництво в той час відбувалося в складних умовах політичної, економічної, воєнної і територіальної нестабільності, відсутності досвіду конституційної нормотворчості. Однак, незважаючи на це, конституційний процес в УНР доби Директорії мав високу інтенсивність, що свідчить про високу міру усвідомлення керівництвом Республіки важливості конституційно-правової нормотворчості для розбудови незалежної демократичної держави.

Те, що УНР доби Директорії, ухваливши цілу низку конституційних актів різного юридико-технічного рівня та суспільної значущості, так і не прийняла Конституцію, свідчить не про нехтування керівництвом Республіки цим питанням, а навпаки, про розуміння виняткового значення Основного закону для подальшого державотворення в Україні, усвідомлення необхідності обов'язкового прийняття його демократичним шляхом, для чого об'єктивних можливостей на той час не було.

Список використаної літератури

1. **Україна** в 1917–1921 гг. : сб. науч. трудов / [отв. ред. Ю. Ю. Кондуфор]. – К. : Наук. думка, 1991. – 280 с. 2. **Конституційні акти України, 1917 – 1920** : Невідомі конституції України [Електронний ресурс]. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 269 с. – Режим доступу: <http://www.history.univ.kiev.ua/download/LibraryKNUHistory/Sources/Constitutionalism%20PyzhykAM%20%20Konstitutsiyni%20akty%20ta%20proekty%20doby%20Ukrains'koi%20revolyutsii.pdf> 3. **Центральний державний архів вищих органів влади та управління України** (далі – ЦДАВО), ф. 1065, оп. 2, спр. 483, 7 арк. 4. **Відродження**. – 1918. – 26 (13) грудня. – № 219 (додаток). 5. **ЦДАВО**, ф. 1429, оп. 1, спр. 5, 8 арк. 6. **Директорія**, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. : Документи і матеріали :

у 2 т., 3 ч. / [упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін.]. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006–. – Том 2. – 2006. – 744 с. 7. **Верстюк В. Ф.** Українська Народна Республіка під проводом Директорії / В. Ф. Верстюк // Історія України: нове бачення: у 2 т. – К. : Вид-во Україна, 1996–. – Т. 2. – 1996. – С. 81–87. 8. **Мазепа І.** Україна в огні й бурі революції 1917–1921. / І. Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с. 9. **ЦДАВО**, ф. 2208, оп. 1, спр. 141, арк. 5–5зв. [Електронний ресурс]. – Засвідчена копія. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=1229863 10. **ЦДАВО**, ф. 1092, оп. 2, спр. 101, 23 с.

Поляков А. В. Конституційне будівництво в Українській Народній Республіці доби Директорії (листопад 1918 – початок 1921 рр.)

Стаття присвячена дослідженню цілісної картини конституційного будівництва в УНР доби Директорії. На основі аналізу конституційних актів, нереалізованих проектів конституції України, досліджено розвиток конституційного будівництва в УНР в листопаді 1918 – на початку 1921 рр., вплив на нього різних об'єктивних і суб'єктивних факторів. Встановлено, що діячі Директорії усвідомлювали виняткове значення Конституції для подальшого державотворення в Україні та необхідність обов'язкового прийняття її демократичним шляхом, для чого об'єктивних можливостей на той час не було.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Директорія, конституційне будівництво, конституційний акт, конституційний проект.

Поляков А. В. Конституционное строительство в Украинской Народной Республике периода Директории (ноябрь 1918 – начало 1921 гг.)

Статья посвящена исследованию целостной картины конституционного строительства в УНР периода Директории. На основе анализа конституционных актов, нереализованных проектов конституции Украины, исследовано развитие конституционного строительства в УНР в ноябре 1918 – начале 1921 гг., влияние на него разных объективных и субъективных факторов. Установлено, что деятели Директории осознавали исключительное значение Конституции для дальнейшего процесса строительства Украинского государства и необходимость обязательного принятия ее демократическим путем, для чего объективные возможности в то время отсутствовали.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, Директория, конституционное строительство, конституционный акт, конституционный проект.

Polyakov A. V. Constitutional development of the Ukrainian People's Republic during the period of the Directory (November 1918 – early 1921)

The article deals with a complete picture of the constitutional development during the period of the Directory of the Ukrainian People's Republic. Based on an analysis of the constitutional acts and unrealized Constitution drafts, the development of constitutional formation in the Ukrainian People's Republic in November 1918 – early 1921 and the effect on this process of various objective and subjective factors are investigated. It is ascertained that statesmen of the Directory realized the ultimate significance of the Constitution for further development of the Ukrainian State and necessity of democratic way of its approval. There were no possibilities for this.

Keywords: the Ukrainian People's Republic, the Directory, the constitutional formation, the Constitutional Act, the Constitutional Drafts.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. іст. н., проф. Гарін В. Б.

УДК 94(477.7) «1820–1914»

О. Т. Чумак

**ВЛИЯНИЕ НЕМЕЦКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ НА СОЦИАЛЬНО-
ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЮГА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
(1820 – 1914 ГГ.)**

Вопросы, связанные с деятельностью разных этнических групп, в том числе и немецких колонистов, в Украине были актуальными, находились в центре внимания как ученых, так и общественности. В советское время и в период независимости проблеме участия немцев в социально-экономической жизни Российской империи посвящали работы С. Боблева [1], В. Васильчук [2], И. Гуржий [3], Е. Дружинина [4], И. Кулыныч и Н. Крывец [5], В. Наулко [6], Л. Циганенко [7] и др.

Данная проблема является многоаспектной и включает ряд узловых проблем, которые раньше не решались. На наш взгляд, они являются актуальными и выбраны нами в качестве объекта научных интересов.

Социально-экономической основой деятельности немецких поселенцев-колонистов с конца XVIII в. стала благоприятная переселенческая политика Российской империи. Доктор истории Владимир Васильчук выделяет следующие позитивные результаты этой политики при Екатерине II и Павле I, которые повлияли на социально-экономическую жизнь Российской империи [2, с. 135]:

- на юге Российской империи была создана сеть колоний, жители которых начали модернизацию отдельных методов обработки земли, совершенствовали сельхозорудия, налаживали систему орошения;
- благодаря колонизации были экономически укреплены южные границы государства;
- решались задачи по введению больших земельных пространств Украины в хозяйственный оборот.

Немецкие переселенцы всегда оставались национальным меньшинством на юге Российской империи, но оказали существенное влияние на социальную, экономическую и духовную жизнь страны. В сельскохозяйственной сфере немцам-колонистам удалось синтезировать европейский опыт с украинскими традициями. В свою очередь, царское правительство пыталось регулировать проблемные ситуации, чтобы избежать земельных споров, из-за которых нередко возникала социальная напряженность. С 1790-х гг. начали действовать территориальные комиссии, а с 1820-х гг. – особый комитет специальных правил распределения наделов с учетом местных условий. Право на землю подтверждалось документами отдельно для иностранцев, для коренных жителей и государственных крестьян.

Правительство стремилось, чтобы усадьба и хозяйство, переходя из поколения в поколение, оставались бы у одного хозяина, а каждая семья, получив нормальный земельный надел, оседала на месте. Индивидуальное наследственное землепользование не без оснований рассматривалось как один из движителей хозяйственного успеха. Каждая колония выступала коллективным земельным владельцем, члены которой имели право наследственного пользования наделами, фактически речь шла о частном землевладении при юридически общинной собственности. Колонисты не имели право продать или передать в другие руки землю без разрешения общины. Если кто-то намеревался отделиться от семьи, он должен был получить разрешение, где гарантировалось сохранение и соблюдение им установленных правил ведения хозяйства [7, с. 23]. В таких условиях перенаселение колонии приводило к тому, что члены общества вынуждены были совместно покупать землю для бедных поселенцев или создавать дочерние колонии. Аналогичным способом действовали и предприимчивые крестьяне: они объединялись для приобретения земли и создавали новые населенные пункты [8, с. 63].

На юге Российской империи сложилась особая система землепользования. Колонистам предоставлялась государственная земля в соответствии с заключенными во время поселения соглашениями. При этом учитывалась исключительно пахотная земля. Каменистые, песчаные и другие непригодные для земледелия земли, озера, болота, солончаки отдавались в общинное пользование. Земли с полезными ископаемыми изымались из сельскохозяйственного обращения. Земля колоний была четырех типов: приусадебная, сенокосная, пастбищная и полевая. Последняя располагалась возле села и делилась на четыре части (четыреполье). Каждое поле имело размер больше 6 десятин. Наделы находились поблизости, что позволяло обрабатывать их, не тратя время на преодоление расстояния, использовать рабочий скот и усовершенствованные орудия труда [1, с. 49].

Теплый климат с достаточным количеством влаги и равнинная местность позволяли эффективно заниматься как земледелием, так и животноводством. В Таврической губернии к середине XIX в. ведущую роль играло животноводство, в Херсонской и Екатеринославской – доминировало земледелие. Важным фактором успешного развития земледелия были плодородные украинские черноземы. Постепенно в процессе хозяйствования складывалась региональная специализация территорий. Обеспечены землей колонисты были по-разному. Это зависело и от отношения к переселенцам со стороны местных помещиков, и от производительности почв. В начале 1840-х гг. в четырех немецких колониях Бердянского уезда Таврической губернии 122 семьи владели наследственными наделами, а 13 были безземельными. В их пользовании было около 8 600 десятин казенных земель. В среднем

семья имела 70 десятин. На семью из пяти человек приходилось голов крупного рогатого скота – 4,5, коней – 2,5, овец – 21,5 [4, с. 241].

Рациональное ведение хозяйства, умение найти выход из критической экономической ситуации, настойчивость позволили поселенцам интенсифицировать животноводство, которое вывело немецкие хозяйства на лидирующие позиции по сравнению с хозяйствами местных жителей. На эти позиции повлияли и такие преимущества колонистов перед местным населением, как широкие права самоуправления, ряд предоставленных правительством льгот, независимость от помещиков. Немцы первыми в Украине начали разводить тонкорунную породу овец. Много тонкорунных овец выращивались в Екатеринославской и Херсонской губерниях. Этому способствовала возможность относительно беспрепятственно перегонять породных животных из-за границы. Еще эффективнее было разведение овец в Крыму с его климатом и отличными горными пастбищами.

Значительную роль в улучшении породистости овец сыграл Союз семи лучших хозяйств овцеводческого профиля, созданный по инициативе колониста С. Контениуса. Хозяйства оказывали Союзу финансовую и материальную поддержку, использовали зарубежный селекционный опыт. Практически во всех хозяйствах уезда уже в 1820 г., благодаря усилиям членов Союза, содержались лишь породные и высокопородные овцы. Екатеринославская суконная фабрика получила возможность закупать шерсть высокого качества. Выгодные для колонистов закупочные цены (50 руб. за пуд) стимулировали последующее развитие овцеводства [9, с. 142]. Колонисты-овцеводы вели свое хозяйство предприимчиво, с учетом новейших достижений в организации труда. Большой опыт по изготовлению масла и брынзы, уходу за овцами имели немцы-менониты, их знания заимствовали местные жители [6, с. 104]. В середине XIX в. большой вклад в пропаганду опыта разведения овец и селекцию сделала семья Фальц-Фейнов, подвижническая деятельность которой выходила далеко за пределы прагматичных интересов колонистов и оказала влияние на экономическую жизнь Украины [10, с. 18].

Развитию овцеводства в колониях способствовало то обстоятельство, что шерсть стала важным экспортным сырьем России. Ею торговали даже с Англией – традиционным мировым производителем шерсти. Только за первое двадцатилетие XIX в. стоимость вывезенной через южные морские порты шерсти выросла в четыре раза, что составило 16 % общероссийского экспорта.

Значительным импульсом для развития скотоводства в Российской империи послужило разрешение царского правительства (1827 г.) торговать в России скотом разных пород. В середине 1830-х гг. подвижник развития немецких колоний Й. Корнис взялся за выведение породы коров путем скрещивания элитного скота монастырских хозяйств Подмосковья с холмогорской породой, распространенной на

Полтавщине. В итоге появилась новая порода, которую называли в простонародье «красная немка». Эти животные отличались высокими надоями и достаточно быстро начали распространяться по всему Югу, доказывая свои преимущества перед традиционной серой украинской породой. К примеру, в 1895 г. на Екатеринославщине средние надои немецких коров в хозяйствах колонистов в 3,5 раза превышали надои коров серой украинской породы и достигли 214 пудов в год [8, с. 73].

Особое внимание колонисты уделяли условиям содержания скота, приготовлению кормов и осуществляли тщательную селекцию. Немало денег они тратили на закупку племенных быков. В 1846 г. в колониях насчитывалось 718 быков и 256 племенных жеребцов. Успеху в этом деле способствовали связи поселенцев с Европой, откуда без проблем завозились животные лучших пород. На приобретение животных лучших пород из общественных средств было отпущено больше 4 тыс. руб.

С 1830-х гг. животноводство в немецких хозяйствах приобретает характер молочнотоварного производства. Лишь в 1846 г. колонистами было продано масла и сыра на сумму более 70000 руб.; от продажи крупного рогатого скота, лошадей и овец получено 280000 руб. [9, с. 153].

Занимались немецкие переселенцы и садоводством. Согласно плану землеустройства колоний, участок под сад предоставлялся каждой семье и отдельно – для создания общественных плантаций – каждому поселению. В 1841 г. в молочанских колониях Таврической губернии насчитывались 105 397 фруктовых, 80 760 шелковиц и 116 787 лесных насаждений [11, с. 126]. В Екатеринославских колониях было 155 садов в индивидуальных хозяйствах и один общественный [12, с. 70]. Из года в год площадь садов увеличивалась, несмотря на жесткие правила селекции, когда выбраковывались непродуктивные деревья. Лишь в 1846 г. в разных колониях было заложено 185 новых садов. Было посажено 143 900 плодовых деревьев; общее количество фруктовых деревьев составило 3 618 000. Культивирование шелковицы, в свою очередь, содействовало развитию в колониях шелководства. Только в двух уездах Таврической губернии в 1846 г. было намотано свыше 95 пудов шелка [9, с. 153].

Попечительский комитет обязал колонистов степи непременно заниматься лесоразведением. На каждом участке в 70 дес. переселенцы должны были высадить не менее полдесятины леса. Уже в 1830-е гг. в деле облесения были достигнуты результаты, особенно после того, когда по инициативе Й. Корниса было создано Общество правильного и методичного лесоразведения. Со временем посадка деревьев с целью снегозадержания и защиты земель от степных суховеев стали нормой ведения хозяйства и общественным долгом каждого колониста.

Лесоразведение в степи отличалось сложностью и дороговизной, требовало умения, настойчивости, выдержки. Немцы подошли к этому делу со свойственной им педантичностью. Эти участки выделялись

четким планированием, правильным чередованием сортов. Немало деревьев сажали с обеих сторон дорог, дабы предотвратить эрозию почв. Расходы, связанные с лесоразведением, как правило, ложились на плечи колонистов, но выделялись и общественные средства, что свидетельствует не только о понимании важности данного дела, но и о небезразличии к судьбе своей новой родины, и могут служить примером заботливого отношения к окружающей природе [8, с. 66].

Занимались немцы и табаководством. По мнению историка В. Васильчука, они переняли это занятие от болгарских поселенцев [2, с. 137]. Попечительский комитет распространял среди них инструкцию по культивации табака, материально поощрял разведение этой культуры. В 1840-е гг. большие посевы табака появились в семи уездах Таврической губернии. В 1846 г. здесь было реализовано на внутреннем рынке 1200 пудов этой продукции [5, с. 97].

Большую прибыль приносили колонистам виноградарство и виноделие. Учитывая климатические условия и качество почв, виноградарство распространялось в разных губерниях неравномерно. В Екатеринославской и Таврической губерниях виноградников было мало, а вот в Либентальском, Кучурганском, Березанском и Глюкстальском уездах Херсонской губернии урожай винограда давал свыше 130000 ведер вина. В начале XIX в. виноделие начало развиваться и в Крыму. В 1828 г. было основано Магарачское училище виноделия, которое оказало значительное влияние на развитие отрасли. В 1847 г. в Таврической губернии уже имелось около 13 тыс. виноградников [9, с. 154].

Немецкие поселенцы занимались и пчеловодством. На Юге до появления колонистов оно развивалось слабо. Например, в Екатеринославской губернии в конце XVIII в. насчитывался всего 241 улей. Именно немцы создали в начале XIX в. крупные пасеки. Например, в этот период в Молочанском уезде Таврической губернии было 1 236 ульев, которые приносили 1 600 руб. дохода [12, с. 80].

Существующие в немецких колониях правила землепользования в известной степени стимулировали развитие ремесел и промыслов. С другой стороны, немало переселенцев были именно ремесленниками, а не земледельцами, и были обязаны заниматься своим непосредственным делом. С 1790-х по 1840-е гг. – период быстрого развития и совершенствования ремесленной деятельности колонистов. В 1846 г. на юге Украины 2 594 немецкие семьи занимались исключительно ремеслом или промыслами. Наиболее распространенными среди них были специальности: портные – 545, сапожники – 497, кузнецы – 466, плотники – 310, каменщики – 274, мельники – 235, столяры – 214, бондари – 218, ткачи – 214, каретники – 151. 32 семьи были записаны в купеческие гильдии, а 108 вели торговлю на основании патентов [9, с. 156].

Предприимчивые немецкие мастера смело брали ссуды и открывали гончарное, черепичное производство и даже кирпичные

заводы. В 1850-х гг. большинство из них превратились в большие заводы со значительным количеством рабочих и объемом продукции. Однако многие не смогли успешно конкурировать с местными умельцами и были вынуждены заняться земледелием. В 1806 г. российское правительство выдало указ об обеспечении ремесленников-колонистов наделом земли в 10 дес. Потребность в дополнительных заработках побуждала поселенцев прибегать к ремеслу как вспомогательному виду деятельности. Одним из таких занятий стало изготовление сельскохозяйственного инвентаря и механизмов для переработки продукции. Колонисты чувствовали острую потребность в эффективных орудиях труда. С другой стороны, добротная земледельческая техника была необходима и коренному населению. Экспортировать ее из-за границы было слишком дорого.

Немецкие колонисты взялись за совершенствование орудий труда сразу, как только приспособились к новым условиям ведения хозяйства. В конце 1860-х гг. был создан трехсошниковый плуг, производительность которого втрое превышала аналогичные показатели плугов, которые применялись до этого [13, с. 634]. Совершенствовались и другие земледельческие орудия и механизмы: молотилки, веялки, соломорезки.

В 1840 г. в колонии Штейндорф Славяносербского уезда Екатеринославской губернии был построен один из первых в Украине заводов по производству сельскохозяйственных машин немца А. Шумана. К середине XIX в. в Украине уже действовало 13 предприятий этого профиля, их большая часть принадлежала выходцам из Германии – И. Гану, Е. Фальку и др. [8, с. 78]. В 1875 г. Ф. Васловский открыл завод по производству веялок, где ежегодно выпускалось около полутысячи этих земледельческих орудий. В 1905 г. колонисты Й. Герстенбергер и Я. Бюмр построили чугунолитейный завод, на котором ежегодно производилось до 1000 косилок и 250 сеялок [6].

Колонисты-ремесленники обеспечивали земледельцев широким ассортиментом изделий: от самых простых орудий труда до сложных механизмов (соломорезки, плуги, бороны, грабли, полевые катки, телеги, сани). Почти 70% этой продукции было приобретено колонистами, государственными и помещичьими хозяйствами, коренными жителями. Особо успешно работали мастерские по изготовлению телег. Эти транспортные средства пользовались большим спросом, поскольку отличались надежностью, легкостью и красивым внешним видом.

Население колоний не было однородным по уровню достатка, а после отмены крепостного права процесс имущественного расслоения стал еще интенсивнее. В 1890-е гг. в 34 колониях Пришибской и Ейгенфельдской волостей Таврической губернии (1751 двор) по размерам землевладения поселения распределялись так: 745 дворов были

безземельными или имели до 40 дес., 851 – от 40 до 160 дес. и только 15 дворов имели свыше 160 дес. [8, с. 79].

Переработка сельскохозяйственной продукции была одной из составляющих товарного производства в колониях. В 1912 г. произошел настоящий переворот в сфере переработки животноводческой продукции. В колонии Вальддорф Таврической губернии были построена фабрика по производству сухого молока. Инициаторами ее создания стали И. и Ф. Гардок, П. Герти и Я. Шрепп. У баварского изобретателя М. Габлера они приобрели патент на изготовление этого продукта, который обошелся им в 110 тыс. руб. Молочный порошок нашел широкое приложение в кондитерской промышленности, закупался для потребностей армии. Это значительно стимулировало последующее развитие молочного животноводства и способствовало прогрессу всего аграрного производства и росту благосостояния колонистов [5, с. 107].

Интенсивное развитие капитализма вызывало подъем торговли. Немецкие поселенцы как производители товарной продукции стали активными участниками всероссийского рынка.

Возникали большие фермерские хозяйства (Корниса, Фальц-Фейна и др.), где применялись наиболее передовые на то время методы ведения хозяйства. Они владели земельными наделами общей площадью более 1000 дес. Но было немало и противоположных случаев, когда большие семьи колонистов имели незначительные участки, которые не позволяли им не только эффективно вести хозяйство, а даже прокормиться [5, с. 80].

Реформа 1861 г. еще больше обострила в обществе имущественные проблемы. В этих условиях приток немцев-переселенцев, которым предоставлялись государственные земли и льготы, логично расценивалось коренным населением как создание в России привилегированной прослойки и порождало недовольство. Общины колонистов, со своей стороны, пытались принимать меры против обезземеливания своих семей. Однако, те переселенцы, которые пользовались правительственными льготами и поощрениями, продолжали расширять земельные владения, создавали на них большие фермерские хозяйства и накапливали богатства.

Как видим, достаточно большой вклад в разные сферы экономики сделали немецкие поселенцы центральных, северных и западных губерний Украины, в первую очередь это сельское хозяйство, ремесло, торговля, промышленное производство.

Список використаної літератури

1. **Бобылева С.** Немецкие колонисты и социально-экономическое развитие Юга Украины перв. пол. XIX в. / С. И. Бобылева // Украино-немецкие связи в новое и новейшее время: Межвузовский сборник научных трудов / [редкол. : С.И. Бобылева (отв.ред.) и др.]. – Днепропетровск: ДГУ, 1995. – С. 19–37. 2. **Васильчук В.** Німецький етнос на півдні України / В. М. Васильчук // Вісник Чернігівського

державного педагогічного університету. – 2009. – № 6 (73). – С. 134–142.

3. **Гуржій І.О.** Развитие товарного производства і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року) / І. О. Гуржій. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 205 с.

4. **Дружинина Е.** Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1970. – 381 с.

5. **Кулинич І.** Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. – К. : Наукова думка, 1995. – 271 с.

6. **Наулко В.** Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк) / Наулко В. И. – К. : Наукова думка, 1975. – 276 с.

7. **Циганенко Л.** Німецькі колонії на землях Південної України / Л. Ф. Циганенко // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – 1999. – № 7. – С. 21–24.

8. **Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.)** / [под ред. С. И. Бобылёвой]. – Днепропетровск, 1999. – 232 с.

9. **Штах Я.** Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Штах. – М. : Тип. А. И. Мамонтова, 1916. – 266 с.

10. **Фальц-Фейн В.** Аскания-Нова / В. Фальц-Фейн. – К. : Аграр. наука. 1997. – 346 с.

11. **Велицын А.** Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России / А. А. Велицын. – СПб. : Типогр. тов-ва "Общественная польза", 1893. – 282 с.

12. **Заболоцкий А.** Статистические сведения об иностранных поселениях в России / А. А. Заблоцкий // Журнал МВД. – 1838. – № 4 (Ч. 28).

13. **Парфенов П.** Письма о сельском хозяйстве юго-западной России / П. Д. Парфенов // Русский вестник. – 1873. – Т. 106. – № 8. – С. 635–669.

Чумак О. Т. Вплив німецьких переселенців на соціально-економічний розвиток Півдня Російської імперії (1820 – 1914 рр.)

У статті розглядається переселенська політика уряду Російської імперії і її вплив на розвиток Півдня Російської імперії у 1820 – 1914 рр. У цей період має місце правова підтримка колоністів. Стаття містить матеріали підготовлені на основі нових наукових розробок вітчизняних та зарубіжних вчених, а також статистичних джерел. Представлено головні етапи розвитку німецьких поселень на Півдні Російській імперії.

Ключові слова: німецькі переселенці, економічний розвиток, Російська імперія.

Чумак О. Т. Влияние немецких переселенцев на социально-экономическое развитие Юга Российской империи (1820 – 1914 гг.)

В статье рассматривается переселенческая политика правительства Российской империи и ее влияние на развитие Юга Российской империи в 1820 – 1914 гг. В этот период имеет место правовая поддержка колонистов. Статья содержит материалы, подготовленные на основе новых научных разработок отечественных и зарубежных ученых, а также статистических источников. Представлены

главные этапы развития немецких поселений на Юге Российской империи.

Ключевые слова: немецкие переселенцы, экономическое развитие, Российская империя.

Chumak O. T. The influence of German migrants on social-economic development of the South Part of the Russian Empire (1820 – 1914)

In the article the resettlement policy of Russian Empire's government and its influence on the development of the South Part of the Russian Empire during 1820–1914 are considered. The period under discussion was of primary importance for the establishing of legal support of the colonists. This article contains materials, prepared on the basis of new scientific investigation of the Ukrainian and foreign scientists, and also on the base of the statistic sources. The main stages of the development of the German settlements in South Part of the Russian Empire are under review.

Keywords: the German migrants, economic development, the Russian Empire.

Стаття надійшла до редакції 3.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. іст. н., доц. Дяконіхін А. В.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (047) «08/09»

О. В. Краснікова

**ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ І СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ У ІХ – Х СТОЛІТТЯХ**

Актуальність студіювання характеру економічних і політичних відносин між Київською Руссю і Хозарським каганатом визначається тією обставиною, що дані відносини являли собою зовнішній чинник, який не лише обумовлював відмітні ознаки соціально-економічного і політичного розвитку названих країн, але також обумовлював етноісторичні процеси, що відбувалися у Східній Європі протягом визначеної нами історичної доби. Належить відзначити наявність у історичній науці докладних наукових праць, присвячених дослідженню етноісторичного розвитку в ІХ – Х ст. як Київської Русі [13; 21], так і Хозарського каганату [1; 12]. Однак, комплексний порівняльний аналіз відмітних ознак економічного та політичного розвитку названих країн на наш час відсутній. Спроба здійснення такого аналізу обмежилася критичним оглядом повідомлень з історичної географії Хозарії, які містяться у єврейсько-хозарському листуванні Х ст. Підсумком цього огляду є висловлення автором наукової праці сумніву в тому, що Київська Русь до початку 80-х років Х ст. пробувала під зверхністю Хозарського каганату [17, с. 76–88]. Тому у якості мети нашого дослідження ми визначили здійснення на засадах порівняльного аналізу соціально-економічного і політичного розвитку Київської Русі та Хозарського каганату дослідження ступеня впливу взаємин між цими державами на зовнішні інтереси Київської Русі.

Тим зовнішнім чинником, який чинив певний вплив на історичний розвиток Київської Русі до початку 80-х років ІХ ст., являла собою зверхність Хозарського каганату над подніпровськими слов'янами. Час запровадження цієї зверхності не простежується у історичних писемних документах означеної історичної доби. Втім, його можна визначити із повідомлень цих документів про конкретні історичні події. Зокрема, захоплення у полон 20.000 слов'янських сімей під час військового походу проти хозарів 150-ти тисячного арабського війська, який був здійснений у 736 – 737 рр. по Р. Х. [23, III, р. 1635 (ар. аг.)], є свідченням того, що слов'яни Подоння були об'єктом бойових дій з боку арабського війська у тій самій мірі, що і хозари, і тому являли собою не підданців хозарів, а скоріше їхніх союзників. Щодо запровадження хозарської зверхності над племінними угрупованнями полян, сіверян, радимичів та в'ятичів, яке відбулося десь у другій половині VIII ст., то доцільно

звернути увагу на те, що на підданців Хозарського каганату перетворилися саме ті слов'яни, які залюднювали землі, що прилягали до Дніпровського та до Волзького торговельних шляхів. На думку деяких дослідників, дана історична подія була обумовлена економічними причинами, а саме зростанням значення названих торговельних маршрутів у розвитку економічних зв'язків між європейськими країнами та Арабським халіфатом і Візантійською імперією. Дійсно, Арабський халіфат являв собою імпортера хутр, а Середнє Подніпров'я було провідним центром експорту цього товару [12, с. 189–210; 14, с. 91]. Великий попит на хутра у володіннях Арабського халіфату спричинив намагання Хозарського каганату запровадити свій контроль над Волзьким річковим торговельним маршрутом, і тому в другій половині VIII ст. відбулося поширення зверхності держави хозарів не лише на названих слов'ян, але також на тюркські та угорські етноси Середнього Поволжя, а саме на волзько-камських булгар, черемисів (марійців), та на буртасів (мордву) [12, с. 196–199].

У зв'язку з викладеним постає питання про ступінь залежності Київської Русі від Хозарського каганату. Доцільно відзначити, що ця залежність обмежувалася лише сплатою слов'янами данини хозарам [10, с. 10–14, 38; 9, с. 61–62]. Згідно з повідомленням київського літопису від 859 р., хозари стягували данину в натуральній формі, тобто брали по одній хутровій шкірці білого горностая від окремої слов'янської оселі [10, с. 12]. Втім, іще напередодні досліджуваної нами історичної доби у Середньому Подніпров'ї відбулося формування інтенсивної землеробсько-ремісничої системи господарського виробництва, яка ґрунтувалася на розвитку власного виробництва продукції землеробства і ремесла. Важливе значення у господарському житті давньоруського суспільства протягом IX–X ст. посідали ремесла. Найбільш розвиненими галузями ремісничого виробництва були чорна металургія, металообробка, ювелірне та гончарне виробництва, будівельна справа, прядіння і ткацтво, тощо [21, с. 179–186]. Разом з цим, високого рівня розвитку досягло промислове виробництво хутр [35, с. 166].

Високий рівень розвитку землеробства, ремісничого виробництва та хутрового промислу спричинив виникнення у Київській Русі товарної продукції, та визначив тип давньоруської зовнішньої торгівлі як виробничий, тобто такий, експортними товарами якого була продукція власного виробництва. Дана обставина зумовила перетворення Київської Русі на торговельну державу, яка посідала помітне становище у системі міжнародних економічних зв'язків IX–X століть [21, с. 187]. Згідно з даними арабського географа другої половини IX ст. Ібн Хурдазбіга, торговельним маршрутом, ототожненим із великим шляхом «із Варяг у Греки», із Київської Русі на ринки Візантійської імперії постачалися як промислові, так і ремісничі вироби, а саме хутра і мечі. При цьому повідомляється про те, що транспортування названих товарів здійснювалося саме руськими купцями [28, р. 154–155]. Інтенсивною

була також зовнішня торгівля Київської Русі з країнами Центральної Європи Лядським шляхом, який пролягав на захід від Києва землями Галичини та Волині через Краків і Прагу [29, s. 3, 49; 26, s. 444–445] до баварського міста Регенсбурга, куди у великій кількості із Київської Русі надходили хутра та зерно [18, с. 342–343; 5, с. 121–150]. Щодо давньоруської східної торгівлі, то вона здійснювалася Волзьким торгівельним шляхом, який пролягав від Києва до ріки Оки, і надалі цією рікою до Волги, потім цією рікою сягав торгівельного передмістя столиці Хозарського каганату, званої «Хамлих», у якому знаходилася слов'яно-руська торгівельна колонія [28, р. 154–155; 31, II, р. 9, 11–12, 23; 6, с. 219]. Згідно з повідомленнями арабських писемних документів IX – X ст., найбільш активним дійовим компонентом функціонування Волзького торгівельного шляху була діяльність на ньому руських купців. При цьому Київ згадується у якості головного центру постачання хутр на ринки мусульманського Сходу [33, I, р. 13, II, р. 388; 34, р. 227]. Від Хамлиха експортні товари Київської Русі, зокрема хутра, мечі, мед і віск, постачалися до Хорезму [33, II, р. 281, 482; 24, р. 324–325] та до Багдада [28, р. 154–155], де користувалися великим попитом [34, р. 221; 33, II, р. 482].

Розвиток землеробства, ремісничого виробництва, промислів, і зовнішньої торгівлі сприяв прискоренню процесу розпаду в Середньому Подніпров'ї родоплемінної структури суспільного ладу та формування надплемінних інституцій, а саме княжої влади, військової дружинної організації, та управлінських установ, а отже перетворенню Києва на торгівельно-економічний і політичний центр слов'янського державного утворення, на яке поширилася назва «Русь» [11, с. 190; 30, s. 127], що формувалося у названому регіоні протягом VI – VIII ст. [19, с. 20–21]. Факт існування держави русів у Середньому Подніпров'ї зі сформованою власною системою державного управління, яка забезпечувала реалізацію її зовнішніх економічних та політичних інтересів, засвідчений у повідомленні «Бертинських анналів» про відвідування у 839 р. резиденції візантійського імператора Феофіла посольством, вирядженим правителем народу «rhos», що має титул «chaganus» [22, р. 434]. Висловлено міркування, що до складу цього державного утворення зі столицею у Києві, входили союзи племен полян, сіверян, а зрештою і древлян [20, с. 39].

Зовсім іншим шляхом відбувався розвиток у IX – X ст. Хозарського каганату. Зважаючи на те, що дане державне утворення сформувалося в результаті хозарських завоювань, до його складу входили як «корінна» Хозарія, тобто залюднена власне хозарами територія, що охоплювала степи Нижнього Поволжя та Заволжя, а також землі, які простягалися уздовж західного узбережжя Каспійського моря на південь до Гірського Дагестану [17, с. 82–85], так і завойовані хозарами етнічні спільності, які пробували пробували на різних рівнях соціально-економічного розвитку. Населення «корінної» Хозарії являло

собою напівкочових скотарів, які пробували на початковому етапі переходу до землеробства [34, р. 221–222; 33, II, р. 392–393; 27, р. 139–140]. Щодо великих міст цієї країни, а саме Атила і Семендера, то вони являли собою центри лише транзитної торгівлі, яка здійснювалася іноземними купцями [28, р. 124–155; 24, р. 361; 8, I, с. 159–160]. Дана обставина свідчить про відсутність у містах «корінної» Хозарії протягом досліджуваної нами історичної доби такого рівня власного ремісничого виробництва, яке могло забезпечити наявність потенціалу експортної товарної продукції.

Однак, «корінна» Хозарія складала лише частину державного утворення хозарів. Решта території Хозарського каганату являла собою завойованих хозарами іноетнічні країни, зверхність над якими обмежувалася лише сплатою хозарам данини [16, с. 55]. У середовищі підвладних Хозарському каганату аланів та болгар процес переходу до землеробства завершився у середині IX ст., внаслідок чого сформувалися землеробські старожитності, відомі як Салтово-Маяцька матеріальна культура [15, с. 184–185]. Втім, відсутність інформації про експорт із регіону поширення названої матеріальної культури продукції землеробства свідчить про те, що ця галузь виробничої діяльності салтівців не досягла рівня товарного виробництва, а невеликий надлишковий продукт, який був вироблений салтівськими землеробами, вилучався хозарами у вигляді данини. Єдиним місцем у межах Хозарського каганату, де землеробство досягло рівня товарного виробництва, були кримські володіння цієї держави [2, с. 103–104; 8, II, с. 55–56]. Але ці володіння складала лише невелику частину території, контрольованої хозарми.

Щодо характеру зовнішньої торгівлі Хозарського каганату, то він визначався тією обставиною, що дане державне утворення запровадило свій контроль над торгівельними комунікаціями, які забезпечували економічні зв'язки між північною та південною частинами Європи, а також сполучали країни Європи з володіннями Арабського халіфату. На підставі цього факту деякі дослідники запропонували визнати Хозарський каганат за «торгівельну» державу [25, р. 111]. Втім, у писемних документах IX – X ст. відсутня інформація про діяльність власне хозарських купців на торгівельних маршрутах, що пролягали територією цієї держави. Разом з цим, спостерігається майже цілковита відсутність у міжнародній торгівлі тих часів експортних товарів власного виробництва «корінної» Хозарії. Дане явище є свідченням відсутності потенціалу експортної товарної продукції ремесла і землеробства. Тому зовнішня торгівля Хозарського каганату, на відміну від Київської Русі, обмежувалася сприянням щодо здійснення транзиту іноземних товарів через свою територію, і отримання прибутку від транзитної торгівлі через стягнення мита з іноземних купців [33, II, р. 390]. Відзначимо, що суто транзитний характер зовнішньої торгівлі названої держави був зумовлений наявністю у ній екстенсивної за своїм характером системи

виробництва. Дана обставина спричинила поступовий занепад Хозарського каганату, ознаки якого виявилися у першій третині IX століття [1, с. 323–330].

Що стосується взаємин Хозарського каганату з Київською Руссю у середині IX ст., то інформація про них є суперечливою. Згідно з розглянутим вище повідомленням «Бертинських анналів», відносно правителя русів зафіксований стародавній тюркський титул «хакан», який означав повновладного верховного правителя, але аж ніяк не васала [32, с. 495]. До того ж, сам факт прибуття до резиденції візантійського імператора Феофіла посольства від «хакана русів» є свідченням того, що Київська Русь наприкінці 30-х років IX ст. являла собою незалежну від Хозарського каганату державу, яка прагнуло самостійно визначити свою зовнішню політику у відповідності зі своїми власними інтересами. Втім, згідно зі звісткою київського літопису, у 862 р., тобто на час прибуття до Києва Аскольда і Діра, мешканці цього міста являли собою безвладне населення, з якого хозари стягували данину [10, с. 12]. На нашу думку, відновлення зверхності хозарів у Середньому Подніпров'ї та скасування там влади стародавньої династії нащадків Кия належить співвіднести з нападами збройних формувань підвладних хозарам кочівників-мадярів, які відбувалися за дорученнями хозарського хакана [4, с. 45].

Але відновлення зверхності хозарів у Середньому Подніпров'ї було короткочасним. Прибуття до Києва Аскольда і Діра, які, на думку деяких дослідників, були нащадками Кия, що знайшли притулок у норманів [21, с. 46], відбулося остаточне скасування зверхності Хозарського каганату в Середньому Подніпров'ї [10, с. 12]. Через 20 років після даної події конунг Олаф об'єднав під владою норманської династії землі середньодніпровських слов'ян та ільменських словенів, і протягом наступних трьох років приєднав до Київської держави землі слов'янських племінних утворень відомих як древляни, сіверяни, та радимичі [10, с. 13–14]. Отже, у середині 80-х років IX ст. Хозарський каганат втратив володіння, прилеглі до великого торгівельного шляху «із Варяг у Греки».

Сутністю останнього періоду співіснування Хозарського каганату і Київської Русі були спроби запровадження останньою свого контролю над Волзько-Каспійським торгівельним шляхом. На початку правління у Києві конунга Інговора (912 – 945 рр.), а саме з 913 або з 914 року, військові дружини Київської держави використовували територію Хозарського каганату для здійснення збройних вторгнень у прикаспійські мусульманські володіння [7, с. 382–386]. Зрозуміло, що руйнування тих ринків, до яких пролягали торгівельні маршрути через територію Хозарського каганату, суперечило інтересам даного державного утворення. Втім, не маючи можливостей для боротьби з могутньою Київською державою власними силами, вона, бажаючи запобігти ускладнень у відносинах з останньою, прагнула захистити прикаспійські ринки від руйнування за допомогою військової сили, до

якої вона не була причетною [3, с. 370–371]. Разом з цим, результати бойових дій збройних формувань Київської держави у прибережних районах Південно-Західного Прикаспію показали, що запровадження контролю Київської Русі над торгівельними шляхами, що сполучали її з прикаспійськими мусульманськими володіннями, не було можливим без знищення Хозарського каганату. Отже, саме економічні потреби Київської держави визначили подальшу історичну долю останнього. Внаслідок двох переможних походів збройних сил Київської держави проти Хозарського каганату, що відбулися у 965 та у 969 рр., державне утворення Хозарів було знищене [10, с. 38–39].

Таким чином, розвиток у Київській Русі протягом IX – X ст. інтенсивної землеробсько-ремісничої системи господарського виробництва, зумовив перетворення даної країни на активного учасника міжнародних торгівельно-економічних зв'язків доби раннього середньовіччя, забезпечив скасування зверхності Хозарського каганату в Подніпров'ї, а потім і знищення самого Хозарського каганату. Після останньої історичної події Київська Русь перетворилася на наймогутнішу державу Східної Європи.

Список використаної літератури

1. **Артамонов М. И.** История Хазар / М. И. Артамонов; [отв. ред. Л. Н. Гумилев]. – Л.: Гос. Эрмитаж, 1962. – 523 с.
2. **Баранов И. А.** Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура) / И. А. Баранов. – К.: Наукова думка, 1990. – 166 с.
3. **Бейлис В. М.** Сочинения ал-Мас'уди как источник по истории Восточной Европы X века: дис. ... кандидата ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история» / Бейлис Владимир Михайлович. – М., 1963. – 897, 24, 5 с.
4. **Бережинский В. Г.** Войны славян и Киевской Руси с мадьярами / В. Г. Бережинский; [отв. ред. А. Н. Уткин; рец. А. П. Моця, Е. В. Черненко]. – К.: Украинский ин-т военной истории, 2002. – 122 с., 34 с. илл.
5. **Василевский В. Г.** Древняя торговля Киева с Регенсбургом / В. Г. Василевский // Журнал министерства народного просвещения. – СПб.: Имп. АН, 1908–. – Ч. 257. – Отд. 2. – С. 121–150.
6. **Гаркави А. Я.** Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца IX века по Р. Х.) / А. Я. Гаркави. – СПб.: Имп. АН, 1870. – IX, 308 с.
7. **Дорн Б. А.** Каспий. О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о набегах их на побережья Каспийского моря / Б. А. Дорн // Записки Императорской Академии наук. – СПб.: Имп. АН, 1875. – № 1. – IV, LVI, 718 с.
8. **Заходер Б. Н.** Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б. Н. Заходер. – М.: Вост. лит-ра, 1962–. – Т. I: Горган и Поволжье в IX–X веках / [отв. ред. Е. А. Беляев]. – 1962. – Т. II: Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне / [отв. ред. Л. А. Семенова, А. И. Фалина]. – 1967. – 278 с.; 210 с.
9. **Каштанов С. М.** Еще раз о характере дани в IX веке / С. М. Каштанов // Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения / [отв. ред. А. В. Подосинов]. – М.: Вост. лит-ра, 1999. –

- С. 61–62. 10. **Літопис** Руський за Іпатським списком / [від. ред. О. В. Мишанич, пер. з давньоруськ. Л. Є. Маховця]. – К. : Дніпро, 1989. – XIV, 590 с. 11. **Ловмянський Х.** Русь и норманны. Перевод с польского: Henryk Lowmiański. Zagadnienie roli normanów w genezie państw Słowiańskich. – Warszawa, 1957 / Х. Ловмянський; [отв. ред. В. Т. Пашуто; ред. В. Л. Янин, Е. А. Мельникова. – М. : Прогресс, 1985. – 303 с. 12. **Новосельцев А. П.** Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев; [ред. М. А. Васильев; рец. С. Г. Агаджанов, Я. Н. Щапов]. – М. : Наука, 1990. – 263 с. 13. **Новосельцев А. П.** Древнерусское государство и его международное значение / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин; ред. В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин. – М. : Наука, 1965. – 476 с. 14. **Пашуто В. Т.** Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто; [ред. В. П. Шушарин]. – М. : Наука, 1968. – 472 с. 15. **Плетнева С. А.** От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева; [ред. Б. А. Рыбаков] // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. : Наука, 1967. – № 142. – 196 с. 16. **Путешествие** Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131 – 1153 годы) / [публ. О. Г. Большакова, А. Л. Монгайта]. – М. : Наука; Глав. ред. вост. лит.-ры, 1971. – 136 с. 17. **Рыбаков Б. А.** Русь и Хазария (к исторической географии Хазарии) / Б. А. Рыбаков // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия: сборник статей. – М. : АН СССР, 1952. – С. 76–88. 18. **Рыбаков Б. А.** Торговля и торговые пути / Б. А. Рыбаков // История культуры древней Руси / [отв. ред. Б. А. Рыбаков, М. И. Артамонов]. – М.–Л. : АН СССР, 1951–. – Т. I: Домонгольский период. Материальная культура. – С. 315–369. 19. **Рычка В. М.** Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.) / В. М. Рычка; [отв. ред. И. Ф. Котляр]. – К. : Наукова думка, 1988. – 119 с. 20. **Толочко П. П.** В поисках загадочного Русского каганата / П. П. Толочко // Київ і Русь: [Вибрані твори. 1995 – 2008 pp.] / [ред. Н. Д. Дроботько]. – К. : Видавничий дім «Академперіодика», 2008. – С. 29–39. 21. **Толочко П.** Київська Русь / Петро Толочко; [ред. М. Т. Максименко]. – К. : Абрис, 1996. – 358 с. 22. **Annales Bertiniani** // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad Annum Millesimum et Quingentesimum. Auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum mediæævi / [edidit Georgivs Heinricus]. – Hannoverae: Impensis bibliopolii Aulici Hahniani, 1838. – Unveränderter neudruck Verlag Karle W. Hiersemann. – Leipzig, 1925. – Tomus 1. – P. 419–515. 23. **Annales quos scripsit** Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum aliis / [edidit M. J. de Goeje; recensuerunt Jacob Barth et Theodor Noldeke]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1871 – 1889. – Prima serits. – Volum III. – XIX, 2017 ap. ar., [12] p. 24. **Descriptio** imperii moslemici auctore Schemso' d-din Abu Abdollah Mohammed ibn Ahmed ibn abi Bekr al-Banna al-Basschari al-Mokaddasi // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von

E. J. Brill, 1870–1894. – Pars III. – 1877. – X, 498 p. 25. **Golden P. B.** Khazar Studies: An historico-philological inquiry into the Origins of the Khazars / by P. B. Golden. – Volume 1. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980. – 291 p. 26. **Jakimowicz R.** Kilka uwag nad Relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba / R. Jakimowicz // *Slavia Antiqua: Rocznik poświęcony starożytnościom słowiańskim / Organ katedry archeologii polski uniwersytetu Poznańskiego.* – Poznań–Wrocław: Zakł. im. Ossolińskich, 1948. – T. I. – S. 439–449. 27. **Kitab al-a'lak an-nafisa** auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Ruste et **Kitab al-Boldan** auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadih al-Katib al-Jakubi // *Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje].* – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870–1894. – Pars VII. – 1892. – VIII, 373 p. 28. **Kitab al-Masalik wa'l Mamalik** (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadhbeh et Excerpta e **Kitab al-Kharadj** auctore Kodama ibn Dja'far // *Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje].* – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870–1894. – Pars VI. – 1889. – XXIII, 216, 308 p. 29. **Kowalski T.** Relacja Ibrahima ibn Ja'kuba z podróży do Krajów Słowiańskich w przekazie al-Bekriego / T. Kowalski // *Pomniki dziejowe Polski / Polska akademia umiejętności.* – Seria 2. – Tom 1. – Kraków: Wydawnictwo Komisji historycznej, 1946. – S. 3–58. 30. **Lewicki T.** Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki; pod redakcją Gerarda Labudy. Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). – Wrocław–Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1956. – T. I. – 383, XIV s. 31. **Maçoudi.** Les Prairies d'or / [texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteill] // *Société Asiatique: collection d'ouvrages orientaux.* – P. : Edition «Imprimerie Imperiale», 1864–1877. – Tome deuxième. – V, 467, [7] p. 32. **Marquart J.** Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840–940) / von J. Marquart. – Leipzig: Dieterich, 1903. – L, 557 s. 33. **Opus geographicum auctore Ibn Haukal** (Abu 'l-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi). Secundum textum et imagines codicis Constantinopolitani conservati in bibliotheca antiqui palatii №3346, cui titulus est «Liber imaginis terrae». Edition secunda / [edidit collato textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis J. H. Kramers; primum edidit M. J. de Goeje, nunc continuata consultantibus R. Blachère, H. A. R. Gibb, P. Khale, J. H. Kramers, H. Von Mžik, C. A. Nallino, A. J. Wensinck. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1938–1939. – Fascicle I–II. – VIII, 528 p. 34. **Viae regnorum.** Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri // *Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje].* – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870–1894. – Pars I. – 1870. – VIII, 328 p. 35. **Lubicz-Niezabitowski E.** Hodowla zwierząt, łowiectwo i rybactwo u mieszkańców Polski zachodniej w okresie halsztackim (r. 700–400 przed Chr.) i wczesno-historycznym (r. 600–1100 po Chr.) / E. Lubicz-Niezabitowski // *Wiadomości Archeologiczne.* – Warszawa: Nakładem państwowego muzeum archeologicznego, 1939. – Tom 16. – S. 162–169.

Краснікова О. В. Хозарський каганат і становлення Київської держави у IX – X століттях

У статті на засадах порівняльного аналізу соціально-економічного і політичного розвитку Київської Русі й Хозарського каганату здійснюється дослідження ступеня впливу взаємин між цими державами на зовнішні інтереси Київської Русі. Виявлено, що протягом даної історичної доби одночасно відбувалися два процеси: поступового занепаду Хозарського каганату та посилення могутності Київської держави. Результатом названих процесів було знищення держави хозарів і перетворення Київської Русі на наймогутніше державне утворення Східної Європи.

Ключові слова: Київська Русь, Хозарський каганат, Східна Європа.

Краснікова О. В. Хазарский каганат и становление Киевской державы в IX – X веках

В статье на основе сравнительного анализа социально-экономического и политического развития Киевской Руси и Хазарского каганата исследуется степень влияния взаимоотношений между этими государствами на внешние интересы Киевской Руси. Выявлено, что на протяжении данного исторического периода одновременно развивались два процесса: постепенного упадка Хазарского каганата, и усиления могущества Киевской Руси. Результатом названных процессов было уничтожение государства хазар и превращение Киевской Руси в наиболее могущественное государственное образование Восточной Европы.

Ключевые слова: Киевская Русь, Хазарский каганат, Восточная Европа.

Krasnikova O. V. The Khazarian Khaganate and formation of the Kievan State during IX – X cr

In the article on the basis of comparative analysis of economic and political development of Kievan Rus' and Khazarian Khaganate the degree of influence of relations between these states on the external interests of Kievan Rus' are examined. It is revealed, that in the course of this historical period two processes were developed simultaneously, namely, the process of gradual weakening of Khazarian Khaganate and the process of strengthening the power of Kievan Rus'. As the result of the above mentioned processes was the destruction of the State of the Khazars and transformation of the Kievan Rus' to the most powerful state in the Eastern Europe.

Keywords: Kievan Rus', Khazarian Khaganate, the Eastern Europe.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. іст. н., проф. Климов А. О.

УДК 930.2 = 411.21 «08/09»

В. Г. Крюков

**ЛОГІКА І ДІАЛЕКТИКА РОЗУМІННЯ СЕМАНТИКИ ЕТНОНІМУ
«БУРДЖАН» / بُرْجَان / У ТВОРАХ «ОПИСОВОГО» ЖАНРУ
АРАБСЬКОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ПИСЕМНОЇ ТРАДИЦІЇ ДОБИ
РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

На наш час у арабістичному джерелознавстві виникло міркування, згідно з яким деякі етноніми, що містяться у творах учених Арабського халіфату IX–X ст., являють собою конструкти, тобто схеми, створені цими вченими для описання реальності у залежності від їх власних уявлень. Саме тому дані конструкти не можна уважати за відображення самої реальності. Одним із таких конструктів, на думку деяких дослідників, є етнонім «бурджан» [4, с. 15]. Належить відзначити, що дане міркування являє собою формально-логічний підхід до розуміння семантики названого етноніму. Ми вважаємо, що саме поняття «семантика», тобто виявлення значень певних термінів та зміну цих значень у часовому вимірі по суті є діалектичною категорією. Тому, на нашу думку, сучасним орієнталістам доцільно дотримуватися існуючих нині методологічних підходів до інтеграції ідеографічного і номотетичного методів пізнання історії. Адже саме така методологічна позиція забезпечує той рівень проникнення у реконструювання історичного процесу, на якому є можливим визначення його тенденцій, логіки їх розвитку, та зв'язків, що відтворюють загальний розвиток історичного процесу через окремі події, які виявляє історичний опис [10, с. 41]. Тому метою даного дослідження є аналіз ступеня відповідності семантики поданого у творах учених Арабського халіфату етноніму «бурджан» історичним реаліям, що існували на різних етапах його семантичного розвитку в якості історичного феномену.

У попередній науковій статті, посвяченій проблемі визначення семантики етноніму «бурджан» подана версія щодо етимології цього етноніму, згідно з якою первісною його формою є термін «бургар», що у арабській писемній традиції означав угро-тюркську кочову етнічну спільність, відому під самоназвою «болгари» [6, с. 189]. Разом з цим, належить також ураховувати іншу, більш обґрунтовану, на наш погляд, версію, згідно з якою етимологія цього етноніму пов'язана з терміном «burgani», який міститься у латинських писемних документах доби раннього середньовіччя [3, с. 11; 17, I, s. 24]. Дійсно, найбільш рання згадка про кочову етнічну спільність болгар, означену етнічною назвою «burgani», подана у творі візантійського історика VI ст. Захарія Рітора [9, с. 165]. Доцільно зазначити, що у латинському алфавіті відсутня літера, яка означає звук «ж», і тому в романських мовах цей звук іноді означається буквою «g» (наприклад у французьких словах «général»,

«magistralement», «geignement»). Щодо арабської мови, то там існує літера «джім» / ج /, яка означає схожий звук «дж». Отже, можна припустити, що саме у останній вимові літеру «g» даного етноніму розуміли перекладачі на арабську мову античних, латинських та сирійських писемних документів, що працювали у заснованому в часи правління халіфа Абу-л-‘Аббаса ‘Абдаллаха ал-Ма‘муна (813 – 833 pp.) багдадському науковому центрі, відомому як «Будинок Мудрості» / بَيْتُ الْحِكْمَةِ / [22, s. 157–158]. Саме таким чином, на наш погляд, латинський етнонім «burgani» отримав форму написання арабською графікою, відому як «бурджан» / بُرْجَانُ /.

У вище згаданій нашій науковій статті розглянута семантика досліджуваного етноніму, що подана у творах учених, які були прихильниками так званого «астрономічного» жанру арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя. Дане ж дослідження присвячене аналізу еволюції семантики етнічної назви «бурджан», наявної у «описовому» жанрі згаданої традиції, який сформувався у другій половині IX ст. На відміну від математичної поглибленості першого жанру, арабська описова географія мала суто прикладний характер, і тому інформація про етнос, означений назвою «бурджан», яка міститься у творах представників цього жанру, має значно більше змістовне навантаження та сюжетну різноманітність [7, с.49, 58–59]. Тому ця інформація являє для нас предмет особливої уваги.

Найбільш ранні за часом свого походження згадування етнічної назви «бурджан» містяться у творі «Книга шляхів і царств» / كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ /, написаному близько 272 р. Г. (885–886 pp. по Р. Х.) Абу ал-Касимом ‘Убайдаллахом ібн Хурдазбігом [19, s. 390]. Вельми незрозумілим є перелік правителів, підвладних шаху Ардаширу Папакану (226 – 241), засновнику іранської династії Сасанідів, серед яких згадується правитель «бурджан» / بُرْجَانُ شَاهٍ / [15, p. 17]. Зважаючи на те, що у цьому переліку названий також правитель аланів / أَلَانُ شَاهٍ /, нами висловлено версію, що назва «бурджан-шах» може означати хана Кубрата (635 – 642), що очолив військово-політичний союз болгарських кочових орд, який у візантійських писемних документах доби раннього середньовіччя означався найменуванням «Велика Болгарія» / *παλαια Βουλγαρία* / [23, p. 545–546; 19, s. 503–504]. Дана версія обґрунтовується тим фактом, що названий військово-політичний союз на сході межував з територією, яка була залюднена кавказькими аланами [8, с. 126]. Таким чином, імовірним є те, що дана інформація була запозичена Ібн Хурдазбігом із якихось більш ранніх за часом свого походження писемних документів.

Зовсім інше семантичне значення етноніму «бурджан» простежується у описанні просторового розташування провінцій Візантійської імперії, що знаходяться «поза протокою [Босфор]» / خَلْفَ الْخَلِيجِ /, тобто на захід від названої протоки [15, p. 105]. Згідно з повідомленням самого Ібн Хурдазбіга, джерельний матеріал цього

описання був запозичений цим ученим із книги арабського автора першої половини IX ст. Мусліма ібн Абу Мусліма ал-Джармі. Під час завоювання візантійцями у 837–838 р. по Р. Х. прикордонного мусульманського міста Зібатра, яке локалізується в місцевості Віраншахр, розташований на півдні сучасної Туреччини [2, с. 114], ал-Джармі потрапив у полон [12, III, р. 1234–1236; 16, р. 169], і майже 8 років пробував у якості палацового служника при особі візантійського імператора Феофана (829–842). Маючи доступ до державних документів і, можливо, до імператорських архівів, ал-Джармі одразу ж після повернення із полону написав книгу, що являла собою описання сучасної йому Візантійської імперії і сусідніх з нею країн [19, s. 28–29; 17, I, s. 60]. За повідомленням ал-Джармі, запозиченим Ібн Хурдазбігом, «країна бурджан» / بلاد بُرْجَان / розташовується на захід від Фракії / ثَرَاكِيَّة /, на північ від Македонії / مَقْدُونِيَّة / . Отже, у даному випадку йдеться про Дунайську Болгарію першої половини IX ст.

Із твору ал-Джармі був запозичений також перелік країн, розташованих на північ від мусульманської Іспанії / الأندلس / . У цьому переліку країна бурджанів названа після Італії / رُومِيَّة / , поперед країною слов'ян / الصَّقَالِيَّة / , яка, у свою чергу, передує Аварському каганату / الأبر / , володіння якого охоплювали Середньо-Дунайську низовину [15, р. 92]. Деякі дослідники дотримуються версії, що в даному випадку йдеться про королівство Бургундію [17, I, s. 67, 80]. Втім, на нашу думку, належить урахувати просторове спрямування цього переліку в напрямі із південного заходу на північний схід. Отже, у цьому спрямуванні після Італії розташовані прилеглі до північно-східного узбережжя Адріатичного моря землі, залюднені слов'янською етнічною спільністю словенців. У 826 р., після переможних бойових дій проти франків збройних сил Дунайської Болгарії, очолюваних ханом Омуртагом, ця держава запровадила свій контроль над Східною Славонією, пониззям ріки Тиса, і Трансильванією, тобто над тими землями, які з південного заходу та з півдня прилягали до Середньо-Дунайської низовини [13, р. 158, 173]. Викладені факти надають нам підставу стверджувати, що у даному фрагменті тексту «Книги шляхів і царств» назва «бурджан» означає Дунайську Болгарію та її населення.

У творі арабського географа початку X ст. Абу 'Алі Ахмада ібн Руста «Книга коштовних дорогоцінностей» / كِتَابُ الْأَعْلَاقِ النَّفِيْسَةِ / , написаному в 903 р. [20, р. XXII; 5, с. 159; 17, II, (II), s. 8], «країна бурджан» міститься у запозиченому із твору астронома середини IX ст. Абу ал-'Аббаса Мухаммада ібн Касіра ал-Фаргані «Книга про небесні рухи та збірка знання про зірки» / كِتَابُ الْحَرَكَاتِ السَّمَاوِيَّةِ وَجَوَامِعِ عِلْمِ النُّجُومِ / описанні шостого і сьомого «кліматів» Землі та місцевостей, розташованих поза останнім «кліматом» [14, р. 98; 21, р. 38]. Згідно з даними, наведеними у цьому описанні, шостий «клімат» сягає «країни бурджан» після того, як, простягаючись зі сходу на захід, мінає місто Константинополь / الْقُسْطَنْطِينِيَّةِ / , а сьомий «клімат» – після того, як

перетинає Чорне море / *بَحْرُ الرُّومِ* /. Таким чином, у розглянутому описанні просторове розташування «країни бурджан» є тотожним географічному положенню саме Дунайської Болгарії.

На особливу увагу заслуговує інформація, яка міститься у розділі «Держава ал-бурджан» / *مَمْلَكَةُ البُرْجَانِ* / твору анонімного автора X ст., що відомий як «Звістки часу» / *أَخْبَارُ الزَّمَانِ* / [1, с. 74–75]. Зокрема, у цьому розділі повідомляється про те, що «ал-бурджан» воюють з візантійцями / *الرُّومِ* /, зі слов'янами / *الصَّقَالِيَّةِ* /, і з хозарами / *الْخَزَرِ* /. Можна впевнено стверджувати, що тим регіоном, який одночасно межував з володіннями згаданих етносів, могли бути Дністро-Дунайське межиріччя та землі, які простягаються на південь від Нижнього Дунаю до гірського пасма Стара Планина, тобто саме та територія, яка у X ст. входила до складу заснованого у 679 р. болгарською ордою унногундурів Болгарську державу, столицею якої стало місто Пліска [11, с. 60–62, 120–124, 156–219]. Описання язичницьких обрядів та звичаїв бурджанів, що наведені у даному творі, а також фіксація натурального характеру господарства та ознак родоплемінної організації збройних сил цієї етнічної спільності свідчать про походження даної інформації від часів, які були значно віддаленими у минуле від 865 р. – дати прийняття дунайськими болгарами християнства. Разом з цим, повідомлення про продаж бурджанами візантійцям невольників-слов'ян, та про ідентичний поховальним звичаям гуннів і тюрків обряд трупоспалення, що існував у середовищі цієї етнічної спільності, [19, с. 205–206], надають підставу уважати, що йдеться про тих тюрко-болгар, які ще не були асимільовані слов'янами і являли собою окрему від слов'ян панівну верству населення Дунайської Болгарії. Таким чином, на нашу думку, час походження даної інформації доцільно визначити серединою VIII ст.

Джерельний матеріал творів арабського ученого середини X ст. Абу ал-Хасана 'Алі ібн ал-Хусайна ал-Мас'уді «Золоті луки і родовища коштовностей» / *مُرُوجُ الزَّهَبِ وَمَعَادِينُ الْجَوَاهِرِ* /, та «Книга вказівки і спостереження» / *كِتَابُ التَّنْبِيهِ وَالْإِشْرَافِ* /, у якому наведені звістки про етнічну спільність «бурджан», являє собою розповіді з історії Візантії. Зокрема, заслуговує на увагу розповідь про війни «бурджан» з названою країною під час правління «Константина, сина Єлени» / *قُسْطَنْطِينَ بْنِ هِلَانَةَ* /, тобто імператора Константина Великого (306 – 337) [18, II, р. 311, 314; 16, р. 141–142], який правив задовго до появи у Східній Європі кочових орд болгар. Доцільно ураховувати той факт, що дана розповідь була запозичена ал-Мас'уді із візантійських писемних документів, і тому вона є відображенням помилкового поширення візантійськими хроністами семантики відомого їм етноніма «Βουλγαροι» на ті етнічні спільності, що перебували в степах Дніпро-Дунайського та Дністро-Прутського межиріччя у першій половині IV ст., а саме на остготів-грейтунгів, вестготів-тервінгів, а також на алано-сарматів. Щодо розповіді про дарунок візантійським імператором Маврікієм (582 – 602) іранському шаху Парвізу / *أَبْرَوِيز* / невольниць – дочок правителів «бурджан» [18, II, р. 220],

то ми уважаємо, що вона відображує збройні сутички між візантійцями та ворожою їм болгарською ордою кутригурів, яка під час правління названого імператора кочувала донецько-придніпровськими степами [1, с. 85–98]. Щодо дунайських болгар, то вони також означені етнонімом «бурджан» у розповіді про втручання болгарського хана Тервела / طَرْفَال / у боротьбу за владу між патрікієм Леонтієм (імператор у 695 – 698 рр.) та Юстиніаном II Рінотметом (685–695 і 705–711 рр.) [16, р. 164–165].

Щодо подій візантійської історії пізніших часів, то етнонім «бурджан» міститься у розповідях про війни Візантії з сусідами державами, та про династичну боротьбу, яка відбувалася у цій імперії. У першому із названих сюжетних спрямувань досліджуваний етнос показаний у якості як союзника, так і супротивника Візантії. Зокрема, повідомляється про загибель імператора Никіфора / نَيْفُور / під час війни з бурджанами, яка відбулася у 193 р. Г. (808 р. по Р. Х.) [16, р. 168]. Імовірним є те, що в даному фрагменті йдеться про війну Никіфора I (802–811) з болгарським ханом Крумом (802–815), яка в дійсності відбулася у 811 р. Разом з цим, згадується про участь правителів бурджанів у якості союзників імператора Феофіла / ثَوْفِيل / у бойових діях проти мусульманських міст «Зібатра» / زَيْطَرَة / і «Малатийя» / مَلَطِيَّة / у 223 р. Г. (837 р. по Р. Х.) [18, VII, р. 133]. Дане повідомлення доцільно співвіднести з війною візантійського імператора Феофіла (829–842) проти Арабського халіфату, під час якої візантійські збройні сили оволоділи містом Самосата.

Отже, семантика етноніму «бурджан», що міститься у творах прихильників «описового» жанру арабської писемної традиції доби раннього середньовіччя, є багатозначною. Ця багатозначність, на нашу думку, визначена різноманітністю писемних документів, із яких була запозичена інформація про етнічну спільність, означену названим етнонімом. Якщо систематизувати семантичні значення етноніму «бурджан» відповідно до часу походження інформації про даний етнос, то виявляється наступне. Назва «бурджан» означає: 1. Етнічні спільності, що у першій третині IV ст. пробували у степах, які після гунської навали були залюднені угро-тюркськими ордами, на котрі згодом поширилася самоназва «болгари»; 2. Болгарську орду кутригурів, яка наприкінці VI – на початку VII ст. кочувала у донецько-придніпровських степах; 3. Військово-політичний союз угро-тюркських кочівників середини VII ст., що відомий під назвою «Велика Болгарія»; 3. Населення Дунайської Болгарії.

Ґрунтуючись на викладеному, можемо стверджувати, що етнонім «бурджан» означає реальні етноси, які існували на різних етапах етноісторичного розвитку південно-західної частини Східної Європи протягом доби раннього середньовіччя, і саме тому його належить уважати не за конструкт, який не підлягає науковому опрацюванню, а за історичний феномен, тобто за своєрідне і особливе історичне явище, яке відображує реалії часів його існування. Додамо до висловленого, що у

творах арабських авторів другої половини X ст. – прихильників «класичної школи» арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя етнонім «бурджан» відсутній. Втім, для означення Дунайської Болгарії почав використовуватися інший етнонім, а саме «булгар» / بُلْغَار /. Студіювання еволюції семантики останнього буде здійснене нами у наступних наукових працях.

Список використаної літератури

1. **Артамонов М. И.** История Хазар / М. И. Артамонов; [отв. ред. Л. Н. Гумилев]. – Л. : Гос. Эрмитаж, 1962. – 523 с.
2. **Васильев А. А.** Византия и арабы: политические отношения Византии и арабов за время Амореяской династии // Записки историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета / А. А. Васильев. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1900. – XII, 210, [2], 183 с.
3. **Гаркави А. Я.** Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца IX века по Р. Х.) / А. Я. Гаркави. – СПб. : Имп. АН, 1870. – IX, 308 с.
4. **Калинина Т. М.** Этноним бурджан ал-Хорезми и Агапия Манбиджского как конструкт / Т. М. Калинина // XV сходовознавчі читання А. Кримського. До 140-річчя А. Ю. Кримського та 20-ї річниці Інституту сходовознавства імені А. Ю. Кримського (Київ, 20 – 21 жовтня 2011 р.) / [орг. к-т: Л. В. Матвєєва, Д. А. Радівілов та ін.]. – К. : Інститут сходовознавства, 2011. – С. 11–15.
5. **Крачковский И. Ю.** Избранные сочинения : в 6 т. / И. Ю. Крачковский; [пред. ред. кол. В. А. Гордлевский. – М.–Л. : АН СССР, 1954–. – Т. IV : Арабская географическая литература / [отв. ред. Г. В. Церетели]. – 1957. – 919 с.
6. **Крюков В. Г.** Еволюція семантики етноніму «бурджан» / بُرْجَان / у творах «астрономічного» жанру арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки. – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. – №6 (241). – Ч. I. – С. 189–201.
7. **Крюков В. Г.** Писемні джерела Арабського халіфату IX – X ст. про етноісторичні процеси на території України: дис. ... доктора іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. Г. Крюков. – К., 2010. – 518 с.
8. **Крюков В. Г.** Сведения арабских географов конца IX – первой половины X века о странах и народах Западной, Центральной и Юго-Восточной Европы: дис. кандидата ист. наук: 07.00.09 – историография и источниковедение / В. Г. Крюков. – Л., 1987. – 257 с.
9. **Пигулевская Н. В.** Сирийские источники по истории СССР / Н. В. Пигулевская; [отв. ред В. В. Струве]. – М.–Л. : АН СССР, 1941. – XLI, 172 с.
10. **Степин В. С.** Генезис социально-гуманитарных наук (философский и методологический аспекты) / В. С. Степин // Вопросы философии. – М. : Наука, 2004. – № 12. – С. 37–43.
11. **Тьпкова-Заимова В.** По някой въпроси за етническите промени на Балканите през VI-VII вв. / В. Тьпкова-Заимова // Известия на Института за история.

Отдел за исторически и педагогически науки. – София: Българската академия на науките, 1963. – 229 с. 12. **Annales** quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum aliis / [edidit M. J. de Goeje; recensuerunt Jacob Barth et Theodor Noldeke]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1871–1889. – Secunda series. – Vol. III. – XIX, 2017, [12] p. 13. **Annales** regni francorum in ge ab 741 usque ad a 829. qui dicuntur annales laurissenses maiores et Einhardi / [post ididit G. H. Pertzii; recognition Fridericus Kurze]. – Hannoverae: Hahn, 1896. – XX, 204 p. 14. **Kitab** al-a'lak an-nafisa auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Ruste et Kitab al-Boldan auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadih al-Katib al-Jakubi // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870–1894–. – Pars VII. – 1892. – VIII, 373 p. 15. **Kitab** al-Masalik wa'l Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadhbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870–1894. – Pars VI. – 1889. – XXIII, 216, 308 p. 16. **Kitab** at-tanbih wa'l ischraf auctore al-Masudi. Accendunt indices et glossarium ad tomos VII et VIII // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870–1894–. – Pars VIII. – 1894. – XLIX, 508 p. 17. **Lewicki T.** Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki; pod redakcja Gerarda Labudy. Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). – Wrocław – Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk. – T. I. – T. II (część I). – T. II (część II), 1956, 1969, 1977. – 383, XIV s.; 159 s.; 151 s. 18. **Maçoudi.** Les Prairies d'or / [texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteill] // Société Asiatique: collection d'ouvrages orientaux. – P.: Edition «Imprimerie Imperiale», 1864–1877–. – Tome premier. – XII, 572, [8] p. – Tome deuxième. – V, 467, [7] p. – Tome troisième. – 464, [10] p. – Tome quatrième. – XI, 480, [8] p. – Tome septième. – X, 438, [11] p. – Tome huitième. – X, 446, [11] p. 19. **Marquart J.** Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840–940) / von J. Marquart. – Leipzig: Dieterich, 1903. – L, 557 s. 20. **Miquel A.** La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle. Géographie et géographie humaine dans la littérature arabe des origines à 1050 / par A. Miquel – P.: La Haye Mouton, 1967. – XLIX, 420 p. 21. **Muhammedis** Filii Ketiri Ferganensis qui volgo Alfraganus dicitur Elementa Astronomica. Arabice et Latine. Cum notis ad res exoticas sive Orientales, quae in iis Occurant / [edidit Jacob Golius]. – Amstelodami: Opera Jacobi Golii, 1669. – 238, 288 p. 22. **Mžik H.** Ptolemaeus und die Karten der arabischen Geographen / von H. Mžik // Der Islam: zeitschrift für Geschichte und kultur des islamischen orientis / herausgegeben von C. H. Bekker in Berlin und H. Ritter in Hamburg. – Berlin und Leipzig: Verlag «Walter de Gruyter und Co.», 1915. – Band 6. –

Heft 2–5. – 335 s. 23. **Theophanis** Chronographia / [ex recensione Joannis Classeni] // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / [edidit emendatior et copiosior, consilio B. G. Niebuhrii. Opera eiusdem Niebuhrii. J. Bekkeri, L. Schopeni, G. Dindofii. Aliorumque philologorum parata]. – Bonnae: Impensis E. Weberi, 1828–1898. – Vol. I. – № 2. – 1839. – LIV, 786 p.

1. أخبار الرِّمَّانِ وَمَنْ أَبَادَهُ الْجِدَّتَانِ وَ عَجَائِبُ الْبُلْدَانِ... تَصْنِيفُ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ الْمَسْعُودِيِّ... مَطْبَعَةُ عَبْدِ الْحَمِيدِ أَحْمَدَ حَنَفِيٍّ. الْقَاهِرَةُ، 1348 هـ / 1938 م.

Крюков В. Г. Логика и диалектика понимания этнонима «бурджан» / بُرْجَان / в сочинениях «описательного» жанра арабской географической письменной традиции периода раннего средневековья

В статье на основе анализа текстов сочинений ученых Арабского халифата, которые относятся к «описательному» жанру арабской географической письменной традиции периода раннего средневековья, выявлены изменения семантики этнонима «бурджан» на разных этапах этногенеза болгар. Определено, что в сочинениях ученых Арабского халифата IX–X веков данный этноним обозначает реальные этносы, на которые распространилось самоназвание «болгары». Поэтому автор считает, что этноним «бурджан» являет собой исторический феномен, то есть своеобразное и особенное историческое явление, которое отображает реалии времени его существования.

Ключевые слова: этноним «бурджан», «описательный» жанр, арабская письменная традиция, период раннего средневековья, конструкт, исторический феномен, семантика, этимология, этнос.

Крюков В. Г. Логіка і діалектика розуміння етноніму «бурджан» / بُرْجَان / у творах «описового» жанру арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя

У статті на засадах джерелознавчого аналізу текстів творів учених Арабського халіфату, що належать до «описового» жанру арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя, виявлені зміни у семантиці етноніму «бурджан» на різних етапах етногенезу болгар. Виявлено, що творах учених Арабського халіфату IX – X століть названий етнонім означає реальні етнічні спільності, на які поширювалася самоназва «болгари». Автор уважає, етнонім «бурджан» являє собою історичний феномен, тобто своєрідне і особливе історичне явище, яке відображує реалії часів його існування.

Ключові слова: етнонім «бурджан», «описовий» жанр, арабська писемна традиція, доба раннього середньовіччя, конструкт, історичний феномен, семантика, етимологія, етнос.

Krukov V. G. The logic and dialectics of understanding of the ethnonym «burgan» in the works of «descriptive genre» of Arabic geographical tradition during the early Middle Ages

Based on a wide range of primary sources related to «descriptive genre» of Arabic geographical tradition of the early Middle Ages, the article is devoted to the analysis of the ethnonym «burgan» and its semantic considering on differing stages of ethnogenesis of the Bulgares. It has been found that in the works of the Arabian Caliphate scholars of IX – X cr the given ethnonym designates real ethnic groups which called themselves as Bulgares. This is why the author considers that ethnonym «burgan» is historical phenomenon, namely, original and peculiar historical occurrence that is reflect of reality of the historical period, when it existed.

Keywords: ethnonym «burgan», «descriptive genre», period of the early Middle Ages, «construct», historical phenomenon, semantics, etymology, ethnos.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

УДК 960.1:327

О. П. Машевський

**ЧИННИК ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК У МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИНАХ: ЗАХІДНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

Вивчення проблеми Чорноморських проток є однією з найбільш суперечливих та заполітизованих тем у світовій історичній думці. Оцінки впливу цього питання на розвиток міжнародних відносин досить сильно відрізняються у британських, французьких, німецьких, американських та російських і радянських вчених. Крім того, підходи істориків помітно різняться в залежності від періоду, коли проводилось це дослідження й відповідно міжнародної, а інколи і внутрішньополітичної кон'юнктури, яка складалась на той час.

Сучасна українська історіографія лише з початку 2000-х років почала активно досліджувати проблему Чорноморських проток у міжнародних відносинах. Перші ґрунтовні наукові праці стосовно цього були створені науковою школою професора Луганського національного університету імені Тараса Шевченка М. С. Бур'яна [2; 3]. К. Русаков у кандидатській дисертації на основі як російських архівних матеріалів, так і британських опублікованих документів, детально та загалом об'єктивно дослідив діяльність британського уряду стосовно проблеми Проток в 1892–1920 рр. [14].

Професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка О. П. Машевський у своїх монографії та докторській дисертації на основі британських, німецьких, османських, російських, французьких та інших документальних джерел дослідив вплив боротьби великих держав за контроль над Чорноморськими протоками на формування і політику міжнародних союзів у 70-і рр. XIX ст. – 1923 р. [10; 11].

Незважаючи на вищезгаданий поступ, у вітчизняній історичній науці досліджені ще не всі аспекти даної проблематики. Для цілісної та всебічної розробки цієї теми необхідно враховувати та використовувати надбання зарубіжної, передусім західної історіографії. Проте, вона хоча й активно вивчала боротьбу великих держав за контроль над протоками Босфором та Дарданеллами, однак все ж не змогла дійти спільної думки стосовно її впливу на міжнародну політику.

Перші спроби проаналізувати значення чинника Чорноморських проток для розвитку міжнародних відносин останньої третини XIX – початку XX ст. були зроблені ще сучасниками тих подій. Історичні дослідження, праці впливових політиків та публіцистів, присвячені проблемі Проток, публікувалися переважно під час або відразу після чергової міжнародної кризи, викликані загостренням боротьби великих держав за контроль над Босфором та Дарданеллами. Вони досить часто

мали полемічний, рекомендаційний чи описовий характер, віддзеркалювали підходи політичних кіл та громадських угруповань різного спрямування. Тому ці публікації є важливими для вивчення сучасними дослідниками.

Західні історики, що були сучасниками подій 1870–1918 рр. переважно обґрунтовували офіційну позицію своїх країн щодо проблеми Чорноморських проток, підлаштовувались під поточну зовнішньополітичну кон'юнктуру.

Німецькі історики 70 – 80-х рр. XIX ст. В. Мюллер, Г. Гротіус цілком слушно акцентували увагу на тому, що Росія завдяки співпраці з Німеччиною не лише скасувала у 1870–71 рр. «нейтралізацію Чорного моря», накладену на неї Паризьким трактатом (тобто заборону мати військовий флот на Чорному морі), але й гарантувала закриття Босфору та Дарданелл для ворожих їй флотів у 1870–1880 рр. [12; 36]

У 90-х рр. XIX – на поч. XX ст., коли почали розгортатись суперечності між Берліном та Петербургом у «східному питанні», німецькі історики К. Хілті, О. Хеч, А. Зінгер наголошували, що Росія сама винна у тому, що Османська імперія шукала захисту у Німеччини й стрімко зближувалась із Берліном. На їхню думку, царський уряд грубо порушував статус-кво на Сході, оскільки неодноразово робив спроби домогтись відкриття Проток виключно для російських військових кораблів, що створило б безпосередню загрозу Османській імперії та її столиці Константинополю. Ці історики, хоча й досить вірно розкривали одну з причин російсько-османської напруженості, однак недостатньо показували власні імперські амбіції Німеччини щодо поширення свого впливу в Османській імперії [37; 38; 57].

Французька історіографія 70–80-х рр. XIX ст., зокрема такі автори, як Шане, С. Кардонне, застерігали росіян від співпраці з Німеччиною у європейській політиці. Вони справедливо обурювались тим, що Петербург в обмін за підтримку Берліном його політики щодо Проток входив у цей період до контрольованих німцями союзів та фактично допомагав канцлеру О. Бісмарку дипломатично ізолювати його головного ворога – Францію [23; 24].

Після укладання російсько-французького союзу в перш. пол. 1890-х рр. такі історики, як Е. Флуренс, Р. Пінон, Н. Дасковісі наголошували, що підтримка Парижа убезпечила Петербург від загрози прориву до Чорного моря ворожого на той час росіянам британського флоту. Ці дослідники вірно розкривали суперечності у російсько-французькому союзі, зокрема висловлюючи застереження, що царський уряд, проводячи експансію щодо Проток, може втягнути свого французького союзника у загальноєвропейську війну [33; 53; 54].

Британські історики Г. Кемпбелл, М. Вард у своїх працях останньої третини XIX ст., коли Росія та Велика Британія були запеклими супротивниками на Сході, зайняли виразно проурядову та відповідно антиросійську позицію. Вони підкреслювали агресивність

Російської імперії в тому числі щодо османських територій – Константинополя, Босфору та Дарданелл й стверджували, що завданням Лондона було насамперед стримати непомірні амбіції царського уряду й зберегти статус-кво щодо Проток [22; 60].

Після налагодження партнерських відносин з Росією внаслідок підписання російсько-британської угоди 1907 р. британська історіографія значно пом'якшила свою антиросійську риторичку. Проте провідні дослідники проблеми Проток К. Філіпсон та Н. Бакстон й надалі виправдовували політику своєї країни, стверджуючи, що для Великої Британії важливо було утримати рівновагу сил у Європі й відтак зберегти діючий режим та статус Босфору й Дарданелл [52].

Австрійсько-угорський історик Т. Мазарук звертав увагу на те, що чорноморська проблема і питання Проток не є суто російсько-османськими справами, оскільки зовнішня торгівля Болгарії, Румунії й навіть Австро-Угорщини (через Дунай) залежить від режиму Босфору та Дарданелл [49].

Американський дослідник Дж. Роланд дійшов висновку про те, що загальноєвропейський конфлікт буде невідворотним, оскільки на поч. ХХ ст. австрійсько-угорська експансія на Балканах та німецьке проникнення до Османської імперії перетнулися із головним вектором російських експансіоністських устремлінь у напрямку Босфору та Дарданелл [55].

У міжвоєнний період 1920-х – 1930-х рр. історики Великої Британії, Франції, Німеччини, США намагались перекласти відповідальність за вибух Першої світової війни на держави, які входили до ворожого їхній країні військово-політичного угруповання, чи навіть на своїх колишніх союзників. Відповідні підходи були й щодо висвітлення гострих суперечностей навколо Проток, що вважалося однією з причин світової війни. Робився акцент на тому, що агресивна політика Росії щодо Османської імперії та прагнення царського уряду підпорядкувати протоки Босфор та Дарданелли стали одним з чинників, що посилив міжнародну напруженість напередодні війни.

Британська історіографія міжвоєнного періоду наголошувала, що Велика Британія, проводячи свою традиційну політику збереження балансу сил у Європі, намагалась утримати статус-кво щодо Чорноморських проток й протидіяти як російським, так і німецьким амбіціям у тому регіоні. Характерною у цьому сенсі є книга П. Грейвса, який покладав провину на Росію за катастрофічну поразку британсько-французьких сил у Дарданелльській та Галліполійській операціях. Він стверджував, що, незважаючи на офіційні обіцянки Лондона та Парижа щодо приєднання Константинополя та Чорноморських проток до Росії після перемоги у війні, царський уряд не лише не підтримав дії своїх союзників на Дарданеллах, але й завадив залучити до цих операцій Грецію та Болгарію, розглядаючи їх як своїх конкурентів у питанні Проток [35]. Це твердження П. Грейвса цілком підтримали М. Коллвелл, С. Круттвелл та Х. Вільсон [4; 21; 27]. В. Ланжер у статті «Росія, питання

Проток і європейські держави, 1904–8» досить критично ставився до прагнень Росії використати партнерські відносини з Великою Британією, започатковані двосторонньою угодою 1907 р., задля перегляду на користь Петербурга режиму Чорноморських проток [45]. Схожими підходами вирізняється і праця іншого британського історика Р. Черчілля [25].

Німецький дослідник Ф. Стів наголошував на тому, що російська експансія у напрямку Босфору і Дарданелл, а також столітнє засилля Великої Британії та Франції у Османській імперії спонукали султана Абдул-Хаміда II, а згодом молодотурецькі уряди шукати противагу цьому у зближенні з Німеччиною [58].

Американська історіографія міжвоєнного періоду, досліджуючи проблему Проток, акцентувала увагу на необхідності її розв'язання згідно підходів США, тобто забезпечення свободи мореплавства, демілітаризації й нейтралізації стратегічно важливих водних шляхів. Наприклад, Дж. Шотвелл стверджував, що на Босфорі та Дарданеллах перетнулися інтереси надзвичайно потужних етнічних, політичних та економічних утворень, а саме Росії, країн розташованих у дунайському басейні та на Балканах, мусульманської Азії, а також Великої Британії та Франції. На думку автора, спроба однієї з держав підпорядкувати Протоки спричиняла гострі міжнародні кризи протягом кількох століть. Тому, за Дж. Шотвеллом, щоб запобігти цьому в подальшому, великі держави повинні вдатися до спільного контролю над Чорноморськими протоками [56].

Професор американського університету Берклі У. Девід зауважував, що авантюристичні спроби царської дипломатії змінити на користь Росії режим Проток спричинили Боснійську кризу, яка поклала край «європейському концерту», чітко означила поділ Європи на два ворожі табори й посилила гонку озброєнь [28].

Провідний американський історик С. Фей наголошував, що посилення традиційного прагнення Росії виконати «свою історичну місію» й взяти під контроль «ключі від власного дому», тобто Босфор та Дарданелли, було однією з головних причин світової війни. Автор доводив, що непоступливість царського уряду під час передвоєнної липневої кризи 1914 р. пояснюється його бажанням захопити Чорноморські протоки, скориставшись загальноєвропейською війною [17].

У західній історіографії другої пол. XX – поч. XXI ст. помітні різні, досить часто протилежні підходи стосовно вивчення проблеми Чорноморських проток. Особливо це характерно для британських дослідників. А. Тейлор звинувачував переважно Німеччину в порушенні балансу сил на європейському континенті загалом і стосовно Чорноморських проток зокрема [15]. М. Кент наголошувала, що причиною нестабільності у регіоні Чорного та Середземного морів була саме агресивна політика Росії, яка хотіла контролювати Протоки та під

приводом захисту християнського населення домінувати на Балканах [41]. Прорадянські налаштований історик В. Готліб навпаки вважав саме дії Великої Британії та Франції щодо Росії, зокрема у питанні Проток, нещирими й навіть підступними [7]. Можна стверджувати, що вищезгадані праці є досить однобічними та політично заангажованими.

Британський історик А. Макфі, на нашу думку, намагався дати більш об'єктивну оцінку суперечностям великих держав щодо Босфору та Дарданелл й прагнув показати боротьбу за вплив на Протоки, як природний процес періоду посилення суперечностей між світовими імперіями, змагання за контроль над стратегічно розташованими морськими шляхами [43].

Значна частина американських істориків другої пол. ХХ – поч. ХХІ ст. звертали увагу переважно на позицію США щодо вирішення проблеми Босфору та Дарданелл, прагнучи показати її у вигідному для своєї країни ракурсі. Зокрема Г. Говард зауважував, що Сполучені Штати не сприймали будь-яких обмежень свободи судноплавства, в тому числі військово-морського, через Чорноморські протоки й тому дуже критично ставилися до конвенцій 1841, 1856, 1871 рр., які визначали режим Проток [40]. Е. Лоуренс, Р. Варф та Дж. Лендмен, досліджуючи міжнародні відносини в період Першої світової війни, дотримувались думки, що США після приєднання до Антанти намагалися переорієнтувати політику її членів із анексіоністських прагнень до вирішення болючих, конфліктних питань, в тому числі Босфору та Дарданелл, на основі принципів, які б влаштували всю світову спільноту та забезпечили тривалий міцний мир [44; 46; 61].

Американський вчений Р. Боброфф зайняв проросійську позицію, акцентуючи увагу на тому, що прагнення Росії підпорядкувати Чорноморські протоки було для неї життєво необхідним завданням, оскільки в іншому випадку контроль над цими стратегічними водними артеріями перебрали б її суперники [20].

Можна погодитись з висновками американського дослідника Р. Голікца, який стверджував, що Османська імперія, щоб протидіяти експансії Росії до Чорноморських проток, змушена була у ХІХ ст. шукати захисту в Франції та Великої Британії, а на поч. ХХ ст. – у Німеччини [34].

Сучасні французькі історики Р. Домбр, Ж. Дуаз, М. Вессе, А. Гогенюї-Селіверстофф досить слушно зауважували, що посилення впливу Німеччини в Османській імперії, в тому числі на Протоках, було одним з чинників, які загрожували порушенню балансу сил у Європі й остаточно зруйнували європейський «концерт» [29; 31; 39].

Німецький історик другої пол. ХХ ст. Дж. Хальгартен цілком обґрунтовано вважав, що Росія, внаслідок свого імперського розвитку, була приреченою прагнути до підпорядкування Чорноморських проток. На його думку, на поч. ХХ ст. ця російська експансія співпала із зміцненням позицій Німеччини на Босфорі, й це спричинило конфлікт

інтересів, який був однією з причин Першої світової війни [18]. Таких виважених підходів дотримувався й інший західнонімецький дослідник Г. Манн [48].

Провідні сучасні австрійські дослідники А. Вандрузка, П. Урбаніч, Х. Рамплер, Е. Зьольнер та ін. вважають, що значне посилення міжнародної напруженості у Європі на поч. ХХ ст. багато в чому пояснювалось тим, що російська наступальна політика відносно Босфору й Дарданелл у 1908–1914 рр. відбувалась одночасно із зростанням експансії Габсбургів на Балканах [30].

Досить оригінальними й переконливими є висновки сучасного турецького історика Я. Озверена. Він стверджує, що володіння Османською імперією Босфором та Дарданеллами, яке традиційно надавало їй геополітичні переваги, у ХІХ – на поч. ХХ ст. дедалі більше ставало для неї негативним й навіть фатальним чинником. Автор наголошував, що боротьба великих держав за контроль над вищезгаданими стратегічними шляхами й особливо експансія Росії у цьому напрямку мали руйнівні наслідки для Порти [51].

Можна погодитись і з твердженням іншого турецького дослідника А. Кіліка, який доводив, що Порту змушена була напередодні Першої світової війни зближуватись із Німеччиною, оскільки її традиційні партнери Велика Британія та Франція виявились неспроможними захистити султана від зовнішніх загроз, зокрема зазіхань Росії на встановлення контролю над Чорноморськими протоками [42].

Представник грецької історіографії Е. Кофос розглядав прагнення Росії до підпорядкування Чорноморських проток у останній третині ХІХ ст. як безпосередню загрозу Греції [43]. Грецький історик Д. Донтас акцентував увагу насамперед на спроби Росії протидіяти приєднанню Греції до Антанти в 1914–1915 рр. для того, щоб Афіни під час повоєнного врегулювання не претендували на поширення свого впливу на район Константинополя та Чорноморських проток [32].

Значний вклад у вивчення проблеми Босфора і Дарданелл внесли болгарські історики. Проте значною вадою їхніх робіт була надто значна підлаштованість під поточну політичну кон'юнктуру. У книгах та брошурах, виданих у Болгарії в період Першої світової війни та перші повоєнні роки, зверталась увага на те, що прагнення Росії підпорядкувати Босфор та Дарданелли складало загрозу для всіх чорноморських держав [1; 8].

Так звана болгарська марксистська історіографія 40 – 80-х рр. ХХ ст., зокрема С. Янчулев, І. Ганев та С. Пенков, аналізуючи міжнародні відносини на Балканах в останній третині ХІХ – на поч. ХХ ст., наголошували на визвольній місії Росії щодо балканських народів та її прагненні стримати експансію інших держав до Чорноморських проток [5; 13; 19].

Сучасні болгарські історики В. Тонєв, Р. Генев, Г. Марков та інші прагнуть подолати стереотипи, які склалися щодо висвітлення проблеми

Чорноморських проток. Вони схиляються до думки, що всі великі держави, передусім Росія, Велика Британія, Німеччина, Австро-Угорщина використовували балканські народи, як «розмінну монету» у своїй геополітичній боротьбі за контроль над Чорноморським та Середземноморським регіонами [6; 9; 16].

Значна кількість досліджень західних істориків, у яких розглядалися різні аспекти питання Чорноморських проток, свідчить про його важливість для розвитку міжнародних відносин у період останньої третини ХІХ ст. – 1923 р. Однак у низці праць, присвячених цій тематиці, аналізувалися лише окремі важливі напрямки дипломатичної та військово-політичної боротьби великих держав за контроль над цими стратегічно важливими комунікаціями. До того ж, більшість цих робіт політично заангажовані. Їх автори, як правило, намагались показати політику своєї країни у привабливому ракурсі й критично висвітлювали позицію її супротивників у світовій політиці. Варто наголосити, що не зважаючи на те, що чинник Чорноморських проток суттєво, а часом визначально впливав на міжнародну політику, у західній історіографії ще не приділяється достатньої уваги таким напрямкам цієї тематики, як вплив боротьби великих держав за контроль над Протоками на формування, функціонування та розпад міжнародних союзів, суперечності членів цих альянсів. Варто було б детальніше висвітлити значення громадської думки європейських держав для формування політики їхніх урядів у «східному питанні», основою якого було саме визначення режиму та статусу проток Босфору та Дарданелл.

Список використаної літератури

1. **А. К.** Еносъ-Мидия, Цариградъ и Проливите отъ българско гледище / А. К. – София, Б.г.
2. **Бурьян М. С.** Наукові школи кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка / М. С. Бурьян, І. В. Грицьких. – Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. – 816 с.
3. **Бурьян М. С.** Египет во внешней и колониальной политике Великобритании в 20-х гг. ХХ века / М. С. Бурьян. – Луганск : БОЯН, 1994. – 164 с.
4. **Вильсон Х.** Морские операции в мировой войне. 1914–1918 гг. / Х. Вильсон. – М. : Воениздат, 1935. – 340 с.
5. **Ганев И.** Проливите и България / И. Ганев. – София: Провадалиев, 1946. – 24 с.
6. **Генов Р.** «Българизацията» на британската външна политика / Р. Генов // Модерният историк. – София, 1999. – С. 269–288.
7. **Готлиб В. В.** Тайная дипломатия во время первой мировой войны / В. В. Готлиб. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 604 с.
8. **Дунавский.** Русия, Цариградъ и балканските народи / Дунавский. – София: Просвъщение, 1915. – 16 с.
9. **Марков Г.** Балканското решение на източния въпрос 1911–1913 / Г. Марков // Македонски преглед. – 2002. – Година XXV. – Кн. 4. – С. 7–26.
10. **Машевський О. П.** Чорноморські протоки у політиці міжнародних союзів (70-ті рр. ХІХ ст. – 1918 р.) : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.02 / Машевський О. П. – К. ,

2010. – 446 с. 11. **Машевський О. П.** Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.) / О. П. Машевський. – К., 2010. – 792 с. 12. **Мюллер В.** Политическая история новейшего времени. 1870 / В. Мюллер. – СПб. : Изд. В. Черкасова, 1872. – 330 с. 13. **Пенков С.** Берлинский договор и Балканы / С. Пенков. – София : Наука и искусство, 1985. – 201 с. 14. **Русаков К. А.** Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892–1920 : Дисс. ... кандидата ист. наук / К. А. Русаков. – Луганск, 2003. – 202 с. 15. **Тейлор А. Дж.** Борьба за господство в Европе. 1848–1918 / А. Дж. Тейлор. – М. : Изд. иностр. лит-ры, 1958. – 644 с. 16. **Тонев В.** Черноморский проблем през XVIII и XIX век / В. Тонев // Исторически преглед. – 1992. – № 11. – С. 3–23. 17. **Фей С.** Происхождение мировой войны : в 2 т. / С. Фей. – М. : Соцэргиз, 1934–. – Т. 1. – 338 с., Т. 2. – 812 с. 18. **Хальгартен Г. Х.** Империализм до 1914 года / Г. Х. Хальгартен. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1961. – 695 с. 19. **Янчулев С. А.** Борбата за един световен град 1907–1917 / С. А. Янчулев. – София : Звезда, 1945. – 176 с. 20. **Bobroff R. P.** Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits / R. P. Bobroff. – L.–N.Y. : I. B. Tauris, 2006. – 251 p. 21. **Callwell C. E.** The Dardanelles / C. E. Callwell. – L. : Houghton Mifflin company, 1919. – 361 p. 22. **Campbell G.** The blue books and what is to come next / G. Campbell. – L.–P.–N.Y., 1877. 23. **Cardonne C.** L'empereur Alexandre II. Vingt-trois ans de règne (1855–1878) / C. Cardonne. – P. : Jouvet, 1883. – 863 p. 24. **Chenet.** La Russie et la Russie / Chenet. – P. : Amyot, 1871. – 15 p. 25. **Churchill R. P.** Anglo-Russian convention of 1907 / R. P. Churchill. – Chicago : The Torch Press, 1939. – 365 p. 26. **Crunwald C.** Trois siècles de diplomatie russe / C. Crunwald. – P. : Calmann-Lévy, 1945. – 272 p. 27. **Cruttwell C. R.** A history of the Great War / C. R. Cruttwell. – Oxford : Clarendon Press, 1934. – 649 p. 28. **David W. D.** European diplomacy in the Near Eastern question, 1906–1909 / W. D. David. – Urbana : The University of Illinois press, 1940. – 124 p. 29. **Dhombres P.** Impérialismes et démocraties / P. Dhombres. – P. Jacques Vautrain, 1946. – 249 p. 30. **Die Habsburgermonarchie im system der internationalen beziehungen / Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.** – Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989. – Bd. VI/1, VI/2. 31. **Doise J.** Diplomatie et outil militaire 1871–1991 / J. Doise, M. Vaïsse. – P. : Seuil, 1987. – 749 p. 32. **Dontas D.** Greece and Turkey: the regime of the Straits, Lemnos and Samothrace / D. Dontas. – Athens : G. C. Eleftheroudakis, 1987. – 254 p. 33. **Flourens E.** Alexandre III. Sa vie, son oeuvre / E. Flourens. – P. : E. Dentu, 1894. – 364 p. 34. **Golicz R.** The Russians shall not have Constantinople / R. Golicz // History today. – 2003. – September. – Vol. 53. – Issue 9. – P. 39–45. 35. **Graves P. P.** The question of the Straits / P. P. Graves. – L. : Bouvere House, 1971. – 209 p. 36. **Grotius H.** Den «Orientfriende» 1878. San Stefano 3 März und Berlin 13 Juli / H. Grotius. – Erfurt, 1878. 37. **Hilty C.** Orientalische Frage / C. Hilty. – Bern,

1896. 38. **Hoetzsch O.** Rußlands Stellung zun Balkanfrage und der Panlawismus / O. Hoetzsch // Die Bakanfrage. – München–Leipzig, 1914. – S. 125–140. 39. **Hogehuis-Seliverstoff A.** Une alliance franco-russe / A. Hogehuis-Seliverstoff. – Paris–Bruxelles : Bruylant, 1997. – 216 p. 40. **Howard H.** Turkey, the Straits and U.S. Policy / H. Howard. – Baltimor–L. : Johns Hopkins University Press, 1974. – 331 p. 41. **Kent M.** The Great powers and the end of the Ottoman Empire / M. Kent. – L.–Boston–Sydney : Allen and Unwin, 1984. – 237 p. 42. **Kilic A.** Turkey and the world / A. Kilic. – Washington : Public Affairs Press, 1959. – 224 p. 43. **Kofos E.** Greece and the eastern crisis, 1875–1878 / E. Kofos. – Thessaloniki : Institute for Balkan Studies, 1975. – 283 p. 44. **Landman J. H.** New outline-history of the world since 1914 / J. H. Landman. – N.Y. : Barnes & Noble, 1946. – 370 p. 45. **Langer W. L.** Russia, the straits question and the European powers, 1904–8 // English Historical Review / W. L. Langer. – 1929. – January. – Vol. XLIV. – №CLXXIII. – P. 59–85. 46. **Laurence E.** United States policy and partition on Turkey, 1914–1924 / E. Laurence. – Baltimore : Johns Hopkins press, 1965. – 437 p. 47. **Macfie A. L.** The Straits Question 1908–1936 / A. L. Macfie. – Saloniki : Institute for Balkan Studies, 1993. – 239 p. 48. **Mann G.** Deutsche Geschichte des neun zehnten und zwanzigsten Jahrhunderts / G. Mann. – Frankfurt am Main : S. Fischer, 1962. – 989 p. 49. **Masaryk T.** Österreich und den Balkan / T. Masaryk // Die Bakanfrage. – München–Leipzig, 1914. – S. 141–160. 50. **Mikoff D.** Pour le droit et la paix dans les Balkans / D. Mikoff. – Genève: Edition Atar, 1919. – 55 p. 51. **Özveren Y. E.** A Framework for the study of the Black Sea World, 1789–1915 / Y. E. Özveren // Review. – Vol. XX. – № 1. – P. 77–114. 52. **Phillipson C.** The question of Bosphorus and Dardanelles / C. Phillipson, N. Buxton. – L. : Stevens and Haynes, 1917. – 264 p. 53. **Pinon R.** L'Europe et l'Empire Ottoman / R. Pinon. – P. : Perrin, 1908. – 603 p. 54. **Dascovici N.** La question du Bosphore et des Dardanelles / N. Dascovici – Genève : Georg & Cie, 1915. – 307 p. 55. **Roland G.** Pan-germanism / G. Roland. – Boston–N.Y. : Houghton-Mifflin, 1913. 56. **Shotwell J. T.** A short history of the question of Constantinople and the Straits / J. T. Shotwell // International Concitiation. – 1922. – November. – № 180. – P. 463–527. 57. **Singer A.** Histoire de la Triple alliance / A. Singer. – P. : M. Giard & E. Brière, 1915. – 370 p. 58. **Stieve F.** Iswolski und den Weltkrieg / F. Stieve. – B. : Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1925. – 279 p. 59. **Un Slave.** La Prusse et la Russie. Encore la guerre! / Un Slave. – Genève, 1872. 60. **Ward M. A.** The reign of queen Victoria / M. A. Ward. – L. : Smith, Elder and Co., 1887–. – Vol. I. 61. **Warth R. D.** The allies and the Russian revolution. From the fall of the monarchy to the peace Breast-Litovsk / R. D. Warth. – L. : Russell & Russell, 1954. – 294 p.

Машевський О. П. Чинник Чорноморських проток у міжнародних відносинах: західна історіографія проблеми

У статті проаналізовано основні підходи американських, британських, німецьких, французьких істориків стосовно дослідження впливу на розвиток міжнародних відносин 1870–1923 рр. боротьби великих держав за контроль над стратегічно розташованими Чорноморськими протоками Босфором та Дарданеллами. Розглянуто праці грецьких, болгарських, турецьких істориків, написані під впливом дискусій у західній історичній науці стосовно проблеми Проток. Підкреслюється, що у західній історіографії деяким аспектам проблеми Чорноморських проток приділяється недостатня увага.

Ключові слова: західна історіографія, міжнародні відносини, Босфор та Дарданелли, Чорноморські протоки.

Машевский О. П. Фактор Черноморских проливов в международных отношениях: западная историография проблемы

В статье проанализированы основные подходы американских, британских, германских, французских историков относительно исследования влияния на развитие международных отношений 1870–1923 гг. борьбы великих держав за контроль над стратегически расположенными Черноморскими проливами Босфор и Дарданеллы. Рассмотрены труды греческих, болгарских, турецких историков, написанные под влиянием дискуссий в западной исторической науке относительно проблемы Проливов. Подчеркивается, что в западной историографии некоторым аспектам проблемы Черноморских проливов уделяется недостаточное внимание.

Ключевые слова: западная историография, международные отношения, Босфор и Дарданеллы, Черноморские проливы.

Mashevskiy O. P. Black Sea Straits factor in international relations: Western historiography of the issue

The main approaches of the American, British, German, and French historians to the issue of development of international relations of 1870–1923 and struggle for control of the strategically located the Bosphorus and Dardanelles Straits. The works of the Greek, Bulgarian, Turkish historians influenced by discussions in the Western historical science regarding the issue of the Straits are examined. It is stressed that in the studying of the Black Sea Straits problem are still remained lots of gaps, in particularly the influence of this problem on the process of formation, functioning and disintegration of international alliances.

Keywords: Western historiography, international relations, Bosphorus and Dardanelles, Black Sea Straits.

Стаття надійшла до редакції 3.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

УДК 930.1(477) «1941–1944»

Д. В. Нефьодов

**РУХ ОПОРУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 90-х рр. XX ст.**

Проголошення незалежності України, загальновідомі державотворчі процеси початку 90-х рр. та здобуття повного суверенітету вітчизняною історичною наукою дали змогу зовсім під іншим кутом зору підійти до розгляду питань руху Опору, який нарешті почав розглядатися в загальноєвропейському та світовому контексті [1, с. 110]. У науковий обіг було введено саму дефініцію «рух Опору», до якого вперше включено не лише боротьбу радянських антифашистів у складі партизанських загонів і підпільних груп, але й діяльність національного підпілля, похідних груп ОУН, загонів УПА.

Втім, лише одні зовнішні чинники та стратегічно важливі події у політичному житті країни не змогли відразу ж «самі по собі» докорінно змінити всю історіографічну ситуацію у досліджуваній царині. Як слушно зазначає відомий історіограф Я. Калакура, даний процес мав дуже суперечливий характер і прогресивні зрушення у середовищі істориків нової генерації наштовхувалися на рішучий спротив. Однак зміни у керівництві Інституту історії АН, повернення йому назви і статусу Інституту історії України, заклали основи для його подальшого перетворення в головну інституцію вітчизняної історичної науки [2, с. 398–399]. Головні теоретико-методологічні зміни у трактуванні проблемних питань руху Опору та початок створення цілковито нової концепції історії України воєнної доби пов'язані з ім'ям колишнього завідуючого відділом історії України періоду Другої світової війни М. Ковалем. На сторінках чотирьох монографій [3–6], дослідником здійснено ґрунтовний аналіз та визначені основні «білі плями» та замовчувані питання історії руху Опору. На переконання історика, підпільно-партизанський рух насправді значно відрізнявся від того, що було зображено «на папері» радянськими істориками, реалії боротьби були набагато складнішими, заплутанішими і драматичнішими [5, с. 256].

Дослідник детально проаналізував основні хиби під час організації руху Опору, до яких відніс репресії знавців «малої війни» у 30-х рр., поспішність, формалізм у доборі кадрів, закладанні матеріально-технічної бази, створенні конспіративних квартир для підпільників. Дослідивши величезну кількість матеріалів центральних архівів, М. Коваль поставив зовсім нове для вітчизняної історіографії питання: хто був рушійною силою партизанського руху в перший період війни? Відмітивши той факт, що поразки Червоної армії на самому початку війни не призвели до цілковитого знищення радянських збройних сил,

вчений розглядає розгромлені та відступаючі радянські війська, а також червоноармійців-оточенців вкрай важливим, хоча й не єдиним джерелом для створення перших партизанських загонів. У контексті цієї думки автор звернув увагу на той факт, що до середини 1942 р. визначилася політична позиція основної маси українського населення, створилася сприятлива обстановка для посилення антифашистської боротьби та залучення до неї нових сил. До того ж, як зазначив М. Коваль, «стрімко вичерпувався й так невеликий «кредит довір'я» до окупантів, розтанули сподівання наївних людей на зміни до кращого»[5, с. 262].

Науковцем зосереджена увага на тому, що завдяки цим факторам, а також посиленням заходів партії та відповідних органів влади, вже в середині 1942 р. відбулось відродження підпільно-партизанського руху, його розширення та навіть посилення, так званий «вирішальний злам». В цілому, науковець високо оцінив радянських рух Опору, у тому числі і в південних областях республіки, зазначив, що дії його учасників об'єктивно сприяли операціям Червоної армії та явили собою фактично «регулярний другий фронт» [5, с. 270].

Наукова цінність доробку М. Ковалю також у тому, що історик одним з перших у вітчизняній науці зробив спробу переосмислити діяльність Організації українських націоналістів. У середовищі сил українського націоналізму науковець виділив широку верству рядових борців за незалежність України, які вели двофронтову боротьбу та керівників обох фракцій ОУН, яких по суті звинуватив у недалекоглядності та фактично співпраці з окупантами. Також дослідник зробив спробу подати матеріал, що висвітлює історію похідних груп ОУН, зазначаючи, що учасники «походу на Схід» прагнули поширити свій вплив на населення у тому числі Південної України, пробудити його національну свідомість [6, с. 36]. Посилаючись на численні документи німецьких окупаційних органів, науковець відмітив певну ефективність похідних груп, той факт, що їх учасникам вдалося дістатися, закріпитися й розгорнути діяльність на території південних та східних областей, а також у Криму. Як стверджує вчений, створені ними підпільні осередки, хоча й не вели збройної боротьби, обмежуючись в основному пропагандистською та організаційною роботою, завдали «певного клопоту» органам окупаційної адміністрації [5, с. 149].

Отже, науковий доробок М. Ковалю є багато у чому визначальним для вітчизняної історіографії як Другої світової війни загалом, так і руху Опору зокрема; науковцю вдалося закласти фундамент для більш об'єктивного трактування радянського руху Опору та закликати колег і широку громадськість до перегляду вкрай заполітизованої та міфологізованої концепції боротьби Організації українських націоналістів, діяльності похідних груп. Незважаючи на відсутність аналізу руху Опору окремо на території Півдня України, дослідження М. Ковалю мають важливе історіософське значення для подальшого розвитку історіографії руху Опору, у тому числі у Південній Україні.

Як певний історіографічний бум та справжній прорив трактують посилений інтерес до історії ОУН-УПА з боку наукової громади сучасні історіографи [1, с. 111]. Загалом проблематика національного руху Опору в роки Другої світової війни доволі стрімко стала однією з найактуальніших у вітчизняній історичній науці. Розгорнувшись на сторінках газетної публіцистики, перших монографій та різнорівневих конференціях, фактично відразу вийшла за рамки безпосередньо наукової площини. Знаковою в цьому плані є дискусія між професорами А. Білинським [7] та В. Косиком [8] на сторінках «Голосу України». Дослідник А. Білинський звинуватив ОУН у широкому використанні популістських лозунгів, тоталітаризмі та політичному дилетантизмі, В. Косик навпаки високо оцінив діяльність національного підпілля, у тому числі членів похідних груп, відзначивши цілеспрямованість та «істинний ідеалізм» їх учасників, закликав до визнання ОУН-УПА воюючою стороною у визвольній війні українського народу часів Другої світової війни [8, с. 6].

У публікації М. Бара та А. Заленського [9] програма ОУН трактується як така, що не становила перелому в розвитку української політичної думки, а була особливою компіляцією споріднених націоналістичних програм, яка у певній мірі брала до уваги українську дійсність. Порушуючи питання діяльності похідних груп, серед їх основних завдань автори виділили в першу чергу пропаганду, вплив на місцеве населення південних та східних областей, зокрема необхідність «розбудити його національну свідомість» та підготувати до національного повстання. Однак на переконання науковців, національно-визвольний рух під проводом ОУН у добу радянсько-німецької війни став війною «втрачених надій».

Відомий дослідник руху Опору В. Кучер у своєму науковому доробку [10–12] проаналізував трансформацію поглядів учасників національного підпілля в ході війни, наголосив на важливості переходу ОУН на демократичну платформу, П. Брицький вказав на необхідність визнання членів обох ОУН учасниками Другої світової війни [13, с. 108–109]. І. Білас навів дані про осередки ОУН, які були виявлені радянськими спецслужбами після звільнення території України, вказавши на наявність на Миколаївщині трьох осередків з 26 учасниками та значно більшу їх кількість на території Запоріжжя – 30 осередків із 187 членами національного підпілля [14, с. 367].

Отже, аналіз перших публікацій свідчить про невпинно зростаючий інтерес до історії національної течії руху Опору. Не дивлячись на наявність різних точок зору з ключових питань тематики ОУН-УПА, автори праць прийшли до висновків про необхідність більш глибокого та багатостороннього дослідження всіх аспектів проблеми.

Величезну подальшу роботу у цьому напрямі провів відомий вітчизняний історик та архівознавець А. Кентій. Головною заслугою вченого є комплексне дослідження історії національно-визвольної

боротьби, великого значення в його працях [15–17] надано аналізу діяльності похідних груп ОУН. Автор зазначив, що учасники похідних груп обох проводів ОУН провели певну агітаційно-пропагандистську роботу на східних та південних землях, намагаючись долучити місцеве населення до боротьби за українську державність, назвав членів ОУН «своєрідною політичною армією». В той же час науковець піддав їх різкій критиці за те, що вони виявилися не в змозі дати конкретні відповіді на важливі політичні та соціально-економічні запитання місцевого населення Півдня та Сходу. Свою позицію А. Кентій аргументував тезою, згідно з якою члени похідних груп дуже швидко виявили свою недостатню фахову підготовку та навпаки високий політичний рівень населення УРСР. Наслідком цього, як зазначив історик, стала повна відмова вести роз'яснювально-пропагандистську роботу.

Дослідник детально проаналізував ряд інших причин, які, на його думку, призвели до часткових невдач похідних груп, акцентуючи увагу на тому, що учасники «походу на Схід» у короткий час не змогли подолати комуністичну ідеологію, знайти «спільну мову» з місцевою молоддю, яка була найважливішим носієм останньої та, що найголовніше, не змогли виправдати в очах місцевого населення свою співпрацю з окупантами. Як підсумовує вчений, учасники похідних груп все ж досягли певних результатів: діставшись Криму у жовтні 1941 р., створили у Сімферополі «Український національний комітет». Втім А. Кентій послідовно підтримує позицію відносно того, що усі осередки ОУН на Півдні виявилися у переважній більшості нетривкими в організаційному відношенні і недостатньо зцементованими ідейно. Як наслідок, частина з них була викрита німцями, а у 1943–1944 рр. розконспірована і ліквідована НКВС–НКДБ.

Переосмисленню історії руху Опору в зазначений період слугувало проведення різнорівневих тематичних конференцій, симпозіумів, «круглих столів» тощо. Ряд конференцій присвячено безпосередньо історії ОУН-УПА [18; 19]. Значна кількість заходів на державному та регіональному рівнях присвячена річницям Перемоги та іншим знаменним датам минулої війни. У 1993 р. в Одесі відкрився науковий симпозіум істориків «Південь України у період Другої світової війни», присвячений 50-річчю Перемоги. Обґрунтуванню необхідності відмови від кон'юнктурного та суб'єктивного підходів до оцінок у тому числі радянського руху Опору у Південному регіоні присвячено доповідь професора М. Раковського. Один з учасників симпозіуму професор А. Бачинський зупинився на основних проблемах визвольного руху періоду війни та запропонував змінити назву секції підпільно-партизанського національно-визвольного руху на секцію антифашистського руху Опору, що, на його думку, допоможе більш точно відбити всі аспекти боротьби на окупованій території регіону. Історик В. Головань тезисно висвітлив особливості та актуальні

проблеми вивчення підпільно-партизанського руху на території Півдня України.

У 1994 р. у Києві відбулась міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність» [20], присвячена 50-річчю визволення України від німецько-фашистських окупантів. Неоднозначними дискусіями гострополемічного характеру супроводжувалась фактично кожна доповідь, присвячена питанням національного або радянського руху Опору. Ю. Шиловцев зосередив увагу на співпраці ОУН з нацистами, В. Клоков вказав на недопустимість порівняння діяльності радянських партизанів та учасників національного підпілля. Також у критичному руслі оцінили роль ОУН-УПА в русі Опору О. Войцеховський, Ю. Короткін, М. Полудня, А. Чайковський. З діаметрально протилежних позицій подали боротьбу ОУН-УПА В. Коваль, В. Кучер, Р. Мотузко, В. Сергійчук та ін. На жаль, питання, пов'язані з історією Південної похідної групи ОУН та особливостями радянського підпільно-партизанського руху на Півдні України не стали предметами окремих доповідей та дискусій. Деякі учасники конференції лише побіжно торкнулися південноукраїнських сюжетів.

Частково досліджувана проблема підіймалася і на наступних міжнародних конференціях, «круглих столах», присвячених 55-річчю Перемоги та визволенню України. Проте набагато більше уваги дослідженню нових сторінок історії руху Опору у Південній Україні приділено в 90-х рр. на регіональних та обласних конференціях, а також на сторінках публікацій у місцевих виданнях. Відомий на сьогоднішній день журналіст В. Кіпіані одним з перших підняв питання діяльності на Миколаївщині національного підпілля, Південної похідної групи ОУН [21]. У цей же напрям спрямували свої дослідження С. Біличенко [22; 23], В. Друмов та Ю. Зайцев [24–26]. Детально опрацювавши велику кількість матеріалів обласного архіву СБУ, згадані вище науковці розкрили раніше невідомі факти з історії боротьби представників національної течії руху Опору. За оцінкою С. Біличенка, ОУН на Миколаївщині являла собою величезну, розвинуту організацію, яка охоплювала понад 170 членів. Досліджуючи діяльність на Півдні похідних груп, науковці відзначили дії не лише учасників ОУН(б), але й дії мельниківців, а саме Південної похідної групи ОУН(м) на чолі з Б. Сірецьким. Історики стверджують, що основними завданнями членів похідних груп було максимальне проникнення в адміністративні органи Півдня України і впровадження в життя за їх допомогою національно-державницьких засад ОУН [26, с. 192].

Особливу увагу вчені звернули на агітаційно-пропагандистську роботу, диверсії, ліквідацію німецьких агентів. Зазначені дослідники наполягають на тому, що біля 90% учасників національного підпілля були вихідцями з місцевого населення, наводять приклади існування в багатьох селах регіону молодіжних організацій. Втім, даним авторам властива деяка тенденційність та некритичність при обробці

першоджерел. Так В. Друмов та Ю. Зайцев, висвітлюючи діяльність похідних груп ОУН на Півдні, стверджують, що нібито вони «знайшли тут повне порозуміння і широку підтримку в народі» [24, с. 107]. Однак це твердження дещо не відповідає дійсності, адже навіть колишні учасники «походу на Схід» вказували на неоднозначність сприйняття їх поглядів місцевим населенням Півдня та подекуди невміння членів ОУН запропонувати чітку програму боротьби. В свою чергу С. Біличенко суперечить сам собі, спочатку безапеляційно стверджуючи, що радянського підпілля на території Миколаївщини «взагалі не було», а потім вказує, що однією із сторін діяльності ОУН в області була боротьба з радянськими підпільниками [23, с. 82]. Проте не дивлячись на це, зазначені праці, засновані на щойно віднайдених архівних матеріалах, дали початок подальшим науковим пошукам.

К. Бобрович та С. Берко у невеликому нарисі [27] відтворили картину боротьби ОУН на території всього Південного регіону, науковцем В. Мороко досліджена діяльність ОУН на Запоріжжі [28]. Автор підкреслив чималий відсоток місцевого населення в національному підпіллі, намагання рядових членів радянських партизанських груп співпрацювати з учасниками ОУН, яке нашоувалося на жорстку протидію командирів та особливо комісарів партизанських загонів, розглянув боротьбу проти ОУН радянських спецслужб.

В цей же період побачили світ перші збірники першоджерел, джерелознавчі публікації [29–31] з тематики руху Опору, особливо національного підпілля ОУН. В першу чергу слід виділити два збірники, упорядковані В. Сергійчуком [32–33] та чотирьохтомник німецьких архівних матеріалів, упорядником якого став В. Косик [34], особливо другий том, в якому міститься чимало документів про діяльність ОУН на Півдні. Перу цього ж відомого історика належать дві узагальнюючі монографії [35–36], в яких значна увага приділена історії руху Опору, особливо національному підпіллю, боротьбі ОУН в Південній Україні. Дослідник зокрема проаналізував той факт, що саме в районі Миколаєва відбулося зближення членів ОУН(б) та ОУН(м) і на відміну від інших регіонів України, на Півдні націоналісти обох течій намагалися співпрацювати для більш плідної роботи, а не перешкоджати один одному. Вчений констатував факт значної активності членів Південної похідної групи на Херсонщині, де активно проводились збори, організовані прихильниками С. Бандери під прикриттям діяльності загонів самооборони, дозволеної німцями [35, с. 221] та на території Кримського півострова, де незважаючи на надзвичайні труднощі, діяльність ОУН не припинялася.

Також високо оцінили заходи національного підпілля в Південному регіоні, зокрема діяльність членів похідної групи, Т. Гунчак [37] та В. Верига [38]. На переконання даних науковців, учасники «походу на Схід» повністю виконали своє завдання, не лише діставшись

Одеси, Миколаєва та Криму, але й активно розпочавши боротьбу, створивши підпільні осередки та залучивши до ОУН значну кількість представників місцевого населення [37, с. 237]. В. Верига погоджується з Т. Гунчаком, відзначаючи найбільш успішну діяльність саме Південної групи під проводом З. Матли, якій вдалося закріпитися в південних промислових районах і створити мережу підпільних організацій. Історик послідовно підтримує позицію відносно того, що основними завданнями членів групи було дати поштовх до організаційної праці місцевому населенню, щоб воно могло «ставити німців перед доконаними фактами організації адміністрації та культурного життя» [38, с. 70].

В той самий час у 90-і рр., попри появу значної кількості праць, в яких діяльність національно-визвольного підпілля, у тому числі похідних груп, оцінювалася виключно у позитивному ключі, зовсім протилежний, діаметральний погляд на історію ОУН також отримав широку підтримку в історіографії. Найбільшого обґрунтування даний підхід отримав у монографіях В. Поліщука [39], В. Ткачука [40], великій кількості газетної публіцистики. Зазначені автори звинувачують ОУН в узурпації влади, расовому підході («Україна для українців!»), тісній співпраці з окупантами, виконання величезної кількості завдань абверу. А. Федуняк [41] наголосив на тривалій співпраці ОУН з німецькими спецслужбами та ряді заходів, спрямованих проти своїх же українців, які не поділяли поглядів ОУН. Постійне посилення загострення діаметрально протилежних поглядів у суспільстві на проблему ОУН-УПА призвели в другій половині 90-х рр. до розуміння необхідності комплексного багатовекторного дослідження. І як наслідок, 8 травня 1997 р. за дорученням тодішнього Президента України Л. Кучми була утворена Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН-УПА. Робоча група істориків при Урядовій комісії, сформована в Інституті історії України НАН, відразу ж розпочала активну роботу.

Що стосується історіографії радянського руху Опору, то тут необхідно відзначити зниження наукового інтересу, зменшення кількості публікацій, особливо порівнюючи з радянською добою. Втім не дивлячись на зменшення кількості, підвищилась якість праць. Науковці здійснили спробу відмежуватись від вкрай позитивістського доробку радянської історіографії, направити свої розвідки у більш критичне русло та зосередитись на «білих плямах» та замовчуваних питаннях історії радянського руху Опору. До останніх вітчизняні історики відносять значне завищення кількості учасників підпілля та партизанських загонів, існування членів багатьох підпільних обкомів переважно «на папері», значну перевагу ідеологічної та «каральної» функцій партизанських загонів над суто бойовою, військовою [42].

Найбільшу увагу привертає чи не єдине комплексне дослідження А. Чайковського [43–44]. Автор послідовно розкрив основні причини помилок при організації руху Опору, акцентуючи увагу на знищенні майже усіх знавців «малої війни» під час репресій 30-х рр. та недооцінку

вищим військовим та партійним керівництвом значення підпільно-партизанського руху вже під час самої війни. Науковець детально торкнувся й такого аспекту, як колабораціонізм, що також став однією з причин розкриття підпільних груп, а саме Миколаївського підпільного центру, підпілля Одеси, Запоріжжя. За оцінкою історика, масові провали й арешти у Сімферополі, Феодосії та інших населених пунктах Криму стали наслідком порушення правил конспірації. Гонитва за зростанням чисельності організацій, купівля зброї на вулицях у румунських солдатів, занотовування до записників справжніх прізвищ учасників, їх адрес та збирання коштів на підприємствах – все це, підкреслює А. Чайковський, носило масовий характер і призводило до тяжких втрат [44, с. 19].

Особливу увагу дослідник звернув на процес становлення партизанського руху в Криму, під час якого, на думку вченого, організатори припустилися грубих помилок, нехтуючи принципом добровільності вступу до загонів, порушуючи правила конспірації. Наслідком цього стала велика кількість дезертирів. Історик послідовно проводить думку, що «народні месники» на Кримському півострові у 1941–1942 рр. були фактично кинуті напризволяще і керівництво партизанським рухом не розуміло справжнього стану справ, радячи їм «самим себе забезпечувати». Порівнюючи значне піднесення підпільно-партизанського руху у 1943–1944 рр., в період, коли радянське керівництво «почало куди серйозніше, ніж раніше, ставитись до партизанського руху» [44, с. 34], обмеженість руху Опору в 1941–1942 рр. вчений пояснює відсутністю зброї, а не «приязним ставленням» населення до окупантів.

Д. Метелиця у невеликій брошурі [45] зробив спробу комплексного аналізу підпільно-партизанського руху на всій території республіки, В. Клоков зупинився на питаннях тактики радянських партизанів [46], підкреслюючи відмінність останньої в залежності від географічних особливостей місцевості та наголосив на врахуванні радянським керівництвом даних особливостей при формуванні підпільно-партизанських груп на території Півдня. П. Тронько навів нові приклади боротьби молоді у складі підпільних організацій та партизанських загонів у Південному регіоні. Питанням участі єврейського населення в русі Опору на території України присвячено монографію С. Єлисаветського [47], на сторінках якої наведені приклади підпільної боротьби євреїв Одеси, Миколаєва та інших міст Півдня, їх участь у партизанських загонах.

В середині 90-х рр. дещо активізувались регіональні дослідження руху Опору. Перу відомого миколаївського історика М. Шитюка належить монографія «Партизанський і підпільний рух на території Миколаївщини в 1941–1942 роках» [48]. Джерельна база даного дослідження підібрана за конкретно визначеним напрямком та складається лише із закритих раніше фондів обласного архіву. На їх основі автор зробив спробу дати об'єктивну картину підпільно-

партизанського руху на території області в роки війни. Ввівши до наукового обігу велику кількість нових документів, науковець дослідив діяльність на території обласного центру таких підпільних організацій як «Миколаївський підпільний центр», «Центр», «Патріоти Батьківщини», а також велику кількість організацій та груп, що діяли в Первомайську, Вознесенську, Новій Одесі, в інших містах та селах області.

Торкнувся історик і діяльності партизанських загонів, що діяли на території Баштанського, Казанківського районів та ін. Одне з центральних місць в монографії займає аналіз спотворених історичних даних про діяльність того чи іншого формування. Зокрема науковцем підкреслений той факт, що після звільнення області було представлено чимало звітів, часто досить широких, про підпільно-партизанську діяльність. Однак після перевірки даної «діяльності» радянськими спецслужбами та партійними органами, виявилось, що таких загонів просто не існувало. Істориком наведений перелік даних груп та загонів, які складались переважно з «мертвих душ». У процесі дослідження М. Шитюк приходять до висновків, що не дивлячись на те, що підпільний обком і райкоми партії в період окупації «не працювали», не було створено єдиного організуючого центру, частина комуністів проявила малодушність, поставивши особисті інтереси вище суспільних, на території Миколаївщини з ініціативи низів розгорнулась підпільна і партизанська боротьба. Окрему увагу М. Шитюк приділив історії діяльності підпільної молодіжної організації «Партизанська іскра» [49]. Використовуючи матеріали нововідкритих фондів архіву СБУ в Миколаївській області, науковець більш об'єктивно, аніж попередники, окреслив картину діяльності іскрівців, детально відтворив шлях їхньої боротьби, визначив причини розкриття та знищення більшості підпільників.

У монографії М. Турби [50] вперше проаналізовано соціально-політичний аспект руху Опору в Криму, визначені особливості підпільно-партизанської боротьби на території півострова. У 1998 р. автор захистив з цієї теми дисертацію [51]. Цінності дослідженню додає джерельна база, яка складається з оригінальних фактичних даних, що вперше введені у науковий обіг, в тому числі розсекречених архівних матеріалів. Робота базується на нових концептуальних підходах до взаємодії двох тоталітарних режимів в екстремальних умовах їх протиборства, ролі народних мас у боротьбі, визначення характеру і суті партизанського руху на території Криму [51, с. 5]. Значна увага приділена науковцем проблемам військової боротьби, участі у ній представників різних соціальних та етнопонаціональних груп, ролі нелегальних органів державної влади та громадських організацій на окупованій території, підкреслена особлива жорстокість та непоступливість партизанської війни у Криму.

Розглядаючи організацію руху Опору на території Криму у початковий період війни, історик вказує на численні помилки, називає її

безграмотною та «просто божевільною» [50, с. 126]. Свою позицію дослідник аргументує тим, що неврахування специфіки, тактичних особливостей та географічних умов, рішення розгорнути сітку підпільних організацій для загального керівництва всіма діями проти окупантів в густо населеному та замкненому півострові, призвело до масової загибелі добре відомих партійних керівників, що не мали досвіду конспіративної роботи. Вченим зосереджується увага на тому, що неефективність керівництва командно-адміністративної системи партизанським рухом у Криму була настільки очевидною, що вона не змогла навіть оптимально розпорядитися наявними силами і засобами. Втім, не дивлячись на це, автор наголошує, що внаслідок проведених заходів на 10 листопада 1941 р. в Криму діяло 28 партизанських загонів, особовий склад яких нараховував 3734 чоловіки, а за останні три місяці 1943 р. «до партизанів» вступило 5600 чол., виникло сім нових партизанських бригад. В цілому, М. Турба високо оцінив роль партизанського руху на території Криму, вказав на перетворення його у «важливий стратегічний фактор війни» [51, с. 5], що відіграв велику роль у забезпеченні перемоги, наголосив на його прогресивності та справедливості.

Автори збірника «Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945» [52], присвяченого 50-річчю визволення півострова, розглянули основи питання історії підпільно-партизанського руху в Криму, високо оцінивши діяльність в русі Опору грецького населення півострова та іспанських антифашистів, наголосили на великій кількості упущень, помилок та прорахунків під час формування партійного підпілля, наприклад, невдалий вибір місця розташування підпільного партійного центру в Керчі, на великій відстані від більшості районів півострова, залишення в підпіллі лише 50 комуністів з 183 запланованих та ін. В. Брошеван в документальному нарисі, присвяченому історії Сімферополя часів війни [53], високо оцінив роль підпільних груп та партизанських загонів під час оборони та визволення міста, в добу окупації. О. Захарченко [54] здійснив спробу дослідити роль підпільних груп в організації саботажу аграрних заходів окупантів на території Миколаївщини. Дослідник прийшов до висновків, що саме саботаж сільськогосподарських робіт, зрив поставок продовольства, диверсії по знищенню складів та зерносховищ стали найпоширенішими формами боротьби підпільників у сільській місцевості.

Також необхідно відзначити статті Я. Конотопенка та І. Трофімова [55], В. Чуніхіна [56], М. Шарафанова [57], відповідний розділ монографії В. Шкварця та М. Мельника «Миколаївщина: погляд крізь століття. Нарис історії» [58]. Однією з узагальнюючих праць першого десятиліття існування незалежної української держави стала монографія І. Муковського та О. Лисенка «Звитяга та жертвовність» [59], що побачила світ у 1997 р. Автори вперше у вітчизняній історіографії зробили спробу провести комплексний аналіз ролі минулої війни в долі

кожного українця. Саме в цій праці чи не вперше використаний суто антропоцентристський підхід для оцінки всіх подій минулої війни та започатковано комплексне та об'єктивне вивчення участі українців у війні – у тому числі в різних течіях руху Опору.

Узагальнюючою та, так би мовити, «завершальною» працею 90-х рр., а разом і ХХ століття став заключний том «Книги Пам'яті України» – «Безсмертя» [60]. Саме у цій фундаментальній колективній монографії відобразився сучасний на той період стан вітчизняної історіографії минулої війни, всіх її складових. Рух Опору у південних областях країни розглянуто науковцями з нових концептуальних засад, підкреслені особливо важкі умови діяльності партизанів і підпільників в степових районах Півдня та в обмеженому просторі Кримського півострова, наведені причини поразок та невиправданих втрат під час організації підпільно-партизанського руху, особливості та характерні риси руху Опору у Південній Україні, результати боротьби, по новому оцінена діяльність Південної похідної групи ОУН. У той же час дана монографія віддзеркалила усі протиріччя, наявні у трактуванні неоднозначних питань у тому числі в тематиці руху Опору.

Таким чином, можна зробити висновки, що проголошення незалежності України та якісні зміни у вітчизняній історичній науці сприяли перегляду всіх ключових питань руху Опору, у тому числі в Південній Україні. Втім не слід трактувати дані події як «революційний злам», а скоріше як перехідний етап для історіографії руху Опору на Півдні, в науковому доробку якої відбилися основні протиріччя суспільно-політичного процесу та різні погляди на спільне минуле. Відбулась остаточна відмова від радянської методології та розуміння історії минулої війни, заснованих на марксистсько-ленінському вченні, втім і створення нової відбувалось доволі повільно. Багато науковців почало «блукати» у пошуках нової «єдино правильної» концепції, а дехто навпаки дуже швидко переорієнтувався та здійснив кон'юктурний «поворот на 180 градусів», почавши «безжальне викриття» усього того, що було створено радянською історіографією та навпаки абсолютизацію нових героїв. Проте не дивлячись на ці вади «перехідного віку», більшість істориків розпочали із суто наукових позицій створювати об'єктивну, незаангажовану та, що найголовніше, аполітичну історію руху Опору. Почали досліджуватись «білі плями», прорахунки та вади радянського руху Опору, нарешті наукова громадськість дістала змогу об'єктивно оцінити роль національного підпілля в русі Опору у Південному регіоні. Праці Т. Гунчака, А. Кентія, М. Коваля, В. Косика, В. Кучера, О. Лисенка, І. Муковського, М. Турби, А. Чайковського, М. Шитюка та інших заклали підвалини зовсім нової історіографії, окреслили коло актуальних та малодосліджених питань з історії руху Опору на Півдні України, відповідь на які мали б дати науковці ХХІ століття.

Список використаної літератури

1. **Україна** в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: в 2-х кн. / [А. Айсфельд, І. Ветров, Т. Вінцовський та ін. ; НАН України. Інститут історії України]. – К. : Наукова думка, НАН України, 2010. – Кн. 1. – 735 с.
2. **Калакура Я. С.** Українська історіографія: Курс лекцій / Ярослав Степанович Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
3. **Коваль М. В.** Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): історіософські нотатки / Михайло Васильович Коваль. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 75 с.
4. **Коваль М. В.** Україна: 1939 – 1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії / Михайло Васильович Коваль. – К. : Вища школа, 1995. – 192 с.
5. **Коваль М. В.** Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль; [за заг. ред. В. А. Смолія; НАН України, Ін-т історії України]. – К. : Альтернативи, 1999. – 335 с. – (Україна крізь віки: у 15-ти т.; т. 12).
6. **Коваль М. В.** Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення / Михайло Васильович Коваль. – К. : Інститут Історії України НАН України, 1994. – 58 с.
7. **Білинський А.** Світло і тіні ОУН-УПА / А. Білинський // *Голос України*. – 1992. – 1, 3 липня.
8. **Косик В.** Надо ли реабилитировать ОУН-УПА? / В. Косик // *Голос Украины*. – 1993. – 14, 22 мая.
9. **Бар М.** Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939–1945 рр. / М. Бар, А. Зеленський // *Укр. іст. журн.* – 1992. – № 6. – С. 116–122.
10. **Кучер В. І.** ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну / Володимир Іванович Кучер. – К. : Бібліотека українця, 1998. – 105 с.
11. **Кучер В. І.** Трансформація поглядів провідників ОУН-УПА в роки Другої світової війни / В. І. Кучер // *Україна в роки Другої світової війни: уроки історії та сучасність: матеріали міжнар. наук. конф.* – К. : Інститут історії НАН України, 1995. – С. 188–193.
12. **Кучер В. І.** Проблема державного устрою в програмах ОУН / В. І. Кучер // *Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи: Міжнародна науково-практична конференція, 10–11 листопада 1994 р.* / Гол. ред. М. І. Панчук. – К. : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1995. – С. 75–79.
13. **Брицький П. П.** Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / П. П. Брицький ; Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Бліц-Інформ, 1995. – 114 с.
14. **Білас І. Г.** Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: в 2 кн. – Кн. 1 / Іван Григорович Білас. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.
15. **Кентій А. В.** Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. / Анатолій Вікторович Кентій. – К. : ДЦЗД НАФ, 1999. – 201 с.
16. **Його ж.** Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. / Анатолій Вікторович Кентій. – К., 1999. – 287 с.
17. **Кентій А. В.** Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. / Анатолій Вікторович Кентій. – К. : ДЦЗД НАФ, 1999. – 220 с.
18. **Матеріали** наукової конференції «Організація Українських

Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історія, уроки, сучасність» / [упоряд. О. Дичковський, Г. Дичковська, Л. Наконечний]. – Стрий: УВІС, 1993. – 124 с. 19. **Українська** Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940 – 1950 рр.: матеріали Всеукраїнської наук. конф., 25 – 26 серпня 1992 р. – К. : Генеза, 1993. – 240 с. 20. **Україна** в Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність: матеріали між нар. наук. конф. (27 – 28 жовтня 1994 р.) – К. : Генеза, 1995. – 282 с. 21. **Кіпіані В.** Українські націоналісти на Миколаївщині у 1943–1944 роках / Вахтанг Кіпіані // Матеріали 1-ої всеукраїнської студентської наукової конференції «Аркасівські читання». – Миколаїв: Вид-во МПІ, 1994. – С. 45–48. 22. **Біличенко С. П.** До питання про ОУН на Миколаївщині в 1942 – 1944 роках / С. П. Біличенко // Історія Миколаївщини 1937 – 1997: доповіді і повідомлення наук. конф., присвяченої 60-річчю з дня утворення Миколаївської області. – Миколаїв: Вид-во І. Гудим, 1998. – С. 19–25. 23. **Біличенко С. П.** ОУН на Миколаївщині 1942 – 1944 роки / С. П. Біличенко // Матеріали Другої Миколаївської обласної краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв: Іліон, 1997. – Т. 2. – С. 81–84. 24. **Друмов В.** Українське визвольне підпілля у 1941–1944 рр. на Миколаївщині: мовою документів / В. Друмов, Ю. Зайцев // Тези Першої обласної конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв: Іліон, 1995. – С. 106–109. 25. **Друмов В. І.** Українське підпілля у 1941–1944 рр. на Миколаївщині / В. Друмов // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Вип. 7. – К. : Рідний край, 1999. – С. 141–145. 26. **Друмов В. І.** Діяльність похідних груп ОУН та українського визвольного підпілля на Півдні України у 1941–1944 році / В. І. Друмов // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: Зб. наукових праць. – Миколаїв, Одеса: Іліон, 1999. – Ч. 2. – С. 187–195. 27. **Бобрович К. В.** ОУН на Півдні України 1941 – 1944 рр. / К. В. Бобрович, С. В. Берко. – Херсон, 1997. – 42 с. 28. **Мороко В.** ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни / В. Мороко // Наукові праці історичного факультету. – Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1997. – Вип. 2 : 25-річчю історичного факультету присвячується. 1971–1996. – С. 152–164. 29. **Патриляк І. К.** Військові плани ОУН(б) у таємній Інструкції Революційного проводу (травень 1941 р.) / І. К. Патриляк // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 127–137. 30. **Рік 1941-й:** партизани України // Укр. іст. журн. – 1996. – № 3. – С. 53–61. 31. **Коваль М. В.** ОУН-УПА: між «третьім рейхом» і сталінським тоталітаризмом / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1994. – №2–3. – С. 94–129. 32. **Сергійчук В. І.** ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали / Володимир Іванович Сергійчук. – К. : Дніпро, 1996. – 494 с. 33. **Сергійчук В. І.** Радянські партизани проти ОУН-УПА / Володимир Іванович Сергійчук. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2000. – 200 с. 34. **Україна** в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / [упоряд. Володимир Косик]. – Львів: Інститут

- українознавства ім. І. Крип'якевича, 1997– . – Т. 1. – 1997. – 384 с.; Т. 2. – 1998. – 383 с.; Т. 3. – 1999. – 382 с.; Т. 4. – 2000. – 367 с. 35. **Косик В.** Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 659 с. 36. **Косик В.** Україна під час Другої світової війни: 1938–1945 / Володимир Косик. – К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1998. – 710 с. 37. **Гунчак Т.** Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії / Тарас Гунчак; голов. ред. С. В. Головка, упоряд. Н. Слончак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с. 38. **Верига В.** Втрати ОУН в часи Другої світової війни / Василь Верига. – Торонто: Новий шлях, 1991. – 206 с. 39. **Поліщук В. В.** Гірка правда: злочинність ОУН–УПА (Сповідь українця) / В. В. Поліщук. – Донецьк: Донеччина, 1996. – 496 с. 40. **Ткачук В.** Перед судом історії: співробітництво германських фашистів і українських націоналістів в роки другої світової війни і боротьба проти них радянських органів державної безпеки / В. Ткачук. – К.: Б.и., 2000. – 264 с. 41. **Федуняк А.** С окупантами в обнімку / А. Федуняк // Робоча трибуна. – 1996. – 23 марта. – С. 3. 42. **Абліцов В.** Антифашистський рух Опору: відоме і невідоме / В. Абліцов, В. Жежера, В. Краснодемський // Голос України. – 1999. – 6 листопада. – С. 2. 43. **Чайковський А. С.** Відлуння далеких сурм: Словом історика і публіциста / Анатолій Степанович Чайковський. – К., 1995. – 172 с. 44. **Чайковський А. С.** Невідома війна. (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр.: мовою документів, очима історика) / Анатолій Степанович Чайковський. – К.: Україна, 1994. – 255 с. 45. **Метелиця Д. О.** Підпільний і партизанський рух на нескореній землі України / Д. О. Метелиця. – Харків: Трибуна-прес, 1996. – 167 с. 46. **Клоков В. И.** О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944) / Всеволод Иванович Клоков. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 75 с. 47. **Елисаветский С. Я.** Полвека забвения: евреи в движении Сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1944) / С. Я. Елисаветский. – К.: Генеза, 1998. – 399 с. 48. **Шитюк М. М.** Партизанський і підпільний рух на території Миколаївщини в 1941–1944 роках / Микола Миколайович Шитюк. – Миколаїв: Іліон, 1996. – 70 с. 49. **Шитюк М. М.** Діяльність підпільної організації «Партизанська іскра» в світлі нових історичних документів (1942–1943 рр.) / М. М. Шитюк // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 101–106. 50. **Турба Н. Н.** Опыт и особенности партизанских действий в Крыму 1941–1944 гг.: социально-политический аспект / Николай Николаевич Турба. – Одесса: ОКФА, 1998. – 140 с. 51. **Турба М. М.** Досвід та особливості партизанських дій у Криму 1941–1944 рр.: соціально-політичний аспект : дис. ... кандидата політ. наук : 23.00.02 / Микола Миколайович Турба. – Одеса, 1998. – 154 с. 52. **Крым** в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 / [сост. В. К. Гарагуля, И. П. Кондранов, Л. П. Кравцова]. – Симферополь: Таврия, 1994. – 208 с. 53. **Брошеван В. М.** Симферополь 1941–1944 гг.: историко-

документальний очерк о городе Симферополе в годы Великой Отечественной войны / Владимир Михайлович Брошеван. – Симферополь: Таврида, 1994. – 127 с. 54. **Захарченко О. О.** Роль підпільників Миколаївщини в організації саботажу аграрних заходів німецько-румунських окупантів / О. О. Захарченко // Тези доповідей та повідомлень Першої Миколаївської обласної краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Великої Перемоги. – Миколаїв: Вид-во МПІ, 1995. – С. 41–45. 55. **Конотопенко Я. І.** Партизанський рух на Миколаївщині в роки Великої Вітчизняної війни / Я. І. Конотопенко, І. В. Трофімов // Збірник матеріалів доповідей та повідомлень Миколаївської обл. наук.-практ. конф., присвяченої 50-й річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні. – Миколаїв: Вид-во МПІ, 1995. – С. 31–32. 56. **Чунихин В.** Подполье адресов не оставляет / В. Чунихин // Южная правда. – 2000. – 28 марта. – С. 3. 57. **Шарафанов Н.** Звезда Виктора Лягина / Н. Шарафанов // Южная правда. – 2000. – 22 июня. – С. 3. 58. **Шкварець В. П.** Миколаївщина: погляд крізь століття. Нарис історії / В. П. Шкварець, М. Ф. Мельник. – Миколаїв: Іліон, 1994. – 386 с. 59. **Муковський І. Т.** Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 1996. – 568 с. 60. **Безсмертя.** Книга пам'яті України. 1941–1945 / [голов. ред. кол.: Герасимов І. О., Муковський І. Т., Панченко П. П., Вишневський Р. Г.]. – К.: Книга пам'яті України, 2000. – 944 с.

Нефёдов Д. В. Рух Опору на Півдні України у вітчизняній історіографії 90-х рр. ХХ ст.

В даній статті подані основні тенденції сучасної (90-і рр. ХХ ст.) історіографії руху Опору у Південній Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944 рр.), визначені особливості та напрями досліджень. Автор прийшов до висновку, що проголошення незалежності України та якісні зміни у вітчизняній історичній науці сприяли перегляду всіх ключових питань руху Опору, у тому числі в Південній Україні. Історики розпочали із суто наукових позицій створювати об'єктивну, незаангажовану та, що найголовніше, аполітичну історію руху Опору.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, рух Опору, Похідні групи ОУН, Південна Україна, сучасна історіографія.

Нефёдов Д. В. Движение Сопротивления на Юге Украины в отечественной историографии 90-х гг. ХХ в.

В данной статье представлены основные тенденции современной (90-е гг. ХХ в.) историографии движения Сопротивления в Южной Украине в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.), определены особенности и направления исследований. Автор пришёл к выводу, что провозглашение независимости Украины и качественные изменения в отечественной исторической науке способствовали

пересмотру всех ключевых вопросов движения Сопротивления, в том числе в Южной Украине. Историки начали непосредственно с научных позиций создавать объективную, незаангажированную и, что самое главное, аполитическую историю движения Сопротивления.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, движение Сопротивления, Походные группы ОУН, Южная Украина, современная историография.

Nefyodov D. V. The Resistance Movement in the South of Ukraine in the domestic historiography of 1990th

In this article are given the basic tendencies of modern (90th of XX cr) historiography of the motion of Resistance Movement in the South of Ukraine during the years of the Great Patriotic war (1941 – 1944), features and trends of researches are presented. An author come to the conclusion, that proclamation of independence of Ukraine and qualitative changes in domestic historical science promoted the revision of all the key questions of Resistance Movement, including the South Ukraine. Historians began to use scientific positions to create unbiased, impartial and first of all apolitical Resistance Movement.

Keywords: Great Patriotic war, Resistance , Marching groups of UNO, South Ukraine, modern historiography.

Стаття надійшла до редакції 17.07.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Шитюк М. М..

УДК [930.253+929+78+001.8](47+57) «1942/1952»

Л. Г. Тупчієнко-Кадирова

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ КЛАСИФІКАЦІЇ ЛИСТІВ
(НА ПРИКЛАДІ АРХІВНОЇ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ
КОМПОЗИТОРА МЕЙТУСА Ю. С.)**

Актуальність даного дослідження полягає не тільки у введенні в науковий обіг архівних документів та публікації їх текстів, але й у виборі точки зору, класифікаційних ознак, за допомогою яких можна розглядати масиви архівних документів, в першу чергу їх інформаційну складову (ІС). Таким чином встановлюються зв'язки між різними частинами комплексів документів. Це і є основним об'єктом уваги даної статті. Запропонована нами класифікація листів за рівнем відносин між суб'єктами листування протягом дослідження уточнювалась, коригувалась. В наших попередніх публікаціях ми розглянули специфіку листування між суб'єктами на кожному з цих рівнів [1–3] (інші статті в друці). Але в оглянутій нами спадщині серед багатьох документальних джерел виявилось мало таких, ІС яких повністю вкладалась би в означені нами групи. Метою і завданнями статті й є показати на кількох прикладах цей вихід за межі групи. Але висновки спираються на достатньо велику кількість листів. Коротко повторимо класифікаційні ознаки – виділені нами наступні рівні відносин між суб'єктами листування: I. рівень сімейних стосунків; II. рівень міжособистісних взаємин; III. рівень професійних відносин (між представниками однієї професії); IV. рівень творчих відносин (суб'єкти є учасниками певних творчих процесів створення або виконання творів); V. рівень офіційних відносин (учасники: людина і установи, суспільно-політичні організації, заклади); VI. рівень ділових відносин (їх змістом є певна справа). Ці окремі види можна згрупувати таким чином: перші два віднесемо до групи особистих відносин, іншою групою є професійно-творчі, третьою – офіційні відносини.

Межі тез не дозволяють нам показати повні ІС листів, лише фрагментарно чи у вигляді структурних елементів (СЕ), які ілюструються текстовими фрагментами (ТФ), тоді СЕ виділяються жирним шрифтом. Розташування листів хронологічне.

№ 1. Богатирьов С. С. Поштова картка Мейтусу Ю. С., від 24 вересня 1942 р. [4, л. 1].

ТФ. «24.IX.42 Дорогой Юлий Сергеевич! Пришла беда – отворяй ворота. В связи с болезнью Ал[ександры]. Ив[ановны]. Вам, вероятно, придется разрываться на части, хотя больная и в клинике. Я знаю, как трудно ухаживать за больной брюшняком и выражаю Вам свое сочувствие, а Ал. Ив. – пожелание скорейшего выздоровления, что, вероятно, уже успела сделать. Вы не знаете, почему Ф. Л. Шевич просит писать их домашний адрес? Ведь он продолжает работать в Музфонде? Я

только что возвратился из командировки в Енисейск <...> и нашел дома телеграмму от Луфера с предложением работать в Свердловской консерватории. Ответил молнией, что согласен в зависимости от условий. Втайне желаю, чтобы из этого ничего не вышло – страшновато переезжать, не известно на какие условия наскочишь. Зато работа по специальности и ради этого следовало бы идти на жертвы. <...> Гармаш писал о каких то харьковских новостях. Что это? <...>».

СЕ: Події особистого життя; Співчуття; Події професійного життя.

Богатирьов Семен Семенович (1890–1960) – радянський музичний теоретик та педагог, композитор. В 1917–1919 рр. та з 1921 викладач, з 1935 р. – професор з класу композиції Харківської консерваторії (був педагогом Мейтуса Ю. С. з композиції). В 1943–1960 рр. – професор Московської консерваторії.

Отже, формально суб'єктів з'єднують професійні відносини, але зміст листування відноситься до міжособистісного рівня.

№ 2. Мейтус Ю. С. Лист до Васильєвої О. І., від 6 грудня 1944 р. [5, л. 4].

СЕ та ТФ: Місце та Дата створення; Оцінка відношення та Звернення; Події особистого життя; Емоційне ставлення до кореспондента листа; Оцінка людини («Ехал я с работником Наркомфина, тихим, скромным человеком»); Події Суспільного життя («Но здесь сейчас в связи с утверждением планов на [19]45 год много народу и нас в комнате четверо, что не совсем удобно. <...> Наркомы здесь впятером в одной комнате»); Персони (Зоя Гайдай, Аннакурдов, Ашір [?], Дангатор, Мухатов, Алти [Карлієв?], Белза, Сурін, Белий, [Богатирьов] Семен Семенович, Рахлін [Натан], Табіч Ліда); Події творчого життя; Заклади, Установи, Організації (Постпредство, Державна бібліотека ім. В. І. Леніна, Музичний фонд СРСР, «Музгиз» – Державне видавництво музичної літератури?, «Укриздат», Спілка композиторів Закавказзя, Московська консерваторія, Радіо, Ательє МХАТ, Мосторг, Універмаг); Твори; Оцінка творів; Ділові побутові справи, запитання, що стосуються побутового сімейного життя; Прохання; Оцінка відношення до особи та Прощання.

Отже, тут спостерігається принаймні два рівні – сімейний та діловий. Хоча за формальною ознакою – суб'єктів листування – сімейний.

№ 3. Ісаковський М. В. Лист до Мейтуса Ю. С., від 2 червня 1950 р. [6, ед. хр. 98].

ТФ. «Дорогой Юлий Сергеевич! <...> Арию Олега (дополнение) я послал Вам дня три тому назад. Теперь посылаю перевод арии Проценко. Она выглядит так (в скобках я даю возможные варианты) <...>».

СЕ: Події творчого життя (створення текстів).

№ 4. Ісаковський М. В. Лист від 7 жовтня 1950 р. [7, ед. хр. 727 а].

Анотація. Поет відмовляється від написання слів до пісні на прохання Ю. С. Мейтуса, посилаючись на особисті обставини.

СЕ: Події творчого життя (відмова від створення віршів до творів); Події особистого життя.

Перший приклад листування з М. В. Ісаковським має суто творчий характер, другий – творчий і міжособистісний. Отже, формальна ознака – належність до суб'єктів творчого процесу – створення твору, не завжди однозначно визначає зміст.

№ 5. Мейтус Ю. С. Лист до Кабалевського Д. Б., від 2 квітня 1952 р. [8, л. 1].

ТФ. «Киев 2 апреля 1952 г. Дорогой Дмитрий Борисович! Посылаю Вам сценарий либретто «Северной Авроры». Буду благодарен, если прочитаете и с Вашими замечаниями пришлете мне сценарий в Киев. Надеюсь, на долго не задержите. Искренне Ваш Юл. Мейтус Мой адрес <...>».

СЕ: Експертиза сценарію лібрето опери «Північна Аврора»; Назва твору; Подія творчого життя (Мейтус Ю. С. працює над лібрето опери «Північна Аврора»).

№ 6. Кабалєвський Д. Б. Лист до Мейтуса Ю. С., від 8 грудня 1958 р. [9, л. 8–10].

СЕ: Дата та Місце написання («8 декабря 1959 г. Москва»); **Оцінка відношення до адресата та Звернення (ім'я та по-батькові)** («Дорогой Юлий Сергеевич!»); **Вибачення та Пояснення** (Вибачення, що не відповів на лист та пояснення, що у видавництво Veb Sied der Zeit мають надіслати клавір опери «Весна поет»); **Запитання** (про нову оперу адресата); **Оцінка емоційного сприйняття інформації** («Я Вам завидую черной завистью, т.к. сам давно уже не сочиняю по разным причинам»); **Побажання:** «Самые душевные пожелания!»).

Обидва листи з листування з Кабалєвським Д. Б. за формальною ознакою належать до професійного рівня відносин. Змістовно листування в цілому також відноситься до цього рівня: переважно йдеться про прослуховування твору Мейтуса Ю. С. (власне прослуховування, його організація через професійну спілку, оцінки, поради тощо). Але в останніх листах суто професійне спілкування має деякі ознаки міжособистісного, зокрема, телеграми надсилались на домашню, а не на адресу Спілки композиторів [10]. Листування з С. С. Богатирьовим переважно містить повідомлення про події особистого, суспільного та творчого життя, інколи містить оцінки творів [4; 11]. Листування з Д. Д. Шостаковичем має також суто особистий характер [12].

Отже, можна зробити висновок, що формальна ознака – належність до сім'ї або до спільного професійного кола, або до суб'єктів творчого процесу – не визначає зміст конкретних джерел, оскільки вони можуть містити окремі повідомлення ділового та особистого характеру або повністю відповідати одразу двом рівням відносин.

У перспективі наших подальших розвідок – розгляд предметних ознак класифікації ІС різних видів документальних джерел, у т.ч. листів.

Список використаної літератури

1. **Тупчієнко-Кадирова Л. Г.** Структурний аналіз інформаційної складової офіційних листів / Л. Г. Тупчієнко-Кадирова // Рукописна та книжкова спадщина України : археогр. дослідження унікальних арх. та бібл. фондів. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 358–376.
2. **Тупчієнко-Кадирова Л. Г.** Структурний аналіз інформаційного складника особистих листів композитора Ю. С. Мейтуса: документознавчий аспект // Наукові праці НБУВ. – К., 2011. – Вип. 31. – С. 417–439.
3. **Тупчієнко-Кадирова Л. Г.** Листи та телеграма Д. Б. Кабалевського до Ю. С. Мейтуса: аналіз професійних відносин // Архіви України. – 2012. – № 3. – С. 132–140.
4. **Богатырев С. С.** Почтовые карточки к Мейтусу Ю. С., 24 сентября 1942 – январь 1946 гг. // Всероссийское музейное объединение музыкальной культуры им. М. И. Глинки (далі – ВМОМКТ), ф. 362, д. 93–96, л. 1–4.
5. **Мейтус Ю. С.** Письма и телеграммы к Васильевой А. И., 17 августа 1935 – 24 августа 1947 гг. // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛІ), ф. 182, оп. 2, спр. 227, 58 док., 107 арк.
6. **Исаковский М. В.** Письмо к Мейтусу Ю. С., 28 октября 1949 – 29 мая 1950 гг. // ВМОМКТ, ф. 362, спр. 98–101, 8 арк.
7. **Исаковский М. В.** Письма к Мейтусу Ю. С., 10 июля 1949 – 1 февраля 1952 гг. Машинопись // Кіровоградський державний музей музичної культури імені Кароля Шимановського (далі – КММКШ), ф. Мейтуса Ю. С., спр. 727 а, б, в, г., 4 арк.
8. **Мейтус Ю. С.** Письма и телеграммы Кабалевскому Д. Б., 2 апреля 1952 г. – 22 декабря 1956 г. // Российский государственный архив литературы и искусств (далі – РГАЛИ), ф. 2017, оп. 1, д. 89, л. 1–13, 10 лл., 2 тел.
9. **Кабалевский Д. Б.** Письма к Мейтусу Ю. С., 10 апреля 1952 – 6 февраля 1962 гг., из Москвы в Киев // ЦДАМЛІ, ф. 182, оп. 2, спр. 422, арк. 1–13.
10. **Мейтус Ю. С.** Письмо и телеграммы Кабалевскому Дмитрию Борисовичу, 29 июня 1946 г. – 22 апреля 1972 г., из Киева в Москву // РГАЛИ, ф. 2017, оп. 2, д. 353, 1 п., 6 тел.
11. **Богатырев С. С.** Письмо к Мейтусу Ю. С., от 16 февраля 1942 г., из Щучинска в Ашхабад, без конверта. 19,2 x 14,1; 5,7 x 14,1 см // КММКШ, ф. Мейтуса Ю. С., спр. 726, 4 арк.
12. **Тупчієнко-Кадирова Л. Г.** Листи та листівки Д. Д. Шостаковича до Ю. С. Мейтуса / Л. Г. Тупчієнко-Кадирова // Спеціальні історичні дисципліни: зб. наук. пр. / [відп. ред. Г. В. Боряк]. – К. : НАН України, Ін-т історії України; Кіровоград. Нац. техн. ун-т, 2011. – С. 103–111. Число 18. Актуал. пробл. нумізматіки у системі спец. галузей істор. науки : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Перші (міжнар.) Ястребовські читання», (Кіровоград, 20–22 жовтня 2011 р.). – С. 197–202.

Тупчієнко-Кадирова Л. Г. Деякі аспекти класифікації листів (на прикладі архівної творчої спадщини композитора Мейтуса Ю. С.)

У статті наведено результати аналізу листів з архівної творчої спадщини Ю. С. Мейтуса: його листування з О. І. Васильєвою,

С. С. Богатирьовим, В. М. Ісаковським, Д. Б. Кабалевським, Д. Д. Шостаковичем. Из запропонованих рівнів відносин між суб'єктами листування – сімейного, міжособистісного, професійного, творчого, офіційного, ділового – у статті розглядаються сімейний, творчий і професійний. Обґрунтовується висновок, що багато листів мають більше одного рівня відносин: сімейні – діловий, творчі та професійні – міжособистісний.

Ключові слова: листування; особисті архівні документи, Ю. С. Мейтус, О. І. Васильєва, С. С. Богатирьов, В. М. Ісаковський, Д. Б. Кабалевський, Д. Д. Шостакович.

Тупчиенко-Кадырова Л. Г. Некоторые аспекты классификации писем (на примере архивного творческого наследия композитора Мейтуса Ю. С.)

В статье приведены результаты анализа переписки Ю. С. Мейтуса с А. И. Васильевой, С. С. Богатыревым, В. М. Исаковским, Д. Б. Кабалевским, Д. Д. Шостаковичем. Из предложенных уровней отношений между субъектами переписки – семейным, личным, профессиональным, творческим, официальным, деловым – в статье рассматриваются семейный, творческий и профессиональный. Обосновывается вывод о том, что большинство писем имеют больше одного уровня отношений: семейные – деловой, творческие и профессиональные – личный.

Ключевые слова: переписка; личные архивные документы, Ю. С. Мейтус, А. И. Васильева, С. С. Богатырев, В. М. Исаковский, Д. Б. Кабалевский, Д. Д. Шостакович.

Tupchiienko-Kadyrova L. Some aspects of classification of letters (on the example of the archival oeuvre of composer U. Meytus)

In the article results over of analysis of letters are brought: correspondence of U. Meytus with A. Vasylieva, S. Bogatyrev, V. Isakovsky, D. Kabalevsky, D. Shostakovich. From the introduced levels of relations between the subjects of correspondence – domestic, personal, professional, creative, official, business – domestic, creative and professional levels are analyzed in the article. The conclusion is grounded, that the most of letters have one more level of relations: domestic – business, creative and professional – personal.

Keywords: correspondence, personal archival documents, U. Meytus, A. Vasylieva, S. Bogatyrev, V. Isakovsky, D. Kabalevsky, D. Shostakovich.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензенти – к. філ. н., доц. Крижанівська О. І., доц. Кислун О. А., доц. Гур'янов Ю. Г.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. Безега Тетяна Михайлівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник інституту політичної регіоналістики Ужгородського національного університету.

2. Бурьян Марія Анатоліївна – асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

3. Дегтярьов Сергій Іванович – кандидат історичних наук, докторант Київського національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

4. Забудкова Ольга Андріївна – аспірантка кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

5. Кацero Віталій Олександрович – головний спеціаліст Головного управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації.

6. Короткова Олена Олександрівна – асистент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донбаського державного технічного університету.

7. Краснікова Ольга Вікторівна – аспірант кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

8. Крюков Віктор Григорович – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

9. Ладига Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

10. Левицька Надія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Національного університету харчових технологій.

11. Машевський Олег Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

12. Набока Олександр Вікторович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

13. Нефьодов Дмитро Валерійович – аспірант кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.

14. Петриків Володимир Іванович – студент V курсу Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка.

15. Пилипенко Вікторія Вікторівна – магістрант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

16. Поляков Андрій Вікторович – магістр права, адвокат Донецької обласної колегії адвокатів.

17. Священко Зінаїда Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

18. Сосюкіна Олена Олегівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили;

19. Тупчієнко-Кадирова Люція Георгіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри документознавства ВП «Кіровоградський факультет КНУКіМ» Київського Національного університету культури і мистецтв.

20. Чумак Ольга Трохимівна – викладач суспільно-політичних дисциплін Кіровського транспортно-технічного університету.

21. Харковський Руслан Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка".

Наукове видання

ВІСНИК
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

№ 1 (260) січень 2013

Частина I

Відповідальні за випуск:
д-р і. н., проф. М. С. Бурьян,
к. і. н. В. В. Савенков,
к. і. н. І. Ю. Савенкова

Здано до склад. 21.11.2012 р. Підп. до друку 21.12.2013 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 22,90. Наклад 200 прим. Зам. № 52.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел. / факс: (0642) 58-03-20
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3459 від 09.04.2009 р.